

І С Т И Н И

ВОЛЬТЕР

ОРЛЕАНСЬКА
ДІВА

 FOLIO

І С Т И Н И

ВОЛЬТЕР

ОРЛЕАНСЬКА

ДІВА

Поема

Харків
«ФОЛІО»

2017

УДК 821.133.1
ББК 84(4Фра)
В 71

Серія «Істини» заснована у 2017 році

Voltaire
LA PUCELLE D'ORLÉANS

Переклад з французької, примітки М. Т. Рильського
Художник-оформлювач О. А. Гугалова

Вольтер

В 71 Орлеанська діва: поема / пер. з франц., прим.
М. Т. Рильського; худож.-оформлювач О. А. Гугало-
ва. — Харків: Фоліо, 2017. — 380 с. — (Істини).

ISBN 978-966-03-7836-0 (Істини).

ISBN 978-966-03-7933-6.

«Орлеанська діва» — сатирична пародійна поема видатно-
го французького письменника, історика, публіциста, просвіти-
теля Вольтера (справжнє ім'я — Марі Франсуа Аруе; 1694—
1778), в якій події життя національної героїні (тоді ще не
канонізованої святої) Жанни д'Арк представлені в бурлескному
жанрі. Проте вістря сатири письменника в поемі скеровано не
проти самої Жанни, а проти її нестерпно фальшивого церковно-
го культу. Видана анонімно, «Орлеанська діва» стала одним
з найпопулярніших непідцензурних творів Вольтера й здобула
популярність і за межами Франції як зразок скептично-іроніч-
ного «вільнодумства» XVIII століття.

УДК 821.133.1
ББК 84(4Фра)

ISBN 978-966-03-7836-0
(Істини)
ISBN 978-966-03-7933-6

© О. А. Гугалова, художнє
оформлення, 2017
© Видавництво «Фоліо»,
марка серії, 2017

ВІД ПЕРЕКЛАДАЧА

Вольтер (Франсуа Марі Аруе), французький просвітитель XVIII ст., здобув собі за свого довгого життя (1694—1788) славу, якою міг би похвалитись рідко котрий із великих письменників. Досить пригадати кілька фактів: твір його «Філософські листи» спалено за вільнолюбні ідеї рукою ката; його ув'язнювано в Бастилії, його вислано раз і вдруге — вдруге на все життя — із Франції; він удостоївся переслідувань французького королівського уряду і католицької церкви, зненависті пруського короля Фрідріха II — правда, пізніше, по смерті письменника — російської цариці Катерини II; повернувшись, після смерті Людовіка XV, до Парижа (що йому було офіційно заборонено назавжди), він мав там таку захоплену зустріч, що інакше, як тріумфом переможця, її не можна назвати. У французькому театрі на честь його було влаштовано почесну виставу — ішла його трагедія «Ірена»; на сцені бюст Вольтера, який сам сидів у ложі серед паризьких красунь, увінчано лаврами — і всі присутні встали, влаштувавши славетному старикові овацію...

Незабаром після цього тріумфу сильний ще духом, але немічний тілом Вольтер упокоївся. І хоч він ніби покаявся перед смертю в гріхах своїх проти католицької церкви, але духовенство відмовилось ховати його за церковним обрядом. Останки письменника були поховані без усякої церковної пишноти в провінції Шампані. А під час французької буржуазної революції прах його за постановою Національних зборів був урочисто

перенесений до Пантеону, місця вічного упокоєння найвизначніших державних діячів та великих людей Франції. Тепер нема й слідів тодішньої його гробниці. Гадають, що в той час, коли запанувала у Франції реакція (1814 р.), вороги Вольтера, яким не давала спокою слава великого письменника й борця і після його смерті, знищили ту гробницю разом із тліном, що в ній містився. Чи це ж не слава?

Слава не залишала його й після того, як він зійшов у домовину: Гете, Пушкін, Міцкевич високо цінували його твори, Радіщев заявив, що Вольтер належить до тих письменників, яких людство буде читати, поки житиме. Герцен сказав, що сміх Вольтера знищив більше, ніж плач Руссо. Достоєвський мріяв написати «Російського Кандіда» (Кандід — герой однойменного роману Вольтера).

Були, правда, і смішні, й огидні сторони в тій славі: згадаймо російських «вольтер'янців», поміщиків, що, сидючи у вигідних «вольтерівських» кріслах, залюбки читали твори знаменитого «фернейського вільнодумця», — а відірвавшись од книжки, давали розпорядження «провчити на конюшні» якого-небудь там Карпа чи Сидора...

Але важливо, що творчість самого Вольтера, далекого від будь-яких революційних настроїв, разом з творчістю інших французьких енциклопедистів, разом із творчістю Руссо, з яким у Вольтера була завзята полеміка, — творчість його багато чим підготувала уми до французької буржуазної революції, що відлуння її чути у Радіщева й Новикова, що на всій волелюбній, антифеодальній, антиклерикальній літературі XIX століття лежить відсвіт Вольтероного духу.

Життя й діяльність Вольтера сповнені були суперечностей. Син паризького нотаріуса, представник висхідної французької буржуазії, тягся замолоду Вольтер до аристократичних салонів;

обдарований нищівним критичним розумом, Вольтер гадав, що ідеал державного ладу — абсолютна монархія з «освіченим монархом» на чолі, шукав собі ласки у короля Людовіка XV і у коханки його маркизи Помпадур, — а потім, підпавши під королівський гнів, перекинувся до Фрідріха II, «дружба» з яким закінчилась непримиренною ворожнечею; приборчник свободи людського духу, він довго листувався з Катериною II і називав її найоблесливішими іменами, порівнюючи з найбільшими монархами світової історії...

Заклятий ворог католицької церкви, яку він невтомно закликав знищити («Ecrasez l'infâme!» — «Розчавіть підлу!»), бичуючи нещадним сатиричним пером офіційні догмати й середньовічні передсуди, всіма силами свого розуму й таланту захищаючи від неправого суда її жертви (особливо відома справа Каласа, посмертної реабілітації якого він таки добився), — Вольтер, однак, обстоював ідею існування бога (деїзм) як вищого начала, що створило світ і ним керує. Мало того: він гадав, що релігія — надійна оборона супроти «простолоду», яка допомагає тримати його «в узді», отже для «низів» її треба неодмінно зберегти. Це ж йому належить знаменитий вислів: «Якби бога не було, його треба було б вигадати...» Дбаючи не без успіху про інтереси селянства, про скасування кріпацтва, він одночасно був приборчником «священного» принципу власності і сам, у своєму чималому швейцарському маєтку, досить вигідно господарював.

Шукати пояснення цих суперечностей треба не тільки й не стільки в особистому характері Вольтера, як у тому соціально-політичному тлі, на якому він зріс, у рисах тієї доби, у суперечностях всередині самого класу, який він представляв, — буржуазії.

А втім, годі про суперечності. Вольтер увійшов в історію людства як великий популяризатор передових ідей свого часу,

як палкий борець проти феодалізму й клерикалізму, як людина, що закликала людей мислити та обстоювати свої думки, як оборонець гонених і кривджених — не тільки пером, а й ділом. Він протистояв старому ладові як втілення гуманності й віротерпимості.

Вольтер написав дуже багато. Повне зібрання його творів французькою мовою займає кілька великих полиць. Тут і політичні памфлети, і філософські трактати, і філософські та морально-повчальні романи чи, вірніше, повісті, й історичні розвідки, і трагедії, і поеми, й ліричні поезії тощо.

Сам Вольтер вважав, здається, вершиною своєї творчості трагедії, писані за приписами класицизму, хоч і овіяні новими ідеями. Проте нині вони відомі тільки фаховим історикам літератури. Та й героїчну його поему «Генріада», де в образі французького короля Генріха IV він хотів змалювати свій ідеал «освіченого монарха», навряд чи з великим інтересом читали б сучасники. Далеко більше значення залишилось за його романами, дія котрих відбувається часто поза конкретним часом і простором і побудована на фантастичних припущеннях. Та справа там не в дії, а в ідеях, які автор висловлює за допомогою умовних образів. Найзнаменитіша з цих повістей — «Кандід», де піддано саркастичному висміюванню рожевий прекраснодушний оптимізм, що вилився в формулу: «все йде до найкращого в цьому найкращому із світів», — і де людину закликає автор устами одного із персонажів: «Треба обробляти наш сад», тобто кличе до живої практичної праці на цій землі. Хоч у цьому заклику й не відчувається потягу до корінної перебудови світу, суспільного ладу, але на свій час лунав він прогресивно.

Вольтер славився своєю уїдливою дотепністю, своєю іронією, що раз у раз переходила в гострий сарказм. Риси ці виявились не тільки в його літературних творах, а й в усних розмовах,

на які він був незрівнянний майстер, і в численних листах до друзів та ворогів. Це був прирочений сатирик.

І саме сатиричною поемою є його «Орлеанська дівка», яку ми даємо в українському перекладі, де в чім виправленому проти першого видання 1937 року. Сучасники добачали в ній передовсім фривольні сцени, що до смаку були «вінценосним» читачам — Фрідріхові II та Катерині II, які, проте, гадали, що для широкого суспільства поема небезпечна. Думка про те, що суть поеми зводиться, власне, до цих одвертих, недвозначних легковажних сцен, уперто держалася в буржуазному літературознавстві. Олексій Веселовський називає «Діву» «утомно сороміцькою» («утомительно скабрезною»). Так само вкоренилася серед буржуазних істориків літератури гадка, ніби в поемі своїй висміяв Вольтер історичну Жанну д'Арк.

Усе це не так. По-перше, щодо фривольності. Треба ж зважати на епоху! Те, що за пізніших часів вважалося непристойним, у XVIII і попередніх віках спокійно вводилось авторами в найсерйозніші твори і так само спокійно читалося «найпристойнішими» дамами. Згадаємо лише деякі дотепи і «слизькі» місця у Шекспіра, і то не тільки в комедіях, а і в трагедіях («Ромео і Джульєтта», «Отелло»), ряд новел Боккаччо, цілі сторінки, а то й розділи в «Гаргантюа та Пантагрюелі» Рабле, пізніше (XVIII ст.) — казки Лафонтена, «Персидські листи» Монтеск'є, «Пригоди кавалера Фоблаза» Луве де Кувре. Отже, річ тут не в тих еротичних пригодах, які описує Вольтер, а в тому, з ким ці пригоди трапляються.

Так само, звісно, невірно, ніби Вольтер осміює й висміює ту реальну Жанну д'Арк, релігійно екзальтовану й патріотично настроєну селянську дівчину з села Домремі, яка під впливом католицького духівництва повірила, ніби її місія — врятувати вітчизну, шарпану англійцями, що обложили на той час (1429 р.)

Орлеан, одне з небагатих міст, які залишилися ще під владою французького короля Карла VII.

Переконавши короля у вірності пророцтва, що «Францію врятує діва»*, католицькі попи добилися, що Жанну поставлено на чолі війська, де вона, за свідченням сучасників, викликала ентузіазм. Жанна визволила Орлеан, здобула ряд перемог над англійцями, коронувала Карла VII в Реймсі. Вона виконала свою місію, але король ублагав її залишитись при війську. Та незабаром воєнне щастя зрадило хоробру дівчину. Після однієї з поразок бургундці, взявши Жанну в полон, продали її англійцям, де віддано їй, як звинувачену в чаклунстві, зносінах з дияволом і т. ін., на суд духовного трибуналу і за вироком трибуналу спалено (1431 р.). Ні Карл VII, що завдячував Жанні перемогами свого війська і своєю короною, ні представники Паризького університету, що входили до англійського трибуналу, нічого не зробили для того, щоб урятувати бідолошну.

Багато пізніше, коли остаточно вигнано з Франції англійців, справу Жанни переглянуто і її посмертно реабілітовано.

Після цього почалося творення безглуздої церковної легенди про Жанну д'Арк як про «послану небесами» діву, що саме дівочністю своєю врятувала Францію, почався культ її як національної героїні, що породив ряд поем про неї, одну з яких — поему бездарного Шаплена — презирливо згадує Вольтер на початку своєї «Діви».

Як прирощений скептик, Вольтер не вірив у дівочу невинність Жанни. Як людина, далека від усякої релігійної містики,

---

* По-французьки поема зветься: «La pucelle d'Orléans». Слово *la pucelle* означає чисту, незайману, невинну дівчину. По-російськи воно добре перекладається словом «девственница». Ми не знайшли, якщо не рахувати таких сумнівних словотворів, як «незайманка», «незайманиця», точного українського відповідника, тому залишилися при слові «діва». — М. Р.

він ніяк не міг пристати на гадку, що саме дівоча невинність могла спричинитися до воєнних перемог французів і до рятунку Франції. Як непримиренний ворог церкви, він обурювався всіма тими нісенітницями, якими оточило її пам'ять католицьке духівництво.

Він визнавав — це видно з його інших творів — історичних розвідок — позитивну історичну роль Жанни. Поема його скерована не проти самої постаті дівчини з Домремі, а проти нестерпно фальшивого церковного культу її. Вістря сатири в його поемі скероване не проти самої Жанни, яка змальована досить симпатичними рисами, а проти розпусних, огидних, брехливих представників офіційної церкви, яких змалював він в образах ченців, отих усяких Грібурдонів та Лурді, проти несусвітніх вигадок про «святих», як-от «святий патрон Франції» Денис, змальований у поемі з убивчою силою насмішки, проти всякого релігійного туману і дурману. З меншою, правда, гостротою разить це вістря і представників феодалізму, таких, як слабовольний, майже дурнуватий король Карл, як дикий п'яниця й розбишака англієць Шандос, як королівський підлабузник і звідник Бонно... Підкреслюючи на кожному кроці розпутність і похитливість духівництва, Вольтер раз у раз бере під захист природність і законність здорового статевого потуття, радощі земної непродажної любові. Поема його — виклик темряві, обскурантизму, догматизму во ім'я світла, свободи й сміливості думки.

«Утомно сороміцькою» «Дівочою» захоплювався Пушкін, що назвав її «золотою книжкою славною», «катехизисом остроумия», «святою біблією харит». В одному з листів Пушкін визнав «La ruselle» найкращою з поем Вольтера. Він переклав перших двадцять шість рядків поеми. Вплив «Діви» Вольтера можна бачити не тільки в юнацькій поемі Пушкіна «Бова», а і в його «Гавриїляді».

Про сліди захоплення «Дівою» в колі декабристів свідчить таке місце з відомих сатиричних куплетів Рилєєва:

Ах, где те острова,
Где растет трынь-трава,
Братцы!
Где читают «picelle»,
Где летят под постель
Святцы!

Адам Міцкевич замолоду любовно перекладав «безбожну» Вольтерову поему. Є свідчення самого поета, що переклав він чимало, але до нас дійшла тільки пісня V.

Російські читачі дожовтневої пори не мали (головно з цензурних причин) перекладу «Діви». Перший російський переклад, здійснений групою поетів за редакцією М. Лозинського, вийшов аж у 1924 році. Друге, виправлене його видання випустило видавництво «Academia» 1935 р. До перекладу додано ґрунтовну вступну статтю С. Мокульського.

Мені як українському перекладачеві залишається тільки висловити надію, що я хоч якоюсь мірою «доніс» до українського читача легке, дотепне, гостре слово Вольтера, що читач цей знайде в поемі те здорове зерно, ту світлу думку, які становлять основу «Діви», і погодиться зо мною у визнанні великого прогресивного значення, яке мала вона для свого часу.

Максим Рильський

ПЕРЕДМОВА ОТЦЯ АПУЛЕЯ РІЗОРІЯ, БЕНЕДИКТИНЦЯ

Подякуймо добрій душі, що завдяки їй з'явилась у нас «Діва». Ця героїчна та повчальна поема була написана близько 1730 р. — це знають учені і це видно з деяких рис самого твору. Із листа 1740 р., надрукованого в збірнику дрібних писань одного великого володаря під іменем філософа із Сан-Сусі, видно, що одна німецька принцеса, коли їй дали рукопис тільки прочитати, так захопилась обережністю, яка панує там у трактуванні такого слизького сюжету, що потратила цілий день і цілу ніч, звелівши копіювати і переписуючи сама всі найповчальніші місця. Оцей-то самий список і потрапив, нарешті, до нас. Не раз друковано клапти нашої «Діви», і справжні цінителі здорової літератури обурювались, бачивши, як жакливо вона покалічена. Одні видавці випускали її в п'ятнадцяти піснях, інші в шістнадцяти, вісімнадцяти, двадцяти чотирьох, то розбиваючи одну пісню на дві, то заповнюючи прогалини такими віршами, яких зрікся б кучер Вертамона, виходячи з корчми шукати пригод*.

Отже — маєте «Жанну» у всій її чистоті. Ми боїмось висловити надто сміливу думку, назвавши автора, якому приписують цю епічну поему. Досить того, що читачі могли взяти собі певну науку із моралі, захованої в алегоріях поеми. Навіщо знати, хто

---

* Тут автор у примітці наводить приклади таких вставок, які ми вважаємо можливим не подавати, і закінчує примітку так: «Автор цієї гидоти, зробленої виключно для всякої наволочі, — розстрига-капуцин, що взяв собі ім'я Мобера». — *М. Р.*

автор? Єсть багато праць, що їх учені та мудреці читають з насолодою, не знаючи, хто їх написав, як от *Pervigilium Veneris*, сатира, приписувана Петронієві, і багато інших.

Що нас дуже втішає, це те, що в нашій «Діві» значно менше нескромних та вільних місць, ніж у творах всіх великих людей Італії, що писали в цьому жанрі.

Verum enim vero, почати з Пульчі; нам було б дуже прикро, коли б наш скромний автор дійшов до тих маленьких вільностей, які дозволяє собі цей учений флорентинець у своєму «Моргайте». Цей Луїджі Пульчі, поважний канонік, написав свою поему в середині XV ст. для сеньйори Лукреції Торнабуоні, матері Лоренцо Медічі Препишного; і кажуть, ніби «Моргайте» співали при столі цієї дами. Це друга епічна поема в Італії. Між ученими були великі суперечки — серйозний це твір чи жартівливий.

Ті, хто вважав його за серйозний, ґрунтуються на вступі до кожної пісні, що починався рядками із Святого Письма. Ось, наприклад, вступ до першої пісні:

In principio era il verbo appresso a Dio;
Ed era iddio il verbo, e 'l verbo lui.
Questo era il principio al parer mio, i t. d.

Коли перша пісня починається з Євангелія, то остання кінчається *Salve, regina*; і це може виправдати гадку тих, хто думав, що автор писав цілком серйозно; адже за тих часів для театральних п'єс, що ставлено в Італії, використовували «Страсті» та життя святих.

Ті, хто дивився на «Моргайте» як на твір жартівливий, звернули увагу тільки на деякі надто великі вільності, там припущені.

Моргайте питається в Маргутте, християнин він чи магометанин.

E se egli crede in Cristo o in Maometto.

Rispose all'or Margutte: A dir tel tosto,
Io non credo più al nero che al azzuro;
Ma nel capone, o lesso o voglia arrosto

.....
Ma sopra tutto nel buon vino ho fede;
E credo che sia salvo chi gli crede.

Or queste son tre virtù cardinali,
La gola, e'l culo, e'l dado, come io t'ho detto.

Зверніть, будь ласка, увагу, що Крешімбені, без усяких вагань помістивши Пульчі в ряду справжніх епічних поетів, каже, йому на вибачення, що це найскромніший і найпоміркваніший із письменників свого часу: «il più modesto e moderato scrittore». Нема сумніву, що він був попередником Боярдо і Аріосто. Це завдяки йому прославилися в Італії Роланди, Рено, Олів'є та Дюдони, і він майже дорівнює Аріосто чистотою мови.

Недавно вийшло дуже хороше видання його con licenza de' superiori. Звісно, це не я його пустив у світ; коли б наша Діва говорила так само безсоромно, як отой Маргутте, син турецького священика та грецької черниці, я остерігся б її друкувати.

У «Жанні» не знайдеться й таких сміливих місць, як у Аріосто; тут ви не зустрінете святого Іоанна, що живе на Місяці і говорить так:

Gli scrittori amo, e fo il debito mlo,
Che al vostro mondo fu scrittore anche io.

.....
E ben convenne al mio lodato Cristo
Rendermi guiderdon di sì gran sorte, і т. д.

Це надто сміливо; і тут святий Іоанн дозволяє собі те, чого ні один святий у «Діві» ніколи собі не дозволить. Виходить, що Ісус зобов'язаний своєю божественністю тільки першій главі Іоанна і що цей євангеліст йому підлестив. Від цього тхне соцініанством. Наш стриманий автор остерігався таких крайнощів.

Так само вельми нас тішить, що наш скромний автор не наслідував жодного із наших старовинних романів, історію яких написали учений єпископ авраншський Гюс і компілятор абат Лангле. Зробіть лише собі приємність, прочитайте в «Ланселоті з озера» главу під назвою: «Як Ланселот спав із королевою і як вона вернулась до сіра де Лагана», — і ви побачите, яку соромливість має наш автор у порівнянні із давніми нашими письменниками.

Але *quid dicam* про дивовижну історію Гаргантюа, присвячену кардиналові де Турнону? Відомо, що глава про «*Torghesuls*» — одна із найскромніших у цьому творі.

Про сучасних авторів ми не говоримо; скажемо тільки, що всі давні повісті, створені в Італії та перевірені Лафонтемом, ще менше моральні, ніж наша «Діва». Загалом — бажаємо всім нашим суворим цензорам мати такі тонкі почуття, як прекрасний Монроз, нашим скромницям, коли вони є, — простодушність Агнеси і ніжність Доротеї; нашим героям — правницю могутньої Жанни; всім єзуїтам — вдачу доброго духівника Боніфація; всім, хто порядкує в хорошому домі, — розпорядливість і вмілість Бонно.

Нарешті, ми вважаємо, що книжечка ця — чудесні ліки проти тяжких настроїв, які гнітять тепер деяких дам та деяких абатів; і коли б ми зробили суспільності лише цю послугу — ми й тоді б думали, що не змарнували свого часу.

ПІСНЯ ПЕРША

*Ніжні любоці Карла VII та Агнеси Сорель.
Орлеан в англійській облозі. Поява святого Дениса і т. ін.*

Я не вродився славити святих*
І до гучного не годжуся співу,
Та чудотворну Орлеанську діву
Проте змалюю для очей людських.
Вона із рук англійців навісних
Французьку пишну вирвала корону,
І через неї пресвятого трону
Досяг у Реймсі любленець утіх.
Герой в корсеті, воїн у спідниці,
Вона з Роландом рівною була,
Твердіша серцем від твердої криці.
Щоправда, скромній дівчинці-ягниці
Я радий більше в затінку дерев, —
Та Жанна д'Арк була душею лев.
Її діла з мого оповідання
Ласкавих подивують читачів, —
Найбільше ж те, як довго в неї цвів
Вінок незайманого дівування.

Шаплене, що фальшивий, дикий тон²
Із скрипки вмів своєї витягати
І так про славну дівчину співати,

---

* Примітки — в кінці (автор).

Аж на виду мінився Аполлон,
Старий Шаплене, ти б, здається, радо
Мені позичив свій незграбний дар, —
Та хай бере його Лямотт-Гудар³,
Що зіпсував майстерно Іліаду.

Наш добрий Карл на життєвій весні
У Турі веселився день при дні.
Десь на балу (завзятий танцюриста!),
Для блага краю рідного та міста,
Сорель Агнесу наш король зустрів⁴,
В ній сам Амур себе перевершив.
Вона була, як Флора, ясновида,
Струнка, як німфа, що в гаю зросла,
Самих богів спокусниця — Кіпріда —
Їй невимовну грацію дала.
Сирени голос, чари Арахнеї, —
Усе було в Агнеси, і для неї
Герої, мудреці та королі
Дали б скарби найкращі на землі.
Дивитися на неї, умлівати,
У нездоланній пристрасті палати,
Тремтіти від жагучих поривань
І голос тратити серед зітхань,
Їй тиснуть руку ніжною рукою,
Віддатись радісному неспокою,
Збудить і в ній жадобу та любов, —
Король за день усе це перейшов:
У королів іде кохання скоро.
В тих справах мудра, від людського зору
Хотіла все Агнеса потаїть, —
Але хотіти легше, ніж зробить.

Щоб зайвого уникнуть поговору,
Король обрав довірником Бонно⁵,
Який у нього посідав давно
Те місце, для кишені непогане,
Що при дворі звивається воно
«Друг короля», для чемності і шани,
Хоча йому простолюд і міщани
Імення «звідник» мають лиш одно.
Мосье Бонно на березі Луари
Мав пишний замок, найрозкішнішу з осель.
У замок той приїхала Сорель, —
І Карл, як ніч свої прослала хмари,
Прибув туди любовні пити чари.
Вина і страв Бонно не пожалів...
Ну що ті пишні бенкети богів!
Закохані, в солодкім хвилюванні,
Сп'янівши від нестримного бажання,
Огнем іскристих поглядів палких
Світили путь до радощів нічних.
Розмова вільна, хоч належно скромна,
Їх окриляла, гостра та невтомна,
Король Агнесу оком як не їв,
Про любовці їй ніжно говорив,
І ніжку тис ногою, і горів.

По учті, начеб закуска музична,
Мелодія тосканська хроматична⁶
Озвалася, заграла, мов струмок.
Співання флейт, гобоїв і скрипок
Розповідало казку про героїв,
Що їх Амур всесильний переміг
І що зреклись для чарівних утіх

Людської слави й ратних неспокоїв.
Капела так захована була,
Що слухати Сорель її могла,
Сама від поглядів людських закрита, —
Була-бо соромлива й гордовита.

Вже повний місяць високо зійшов;
Настала північ, з нею йде любов.
У пишнім, позолоченім алькові,
В напівімлі привабливо-чудовій,
Між простирал найкращого ткання
Лягла Агнеса, та не для спання:
Дверей-бо, що проводять до алькова,
Не зачинила, ніби випадково,
Аліса, мудра над служниць усіх.
О юнаки, що прагнете утіх,
Вам, певне, нетерплячка зрозуміла,
Що доброго монарха охопила!
Уже проліто пахощі міцні
Йому на кучері його рясні,
І входить він, і з милою лягає.
О раювання божеське, безкрає!
Серця дзвенять; то сором, то любов
Агнесі гонить до обличчя кров...
Минає сором, а любов не гасне.
Її король цілує любострасний,
Очей він не здолає одірвать
Від тих принад, що перед ним лежать, —
Та й хто ж би міг утриматись, панове?

Під шиєю, де тон алебастрівий,
Ідуть округлі лінії грудей,

Що сам Амур створив їх для людей,
Прикрасивши рожевими сосками.
Чудові перса! Милуватись вами
Повинен зір, рука — пестити вас
І губи — цілувати в ніжний час.
Щоб читачів моїх як слід розважитьь,
Охоче б я все тіло змалював
І лінії, яких ніхто не мав,
Але моральності закони кажуть,
Що пензель мій таких не має прав.
Уся вона — як дивний сон звабливий,
Бажань нестримних таємничий рій,
Палкі цілунки, дотики пестливі,
Немов рум'яна, красять личко їй,
Нової вроди додають вродливій.

Три місяці закохані живуть
І чар кохання безутомно п'ють.
Покинувши свою постелю зранку,
Вони в тонкім вибагливім сніданку
По ночі свіжих набирають сил.
Тоді, здіймаючи в повітрі пил,
Іспанські коні їх несуть на влови,
І пси в гонитві веселять діброви.
Повернуться — вже купіль жде на них,
І ллються, ніби чарівничі струми,
Оливи аравійські та парфуми
На тіло чисте, як одвічний сніг.

Коли ж обіду любий час настане,
Тетерюки сочисті та фазани,
Приправлені майстерно с'як і так,
Лоскочуть ніздрі, тішать очі й смак.

А і прозорий, спінений, іскристий,
Токаю плин янтарно-променистий
Їх мозок огріває й веселить —
І дотепи зриваються щомить
З рум'яних уст, кипучі та мінливі,
Як вина в кришталевім переливі.
Бонно зо сміху пада, умліва,
Ті гострі вихваляючи слова.
Скінчивсь обід — і травлення спливає
У гомоні, серед розмов легких;
Алена вірші розважають їх,
А там зайде про мавпи, попугаї,
Про докторів, про блазників двірських,
А там і ніч; досвідчені актори
Комедією тішать їхні зори, —
І врешті пару безтурботну знов
На ложі щастя з'єднує любов.

Заглибленим в солодке раювання,
Їм кожна ніч — як перша ніч кохання,
Хвилина кожна — порив огняний;
Ні ревність їх, ні туга не труїла,
І навіть час, невтомний чародій,
До ніг Агнесі склав побожно крила.
Шляхетний Карл не раз, не два казав,
Стискаючи її в солодкій млості:
«Земні держави й неба високості
За твій цілунок я б, Агнесо, дав!
Усе бредня: і трони, і походи.
Парламент мій клене моє ім'я⁷,
Плюндрують нас англійці-мореходи.
Та що по тім, коли твоєї вроди
Незцінним скарбом володію я!»

В цій мові героїзму небагато,
Але й герой, що з милою лежить,
Не раз такого може наказати,
Від чого потім мусить червоніть.

Так жив король для втіхи чарівної,
Як той абат в догоді та спокої. —
А принц англійський в лютому розбої⁸,
Озброєний, невтомний, на коні,
По Франції нещасній день при дні,
Склонивши спис, піднявши забороло,
Літав, мечем усе тнучи навколо.
Він б'є, плюндрує, валить мури він,
Серед страшних пожарищ і руїн
Кров проливає, вимага данину,
Солдатам кида й матір і дитину,
Черниць гвалтує під жорстокий сміх,
П'є вина в бернардинців боязких,
Карбує гроші з золота святих
І — ворог Діві та Господній тайні —
Монастирі перетворює в стайні.
Отак, буває, гості незагайні,
Вовки отару сонну опадуть,
Овець лякливих, беззахисних рвуть,
А пастушок із німфою стрункою
Спить у солодкім, краснім супокої,
І пес його, не знаючи турбот,
Недоїдки жує на повен рот.

Та з височин ясного апогею
Святий Денис, ласкавий наш патрон⁹,
Французький бачить в небезпеці трон,
І королівську стоптану лілею,

І кров, і дим, що в'ється над землею,
І Карла, що народ свій занедбав
Для пестощів солодких і забав.
Святий Денис для Франції, — те саме,
Що Марс для давніх римських вояків,
Паллада для афінських мудреців...
А втім, не будем гратися словами:
Один угодник вартий всіх богів.
«Ні, присягнуь, — він каже, — не здолаю
Дивитись довше на страждання краю,
Де віри правої підняв я стяг:
Святий вінець у ворога в руках,
Рід Валуа примушений конати,
І вороги, що брат їм — Генріх П'ятий¹⁰,
Законного властителя женуть
Із краю рідного в незнану путь!
Хоч я святий, та Бог мені пробачить:
Мені британців гидко навіть бачить,
Бо я напевне відаю з Письма,
Що цей народ пойме невіри тьма,
І він Господні приписи зламає,
І римську праву церкву занедбає,
І образ папи спалить на вогні.
Навіщо ж зволікатися мені?
Мої французи в вірі будуть жити,
Єретиками стануть горді бритти, —
Тож час наспів за лихо їм сплатити,
Яке ці дикі марнослови злі
В майбутньому посіють на землі».

Так говорив вістун святих законів,
До молитов додаючи прокльонів;

Тоді ж таки нещасний Орлеан
Зібрав на раду славних громадян, —
Англійська-бо неумоленна сила
Його тоді зловісно обложила.
Чимало радників-балакунів
Та сміливих, могутніх вояків
Зібралося, — і всі в одно питали:
Як лютої уникнути потали?
Потон, Ля Гір і Донуа-боєць¹¹
Гукнули разом: «Нам один кінець,
Чи вмерти рано, чи умерти пізно, —
Поляжмо ж, браття, за святу вітчизну!»
На те Рішмон: «Прийшла остання мить,
І Орлеан повинні ми спалить.
Згорім самі — англійцям не лишімо
Нічого тут, крім попелу та диму!»
Тоді Трімуйль: «Ох, тяжко як мені!
Я в Пуату прожив щасливі дні,
В Мілані я покинув Доротею,
Щоб в Орлеані плакати за нею!
Нема надій! Проллю я в битві кров —
І милої вже не побачу знов!»
А президент Луве¹², якого всюди
За мудрого вважали добрі люди,
Сказав: «Парламент має все списать
Про ворогів, що Францію гнітять,
І скласти акт належний, по закону,
Ім'ям отчизни і святого трону».
Був пан Луве юристом хоч куди,
Але своєї він не знав біди,
А то б складати акта мав причини
Проти своєї власної дружини:

Тальбот, англійський ватажок страшний,
Її кохав і був до серця їй.
Луве об тім не чув, на жаль, нічого;
Лиш Франція на язика у нього!
Тож силу гарних, благородних слів
На раді воїнів та мудреців
Почули стіни. Надто у Ля Гіра
Промова вийшла запальна та щира,
Хоч довгою назвать її не гріх...
Та що слова? Користі мало з них!

Хто зна, коли скінчилася б та мова,
Але поява дивна й загадкова
Ораторам уста замкнула вмить:
З височини небесної летить
На промені струмисто-золотому
Нежданий гість у сяєві ясному,
Як блискавка прорізавши блакить.
Висока митра із двома верхами
На голові полискує вогнями,
Далматик у повітрі майорить,
Чоло сіяє в чистім ореолі,
В руці, як символ божеської волі,
Той жезл чудовний, що колись по нім
Авгура пізнавав поганський Рим¹⁴.
Ще линув гість над натовпом людським,
А вже Трімуйль, упавши на коліна,
Молитви шепче, як мала дитина.
Рішмон, відомий світові блюзнір,
Кричить, що пекла таємнича сила
Люцифера на землю відрядила
Звістити людям хоч війну, хоч мир,

І всім пора побачити наспіла
На власні очі, що воно за звір.
Луве біжить квапливою ходою
По горщик із свяченою водою.
Ля Гір, Потон і Дюнуа стоять,
Порозкривали очі і мовчать.
Додолу всі попадали лакеї.
А гість із патерицею своєю,
На промені, мов на коні вояк,
Кладе усім хреста священний знак —
І кожен пада, сам перехрестившись.

На зляканих ласкаво подивившись,
Він каже: «Встаньте, сповнені надій!
Таж я Денис, а з ремесла — святий¹⁵.
Я в Галлії посіяв зерна віри,
Тепер же тим засмучений без міри,
Що юний Карл, коханий мій унук,
Коли отчизна стогне серед мук,
Не б'ється, ради з мудрими не радить,
А повні перса без утоми гладить.
От я й наважився, панове, сам
Допомогти намореним бійцям,
Скінчити лихоліття це велике
І проти зла найти потрібні ліки.
Як має Карл утратити свій трон
І Францію через якусь повію, —
Оборону я правду і закон,
Найшовши діву, чистоти лелію.
Коли вітчизни дорога вам честь,
Коли в серцях у ваших віра єсть,

Коли ви церкві хочете служити,
Не гаючись мені допоможіте
Найти гніздечко з феніксом отим,
Однаково для всіх нас дорогим».

Так говорив дідусь благочестивий.
Сказав — і сміх піднявся непочтивий.
Рішмон, митець відомий глузувать,
Гукнув йому: «Даремно ви шукать
Надумали, угодничче шановний,
Прибувши в край веселий та гріховний,
Ту цяцьочку маленьку та легку,
Що так-от вам припала до смаку!
Як облягає військо нас вороже,
Дівоцтво тут нітрохи не поможе.
По нього ви на землю прибули?
В раю скоріше б ви його найшли:
Свічок церковних є не більше в Римі,
Як чистих дів між вашими святими.
А Франція — і думати шкода!
Від них тут не зосталося й сліда!
Про це давно подбали капітани,
Стрільці та принци, мій ласкавий пане, —
І грішний наш, хоч і прекрасний світ
Бастардів більше має, ніж сиріт.
Святий Денисе, отче наш і брате,
Незайманиць деінде слід шукати!»

Від слів таких святий почервонів,
На промінь свій ізнову верхи сів,
Немов коня, потис його ногами, —
І лине геть небесними шляхами

По іграшку, дорожчу з-між усіх
Для грішників, а також для святих.
Тож поки він сюди й туди лігає,
Бажаю вам, шановні читачі,
Найти для втіхи любої вночі
Той скарб, якого пильно він шукає.

ПІСНЯ ДРУГА

*Жанна, діставши зброю від святого Дениса,
рушає до Карла VII в Тур; що вчинила вона по дорозі
і як дістала свідоцтво про дівочу чистоту.*

Щасливий, хто зрива вінок дівочий!
Це любий скарб; та серце полонить,
До себе милі повернути очі, —
Ось найдорожча і найкраща мить!
Навіщо рвати квітку самохить?
Нехай любов її дарує вільно.
Тлумачники нам зіпсували сильно
Прекрасний текст; як звіритись на них,
То кожна радість — непростенний гріх.
Ладен за те я книгу їм зложити;
Я там навчу, як слід людині жити,
Я доведу, що тішитися нам
Наказує закон природи сам.
У цім труді, ясної вартий слави,
Святий Денис підмогу дасть мені:
Недарма ж я про нього склав пісні.
Тимчасом, мій читальнику ласкавий,
Вернімось до його святої справи.

В Шампані, де простягся ряд стовпів¹,
Оздоблених пташками гербовими,
На знак, що Лотарінгія за ними,
Був городок, як сотні городків;
Та не умре ім'я його довіку,

Бо жертву він прекрасну і велику
Для Франції та короля зложив.
Про Домремі озвуся я хвалою, —
Хай з уст в уста іде вона луною!

О Домремі! Серед твоїх долин
Нема ні персиків, ані цитрин,
Ні золота, ні чистих вин шипучих, —
Та Жанну ти родив для діл могучих².
Кюре, що всюди, де лише бував,
Своє насіння щедро розсівав, —
Колись чернець, — охочий до осанни,
А також і до чарки та до панни —
Такий був батько героїні Жанни.
Стан покоївки, круглий та гладкий, —
Ось форма, що її отець святий
Обрав, щоб вилити це дивне диво.
В шістнадцять літ, моторну та вродливу,
До корчми Жанну віддали служить:
Її коні там доручено глядіть.
Рішуча, горда, чесна у звичаї,
Вона очима, як зірками, сяє;
Зубів, як перлів, тридцять два блищить,
Скрашаючи рожевого їй рота,
І вся її струнка, міцна істота
Серця такою свіжістю п'янить,
Аж цілувати всіх бере охота.
Хоч перса й темні, а зате тверді,
Знадливі й для поважного судді,
І для священика й для капітана.
В'юнка, весела, дужа та рум'яна,
Вона спочинку не дає рукам,

Слугуючи і простим, і панам, —
А мимохідь дасть ляпаса гучного
Нахабі, що безстыдно ухопив
Її за груди чи за повну ногу;
Працює, носить вина із льохів,
Годує коні, чистить, напуває, —
Чи, сівши верхи, чвалом їх пускає⁸
Незгірш від славних римських вояків.
О мудросте! О божий супокою!
У порох падають перед тобою
Великі й славні, принци й королі —
І до небес підносяться малі!
Святий Денис, посол твій на землі,
По замках та палацах не блукає,
Невинності в князівен не шукає, —
Ні, пташечку химерну та легку
Знаходить — де, панове? — у шинку.

Був саме час йому туди з'явитись,
Щоб Жанні в небезпеці прислужитись
І зберегти дівоцтва пишний крин:
Лиха ніколи не дримає сила,
І тільки б трошки запізнився він, —
Вся Франція в неволі б зацімла.
Гладкий чернець, на ймення Грібурдон,
Що кинув із Шандосом Альбїон,
В тій корчмі Жанни назорив поставу —
І покохав, як батьківщини славу.
Натуру мавши підлу та лукаву,
Ладний і чорту слатися до ніг,
Шахрай, обмовник, сповідач і шпиг,
Він знав чаклунське таємниче діло⁴,
Що перейшло із глибини віків

Від магів та єврейських мудреців
І в нашу землю, Господеві милу...
Тепер його забули серед нас.
О дні тяжкі! О зvierодніння час!

Він вичитав із книг кабалістичних,
Що Жанна — сил посланниця одвічних,
Що носить під спідничкою вона
Кінець війни, для всіх іще незримий,
І запряг, у злі досягши дна,
Христом і чортом та всіма святими
Її оплутать чарами земними,
Дівочості палладій звоювать⁵,
В молитвах і блюзнірстві невиситимий:
«Британію і церкву врятувать
Повинен я, склонившись перед ними;
Обом же їм ретельно послужу —
Ну, та й собі самому догоджу».

Під той же час, мужлай над мужляями,
Погонич мулів загадав те саме, —
І, правду мовивши про молодця,
Він був нічим не гірший за ченця,
І день, і ніч приносити готовий
Дарунки грубі дикої любові,
А рівність їхніх станів життьових
Могла б невинну спокусить на гріх.
На щастя, досі стид і чеснотливість
Перемагали невідступну хтивість,
Та добре бачив Господа слуга,
До чого може призвести жага,
І, стрівши раз суперника свого,
Таку промову він сказав до нього:

«Вартніші ви, мій рицарю, есте
За мули всі, яких ви глядите,
І гідні недоторканої діви;
Вона чарує серце і мені,
Обидва ми коханці запальні,
І вірністю рівняєтесь мені ви.
Тож краще ласий шмат ми поділім,
Аніж змагатись без ладу над ним, —
Тоді б обидва щастя ми втерjali...
На неї я накличу сон міцний,
Щоб спалося, не прокидалось їй,
А ми б над нею по черзі не спали».

По слові тім він книгу ухопив
І викликав того споміж чортів,
Що звався Морфеєм за старих часів.
Цей дух тепер у Франції витає:
Як зранку велемовний адвокат
З Кюяса сипле блискавки цитат,
Він із панами суддяма дрімає;
Удень він тихий навіває сон
Нещасним, що новітній Массільйон
Їм каже казань на гугнивий тон,
І ввечері одверто позіхає,
Трагедії чекаючи кінця.

Отож, почувши виклик від ченця,
Він дві сови запряг у колісницю
І лине, щоб приспати голубицю.
До Жанни він, скрадаючись, іде,
І чорний мак на груди їй кладе,
І, знаючись на ділі чародійнім,
В уста їй дише подихом сновійнім.

Так, люди кажуть, і чернець Жірап⁶,
Невинну висповідуючи діву,
Із грішних уст наслав на неї чар
І розбудив у ній чортицю хтиву.

Тимчасом два гарячі джигуни,
Позичивши завзяття в сатани,
Стягли рядно, що Жанна ним укрита.
Вже кості кинуто на лоно їй,
Щоб вирішить, кому в розвазі тій
Судила доля перший крок зробити.
Тож перша Грібурдонові черга, —
І ворожбит розпалений плига
На Жанну... О святої волі диво!
Прибув Денис — прокинулася Діва.
Не зносять грішні сяєва святих!
Зальотники, скотившись до ніг
Денисові, що так заскочив їх,
Тікають у розкриті навстіж двері.
Отак у дім, присвячений Венері,
Зненацька завітає поліцай:
Молодики, покинувши свій рай,
Півголі, з вікон, із дверей, з балконів
Плигають від служителя законів,
Рятуються, налякані украй.

Денис лагідно Жанну утішає,
Що від образи дикої ридає,
І каже їй: «Обранко сил святих,
Бог королів правицею твоєю,
Яка ніколи не впадала в гріх,
Прогнати хоче бриттів навісних
І врятувати Франції лілею.

Він може обернути, пресвятий,
У кедр ліванський очерет хисткий,
Моря він сушить, потряса долини
І світ новий підносить над руїни.
Де ступиш ти — там залунає грім,
І перемоги над чолом твоїм
Устане ангел огняний, крилатий,
І в славі вічній будеш ти сіяти.
Іди ж, смиренну долю цю покинь,
Стань між героїв, стань між героїнь!»

На мову цю гучну і патетичну,
Утішницьку та ще й теологічну
У Жанни рот розкрився мимохіть:
Ні слова не далось їй зрозуміть.
Та благодать, прийшовши на підмогу,
До розуміння світить їй дорогу, —
І спалахнули в серця глибині
Святих, високих поривів огні.
Вона уже — не наймичка віднині,
І їй до серця титул героїні.
Так міщанин і простий, і плохий,
Що скарб йому зоставив багатій,
Халупу заміняє на палати,
З покірливого робиться пихатий,
Вельможам гордим рівня він тепер
І зве його простолюд: монсеньєр.

Так гарна дівчина, яку природа
Створила для гаремів затишних
Чи для театрів пишно-голосних,
А рідна мати, скромна й тихохода,

Готова б повінчати із шевцем,
Коли з Амура ласки осяйної
Опиниться нараз під королем, —
Уже й ходою ходить не такою,
І згорда поглядає навкруги,
І голос повен владного спокою,
А думи — королівської ваги.
Лаштгуючись до подвигу свого,
Звичайно, з церкви почали дорогу
Денис і Жанна. Там при вівтарі
(Усяке б здивувалося з такого!)
Упав з небес, ясніший від зорі,
Вояцький найдорожчий обладунок.
Архангел то Михайло надіслав
З небесних арсеналів подарунок:
З шоломом там Дебориним сіяв⁷
Той цвях, що смерть Сізарі вготував;
Там камінь був, що із праці Давида
Попав у Голіафа-лиховида,
Та щелепа, котрою Самсон,
Як мила продала його в полон,
Лупив без жалю юнака і діда;
Там меч Юдіти полум'ям горів,
Який вона в коханця устромила —
І вельми Господеві догодила,
Його священний втілюючи гнів.
З такої ласки Божої щаслива,
Те все добро бере одважна Діва —
Шолома, списа, панцира, меча,
Перев'язь, рукавиці до плеча,
І кістку, й цвяха, й камінця хапає, —
А серце славу вже передчуває.

Та як же слави без коня зажить?
Хіба що в цьому ділі попросить
Погонича, нещасного з любові?
Аж дивиться: осідланий, готовий,
У золоті, в шовковому шитві
Осел ревучий став на мураві,
Б'є копитами землю, нетерпливий,
Як той фракійський кінь золотогривий.

На спині мав він довгих двоє крил,
Літав-бо й за далекий небосхил.
Отак Пегас, ясному вірний Фебу,
Всіх дев'ять муз возив колись по небу;
Так Гіппогріф на місяць голубий
Носив Астольфа — в Жанів край святий⁸.
Коли, читачу, хочете ви знати,
Що за тварина цей осел крилатий, —
Про це ще буде в повісті моїй.
Та знайте: шанувать його годиться,
Бо в цім ослі — небесна таємниця.

От героїня сіла на осла,
Денис, як завжди, променя сідла, —
І линуть понад берегом Луари
Мерщій кінчати смертоносні чвари.
Осел предивний то мов кінь біжить,
То, наче птах, підноситься в блакить.
А Грібурдон, якому в серці ласім
Бажання знов прокинулись тимчасом,
Погонича на мула обернув
(Недарма-бо чаклун із нього був!)
І їде ним услід хоробрій Діві,
Клятьби вигукуючи нечестиві.

Погонич мулів, мул віднині сам,
Покірний ворожбитовим словам,
Летить учвал — і ледве помічає,
Що трохи іншу оболону має.

Денис і Жанна поспішали в Тур,
Де короля в полон забрав Амур,
Їм на шляху, при самім Орлеані,
Зустрілися англійці, дуже п'яні;
Шукавши втіхи дикої в вині,
Вони поснули; у тяжкому сні
Хропли солдати, слуги, капітани —
І німували сурми й барабани.
Той голий ліг, не вкрившись й плащем,
А той простягся над своїм пажем.

Тоді Денис, неначе батько добрий,
Промовив стиха дівчині хоробрій:
«Дитя моє! Нам розповів поет,
Як Ніс, до Турна трапивши в намет⁹
Удвох із вірним другом Евріалом,
Рутульців сон довершував кинджалом.
Відоме й те хтозна з яких часів,
Що достославний гордий син Тідея
У товаристві мудрім Одісея,
Як Ресів табір морок оповив¹⁰,
Троянців сонних мертвими робив.
Чому й тобі задля свого краю
Не відновити їхнього звичаю?»
«Ні, — мовить Жанна, — я письма не знаю.
Але на рицарську ступила путь
І відаю: лежачого не б'ють».

Ще не скінчивши гордої відмови,
Вона шатро золочене, чудове
У сяйві місячнім постерегла:
Особа, певне, там значна була.
Вино, окрасу доброго стола,
Там Жанна в кубки сміло наливає,
І пирогом вечеряє смачним,
І вдвох із богопосланим святим
За короля французів випиває.

Шандос у тім наметі проживав¹¹.
Горлиць він, вояка грізний, спав.
Вона бере меча його страшного,
Бере штани з едвабу дорогого:
Так Господів улюбленець Давид,
Саулові натрапивши на слід.
Низьке бажання помсти занехаяв,
А тільки шмат плаща його відкрояв
І царедворцям навіч появив,
Що міг зробити, тільки не зробив.

Біля Шандоса, юний та вродливий,
Спав юний паж, у забутті щасливий.
На лінії, відкіль початок ніг,
Амур би сам йому позаздрить міг.
Поблизу нього каламар похідний
Стояв з чорнилом — доказ очевидний,
Що хлопець вірші звечора писав
Красуні тій, яку він покохав.
Пречиста Жанна узяла чорнило
І на озадку хлопцевому сміло
Лілеї три в один виводить мах.

Святий дивився з радістю в очах,
Як зад англійця, свіжий та круглявий,
Скрашає герб французької держави.

Хто ж був уранці, наче звір, лихий?
Шандос, і так з похмілля сам не свій.
Побачивши у хлопця в місці певнім
Три лілії, він, повен гнівом ревним,
Лукаву зраду в цьому добача
І кидається по свого меча...
Ох! ні меча, ані штанів немає!
Він стогне, виє, очі протирає, —
І врешті думка родиться ясна,
Що це зробив не хто, як сатана.

І променю, й крилатому ослові,
Що Жанну ніс крізь хмари пурпурові,
Було б за жарти й землю облетіть!
Вони до двору добулися вмить.
Святому досвід показав недавній.
Що люблять жарти царедворці славні.
Почути міг би тут ізнову він,
Як од Рішмона, дотеп не один,
А з того люди втратили б пошану
До нього й до єпископського сану.
Та хитрощів не вчитися святим!
Щоб висловити королеві-пану,
Що слід було, подобу він узяв
Одвертого Рожера Бодрікура¹².
Той рицар — щира і тверда натура —
Любов, проте, у короля придбав.

«Королю! — він до Карла промовляє, —
Ви тут собі замкнулись, як у раї,
Амурові віддавшись в полон,
І це чоло, де сили всемогуті
Накреслили суворий свій закон,
Троянди лиш вінчають запахуці!
Ви залишили лютим ворогам
Країну й трон, від Бога дані вам!
Ідіть на смерть або на перемогу,
Ударте на британців навісних!
Вам сам Господь показує дорогу
До славних діл, до лаврів бойових!

То ж він мене навчив цієї мови,
Він засмутився з вашої любові,
Він допомогу обіцяє вам!
Ідіть же: слава вас чекає там!
У цій війні ви будете щасливі,
Лише довіртеся непорочній діві,
Яку сюди, королю, я привів.
Вона для вас врятує трон батьків.
Махне вона могутньою рукою, —
І в прах паде нахабний супостат..
Нехай уже залежність від дівчат
Вам силою присуджена святою, —
Покиньте ту, якої згубний чар
У вас одваги заглушає дар,
І тій услід без роздуму ідіте,
Що ваш вінець прийшла оборонити».

Агнеса любя Карлові була,
Та честь кохання те перемогла.

Бійця старого заклик патетичний
У нього сон розвіяв летаргічний:
Так в оний день, що нам Господь прорік,
В сурму заграє ангел-вістівник,
І прах оживить, і гроби розкриє,
І збудить мертвих голосом надії.
Король ожив, король огнем горить,
Війни він бачить заграви червоні,
Лукає, слів не тратячи: «До броні!» —
І гострий спис в руці його дзвенить.

Та впали в душу сумнів і тривога,
Коли минув той порив запальний:
Чи перед ним посланниця від Бога,
Чи, може, дух наслав її лихий?
Чи вість благу несе її поява,
Чи діє сила тут якась лукава?
Тож, повернувшись до красуні, він
Сказав слова, з яких не без причин
Почервоніла б інша, а не Жанна:
«Скажіть, а справді ви ще чиста панна?»
На те вона: «Нехай аптекарі,
У круглих окулярах лікарі,
Жінки статечні, весь народ учений
Придивляться, до чого слід, у мене.
Усім, королю, хто на це мастак,
Ладна я показатись так і сяк».

У мові цій одвертій, благородній
Відчув король нав'яння Господнє.
«Гаразд! — він мовив, — вірю, чом би й ні,
Лиш угадайте ви одно мені:

Що з милою робив я цієї ночі?»
«Нічого!» — з дива заблищали очі
У Карла. «Сила Божа!» — він сказав,
Перехрестився й на коліна впав.
Аж от ідуть учені чередою
У мантіях, у гострих ковпаках,
З писанням Гіппократовим в руках
На огляд войовниці молоді¹³,
Що відкрива їм плечі, груди, стан
І нижче... Придивляється декан
До неї зверху, знизу, справа, зліва, —
І пише вирок: безперечно, дівка.

Свідоцтвом вельми втішена таким,
Стає перед монархом молодим
Навколішки обраниця Господня,
Показує трофеї благородні,
Що у британця сонного взяла,
І каже: «Володарю, я прийшла
Тобі вернути під шляхетну руку
Край, супостатам відданий на муку.
Від Бога в мене влада й сила ця.
Клянусь тобі невинністю своєю,
І цим мечем, і смілою душею,
Що ти у Реймсі досягнеш вінця,
Як проженеш орду англійців п'яну,
Яка несе загибель Орлеану.
Іди ж, французам звесели серця,
Покинь свій Тур, добудь отчизні волю, —
З тобою поруч я піду, королю!»

Придворці, Жанну оточивши вмиць,
На неї тільки й на святу блакить

Зорять побожно, плещуть у долоні
І одностайно всі кричать: «До броні!»
З них кожен — і старий, і молодий —
За зброєносця хтів би стать при ній,
Всі сили їй і все життя віддати, —
І кожен має сховану жагу
Солодку квітку в дівчини зірвати,
Для неї й для вітчизни дорогу.
Усі заворушились комахнею:
Той з любкою прощається своєю,
Той розписки складає лихварям,
А той без грошей платить хазяям.
Денис підняв священну орифламу¹⁴ —
І мужній Карл, радіючи думками,
У славі бачить трон високий свій:
Тож прапор цей, для ворогів страшний,
Невинна дівка та осел крилатий
Його безсмертям мають увінчати!

Святий Денис так справу влаштував,
Що Карл Агнесі й слова не сказав:
Навіщо зайві для страждань причини?
Навіщо тратить дорогі хвилини?
Агнеса спала пресолодким сном.
Не знаючи, що діється кругом,
Їй снилося те ніжне раювання,
Якому вже прийшла пора остання:
Коханець обіймав її палкий,
Вона йому жагуче віддавалась...
Шкода й казати! Забрав його святий,
І тільки милі спогади лишались.
Так лікар, щоб хворобу відігнати,
Забороняє те і се вживати

І від смачних наїдків ненажері,
Йому ж на добре, зачиняє двері.
Коли Денис монарха одірвав
Од грішних, хоч і любих нам забав, —
З'явився він до Божої ягниці,
Що силу мала більшу від левиці,
Вернув до себе знову взір святий,
Побожну мову, зачіску нехитру,
І патерицю, й перстень золотий, —
І мовив так, свою надівши митру:
«Служи тепер отчизні й королю
І знай, дитя, що я тебе люблю.
Пильнуй лише, щоб з лавром гордовитим
Цвіли й невиннощі рожевим цвітом.
Під Орлеан ти поведеш бійців.
Коли Тальбот, вождь наших ворогів,
До президентші йтима на стрівання,
Пойнятий диким полум'ям бажання, —
Він упаде від мужніх рук твоїх.
Скарай же грішного, сама на гріх
Не надячись лукавий. Будь щаслива
І відай: сильна ти, допоки діва».
Скінчивши так високий заповіт,
Полинув пастир у надземний світ.

ПІСНЯ ТРЕТЯ

*Опис палацу Дурості. Битва під Орлеаном.
Агнеса перевдягається в Жаннин військовий одяг,
щоб найти свого милого; вона потрапляє в полон
до англійців, і соромливість її зазнає багато лиха.*

То ще не все — у бої бути смілим,
Одважним оком ворога стрічать,
Спокійно власним довіряти силам
І вояками твердо керувать;
Таку нам славу може показать
І той, і той на цьому світі білім.
Палкі й завзяті Франції сини, —
Та чи не рівня мудрі їм англійці
В страшній науці лютої війни?
Чи гірші за германців іберійці?
Бували биті, били і вони.
Перед Тюренном сам Конде не встояв¹,
Віллара, не останнього з героїв,
Євгенія перемогла рука², —
І з Карла, вінценосця-вояка,
Північної країни дон-Кіхота,
Як під Полтавські він ступив ворота,
Блискучі лаври воїн той зірвав,
Що Карл його за хлопчика вважав!³
Хто вмів людей сліпити і вражати,
Певніше той, читачу мій, робив:
У святості зодягшись дивні шати,
Нам легше йти на грізних ворогів.

Так давній Рим усіх собі підбив,
Вдававшись до чудес, де тільки треба,
З оракулів, що знали волю неба.
Юпітер, Марс, Поллукс і всі боги
Його орлові додали снаги.
Вакх, Азії великий переборець,
І син Алкмени, воїн-чудотворець,
І Олександр, цар серед царів,
Вдавали з себе Зевсових синів,
Бо з того мали децицію вигоди:
Корились їм владики і народи,
Шануючи таку високу кров.

До цієї думки і Денис дійшов;
Намислив він, щоб Жанну між юрбою
Прославлено і названо святою,
Щоб простий вірував у це вояк,
Тальбот-зальотник і Шандос-пияк,
Безбожник і хвалько зарозумілий, —
І всі б небесну силу в ній узрили.

Дійшовши до такого рішення,
Бенедиктинця він обрав, ченця —
Не з тих ото, що книги компонують
І раз у раз їх Франції дарують,
Але з дрібних, що й книг не потребують,
Як требник прочитали до кінця:
Тож брат Лурді, простак благочестивий,
Здобути славу має задля Діви.

На Місяці є дивовижний край,
Для дурнів і безумців давній рай⁴, —

А на межі широкого простору,
Де Ніч, Хаос і Пекла дух тяжкий
Панують завжди в злагоді тісній,
З'єднавшись у силу темнозору,
Лежить страшне, печеряве житло,
Що світла сонячного й не було
Ніколи там, — проміння лиш фальшиве,
Хистке, холодне, тьмяне і жакливе,
Яке з болотних повстає огніз.
Там повно чортенят, чортиць, чортів.
Дитина з бородою і в короні,
Цариця-Дурість там сидить на троні,
Рот, мов Данше, роззявлюючи свій⁵.
За скіпетр — служить брязкотельце їй.
Дочка це темноти, хоч не єдина;
Стоїть навколо вся її родина:
Пиха, Лінивство, Впертість кам'яна
Та Легковір'я, що вагань не зна.
Слугують їй уклінно, як годиться,
Подумав би, що й справді то цариця, —
А все це лиш облуда і туман,
Панує-бо за неї інший пан:
Лукавство там несите за міністра.
Ця спритна постать, до ошуки бистра,
За ніс царицю водить і дворян.
В години неспокою та тривоги
Там раду радять мудрі астрологи,
Що правди не сказали ще ні в чім, —
Тому ж і віри всі діймають їм.

Алхіміки там злото фабрикують,
Не маючи в кишені і дрібних,

Юрба там розенкрейцерів дурних
І всіх, що в теології мудрують.

Товстий Лурді з-поміж усіх ченців
Був обраний туди помандрувати.
Коли блакить ясних небес повив
Нічний туман, мінливо пелехатий,
На крилах сна, імливих та легких,
Полинув наш чернець у рай дурних⁶.
Не маючи підстави дивувати
У Дурості нічому при дворі,
Він думав, що в своїм монастирі.

Передусім він, глянувши на стіни,
Емблематичні постеріг картини:
Какодемон, що будував той храм,
Накреслив мальовниче там і сям
Помилок, хиб і всіх дурниць портрети.
Там і дотепні плани ви знайдете,
Що виконать ніхто, проте б, не міг,
Хоча у «Віснику» і славлять їх.
Поміж такими дивними дивами,
Де у гурті роззяви з шахраями,
Шотландець Лоу там немов живий, —
Землі французької король новий.
Скрашає паперова діадема
Чоло його, де й напис є: система⁷.
Із мила блискотливі бульбашки
Усім дає він з щедрої руки.
Ченці, повії, судді — для користі
Всі грошики до нього зносять чисті.

О, скільки тут гуртків, гурточків, пар!
З Моліною достатнім Ескобар⁸,
По них — Дусен, що бідній людській зграї
Ту буллу цілувати простягає,
Яку Тельє так хитромудро склав⁹,
Аж навіть Рим, хоч потай, глузував...
Проте ж із неї безліч випливає
Сперечок, партій, диспутів гучних
І — це найгірше — товстелезних книг,
Де, кажуть, ересів отрутних повно.
(Нудні усі ті книги невимовно).
Нові белерофанти-вояки
Химер у тім тумані засіддали,
Змагаючись за тьмяні ідеали.
В руках у них не сурми, а свистки.
У нападах священної нестями
Вони незгодних луплять пухирями.
Тут сила всяких доказів ясних,
Дискусій, коментаріїв дрібних, —
І з того всього ще темніші справи!

Гомере-батьку, літописче слави,
Що, Іліаду давши нам гучну,
Склав і «Жабино-мишачу війну», —
З могили встань і оспівай до діла
Змагання всі, що булла та зродила!
Он янсеніст, покірний долі син,
Що ласки духу Божого не знає;
На прапорі у нього Августін,
За «декотрих» він списа підіймає¹⁰;
Навпроти — ціла згряя ворогів
Сидить на спинах зігнутих попів.

Замовкніть, чвари суєти й марноти!
Навколішки! Дорогу, ідіоти!
В труні, що отінив святий Медар,
Лежить дурних і тупоумних цар!¹¹
Господній дух на всіх французів лине
З убогої тієї домовини:
Сліпому враз він повертає зір, —
І той навпомацки іде в свій двір;
Кривий до того гробу поспішає,
Реве осанна — і як перш кульгає;
Глухий стоїть і слухає, мов пень, —
А натовп легковірний день у день
Кричить про явлене високе диво,
Цілюючи труну благочестиво¹².
Товстун-Лурді на все те позира
І славить бога сили та добра,
Кричить, не розуміючи нічого,
І з реготу трясеться пузо в нього.

А! Ось і він, премудрий трибунал,
Де засідає й піп, і кардинал, —
То інквізитори, то слуги віри,
Яких побожні оточили сбіри,
То судне коло докторів святих;
Совине пір'я покриває їх,
На головах — ослині довгі уші.
Щоб зважувати людські справи й душі,
Вони вживають певних терезів;
Дві шалі там: одна для дукачів,
Що їх собі святі отці зібрали,
Для крові з грішних, що вони пролляли;
На другій шалі — чотки, літії,
Декрети, булли та ектенії...

Ця вся високовчена асамблея
Бідаху оточила Галілея¹³;
Він перед ними на коліна став,
Прощення молить, правду-бо сказав.
Що ж то в Лудені за нове багаття?
Кюре в огні печеться, миле браття;
Негідники приречення своє
Сказали: ворожбит Юрбен Грандье¹⁴.

Галігаї! І ти, і ти згоріла¹⁵
У розцвіті прекрасної весни,
Коли парламенту продажна сила
Тебе назвала, винну без вини,
Страшною спільницею Сатани.
Ох, Франціє високомудра й мила!
У пекло й папу тільки й віриш ти,
За «Отче наш» боїшся перейти!
Стоїть мені в очах наказ твій дикий
Про Арістотеля й шлункові ліки¹⁶.

І вас, Жіраре, отче запальний¹⁷,
У книзі оспіваю я своїй!
Немов живу, я вашу постать бачу,
Побожний і прекрасний сповідачу;
Скажіть мені, як з чарівним дівчам
У сповіді тій повелося вам?
Лихого я не бачу в цій пригоді:
Законне все, Жіраре, що людське,
І тут гріха дошукуватись годі:
Святі отці чинили й не таке.
Одна для мене річ незрозуміла:
До чого тут здалась нечиста сила?

Жіраре! Ви самі і всі судці,
Всі прокурори, свідки, адвокати —
Лукаві клерки і тупі ченці —
Шкода між вами чаклунів шукати!

Ось і парламент, що спалити враз
Послань прелатських двадцять дав наказ
І смертний бій оголосив тій раті,
Де на чолі — дивак, святий Ігнатій;
Та й на парламент склалася біда;
Ігнатій радий, а Кенель — рида.
Париж тій долі співчував трагічний
І втішився лиш в опері комічній.

О Дуросте, богине вагітна!
Родила смертних, мати всеземна,
Ти більше, ніж Кібела яносила,
Богів колись могучих породила,
І дивишся, від радості п'яна;
Як виростає їх незмірна сила:
Дурний тлумач, дурний перекладач,
Та й автор теж, а також і читач!
Скажи ж мені, владарко сьогосвітня,
Хто в цій юрбі, віддалеки помітній,
Для тебе найдорожчий з-між усіх,
Хто найздатніший до безглуздих книг,
У кого голос — наче рев ослиний,
Хто топчеться на місці щохвилини?
А, знаю! З тим твого серця пал,
Хто у Треву свій видає журнал.

Отож Денис у місячній країні
Уміло й потаємки готував
Проти англійців хитрощі невинні, —
Новий тимчасом колот повставав
Тут, на землі, де дурнів, як у скрині.
Ступив король на Орлеанський шлях,
На сонці грає королівський стяг, —
А Жанна, з ним верстаючи дорогу,
Над Реймсом обіцяє перемогу.
Ви бачите цих рицарів ставних,
Цих зброєносців юних, запальних?
Усі вони, цвіт рицарства, на сонці
Виблискують, покірні амазонці.
У Фонтевро так чоловіча стать
Примушена жіночій слугувать¹⁸.
Там жінка вищу владу обіймає,
Святих отців вона благословляє.

Агнеса гожа, невеселих днів
Примушена без милого зазнати,
Снаги не мала розпач подолати,
І душу смертний холод їй повив.
Та друг Бонно, вигадник знаменитий,
Зумів життя пригасле розбудити.
Вона розкрила очі чарівні, —
Навіщо-бо? Щоб сльози лить сумні!
Тоді, склонивши голову до нього,
Вона сказала: «Зраджено мене!
Яку ж тепер король обрав дорогу
І де його те слово вогняне,
Яким мені він у коханні клявся,
З якого племін у душі зайнявся?

Сама ночую в ліжку я своїм,
А Жанна у військових тих уборах —
Агнесі більший, ніж британцям, ворог —
Мене ганьбою криє перед ним!
Які гидкі — не вмю я й сказати! —
Тварюки ці, у спідницях солдати¹⁹,
Що чоловіча сила в них сама,
А ніжності утрачена принада;
І чоловікам слави з них нема,
І красна стать нітрохи їм не рада».
Це мовивши, Агнеса вся горить,
Від болю стогне, з гніву аж тремтить,
Ревнивий зір, як полум'я, палає, —
Та враз нову їй думку навіває
Любов, у радах бистра й потайна.

До Орлеана рушила вона,
Аліса з нею та Бонно мостивий, —
І от до корчми випадок щасливий
Приводить їх, де Жанна спочива,
Стомилось-бо і тіло й голова.
Агнеса жде, щоб ніч усіх приспала;
Тимчасом з хитрих розпитів дознала,
Де Жанна спить, — і в темряві нічній
Туди крадеться, одяг військовий
З Шандосовими надіва штанами
З залізними міцними телягами*,
Що ковано їх зовсім не для дами.
Як зброя та на плечі їй злягла, —
Вона б упала, бідненька, була...
Бонно правиця тут їй помогла.

---

* *Теляги* — лати, панцир.

Тоді Агнеса тихими словами
Промовила: «Амуре, пане мій,
Дай сил мені тяжку носити зброю,
Щоб я збудила постаттю такою
Любов і жаль в душі його ясній.
Мій милий хоче дівчини-героя, —
Нехай же втішу, звеселю його я!
Піду за ним і буду попліч з ним
За нього в бої битися страшнім.
Коли на нього зловорожі сили
Списи підіймуть і летючі стріли,
Нехай мене прошиють вістря їх,
Щоб я умерла, він щоб жити міг,
Щоб у хвилину темного конання
Зомліла я від щастя, від кохання».
Бонно цих слів уважно наслухав
І їй меча та списа подавав, —
А Карл тоді близенько пробував.

Агнеса захотіла тої ж ночі
Коханого побачить милі очі.
Тож, повна нестриманної жаги,
Сіда вона, зігнувшись од ваги,
І жеребця стискає острогами,
Роздряпавши озадок свій штанами.
На огирі нормандському Бонно
Хропе й сопе, натомлений давно, —
А бог любові сумно поглядає
На дівчину одважну — і зітхає.

Як тільки рушила Агнеса в путь, —
Зненацька кінське тупотіння чуть

Із-за дерев, що віти посплітали, —
І кінні вояки повилітали
В червоних одягах. Ще й лихо в тім,
Що Жан Шандос був за сеньйора їм.
«Гей, хто іде?» — питання розляглося,
А дівчина, — їй, бачите, здалося,
Що це зустрівся з нею сам король, —
Кричить: «Любов і Франція — пароль!
Агнеса я!» — Не встигла докінчити,
Як бідолашну ухопили бритти,
Бонно-добрягу також узяли —
І до Шандоса хутко повезли,
Що, повен люті і страшного гніву,
Поклявся в серці покарати жакливо
Розбійників (хоч би там хто вони),
Які украли меч його й штани.

Під час, коли з очей нам відлітають
Останні зграї животворних снів,
Щебече птаство в глибині гаїв,
Пригаслі сили в серці воскресають,
Жвавніше котиться по жилах кров,
Тремтять бажання, виника любов, —
Під час отой перед тобою стала,
Шандосе, дівчина; вона сіяла,
Неначе сонце східне навесні.
Яке ж чуття в сердечній глибині
Збудила німфа, дивна красотою,
В твої штани одягнена, герою?

Огонь пробіг в Шандосових очах,
І він крізь зуби каже, їй на страх,

Милуючися на дівочі чари:
«А, маю знов свої я шаровари!»
На постіль садить він її мерщій
І промовляє: «Полонянко мила,
Не до лиця одежу ти наділа».
По тих словах, нестримний та палкий,
Він панцира зриває з неї хтиво.
Пручається Агнеса соромливо
І стогне в переможцевих руках,
Звертаючись до Карла у думках.
А що ж Бонно? Його вояк завзятий
Послав, яко митця, кухарювати,
Відомо-бо, хоч то вже й давній час:
Бонно — вигадник кров'яних ковбас,
Йому ви честь, французи, віддаєте,
Коли з вуграми хвалите паштети!
«Сеньйоре! Що ви хочете вчинить?
Ой лишечко!» — Агнеса лебедить.
Шандос: «Божуся (божаться всі бритти)²⁰,
За кривду я повинен одплатити.
Штани — мої, а я добром своїм
Не поступався ще ні перед ким».
Таке промовив — і з одного маху
До голого роздяг він бідолаху, —
А та, обійми чуючи міцні,
Ридала тільки: «Я не хочу, ні!»

Під цю хвилину крик розтявсь: «До зброї!»
Зчинився гуркіт, лемент, гвалт і грім, —
І, крові й смерті вісником страшним,
Сурми розлігся голос бойової.

Прокинувшись, Жанна не знайшла
Ані шолома із пером з орла,
Ні панцира²¹, ані брагет, що звичай²²
Носити каже статі чоловічій.
Без роздуму, схопивши навмання
Свого зброєносця убрання,
Вона ослові скочила на спину
І крикнула: «За віру! За країну!»
Сто рицарів на поклик той гучний,
Шістсот солдатів кинулося в бій.

Тут брат Лурді, щоб край свій рятувати,
Покинув темні Дурості палати
І до англійців прилетів з небес,
Мішок незграбних несучи чудес
Та нісенітниць, що ченці побожні
Між людом сіють у часи тривожні.
Труснув мішком — і лютих ворогів
Дикунських забобонів оповив
Густий туман, що Франція віддавна
У нім живе, своїм безглуздям славна.

Так ночі бог у повозі своїм,
Над падолом літаючи земним,
Нас обсипає видив чорним маком,
І ми дурницям віримо усяким.

ПІСНЯ ЧЕТВЕРТА

*Жанна та Дюнуа б'ються з англійцями.
Що сталося з ними в замку Гермафродита.*

Коли б я королівську мав корону, —
Підданцями б сумирно керував,
Щодня по благодійному закону
На щастя б їм і втіху дарував.
Коли б фінансів я служив міністром, —
Кругленькі б суми я давав велів
Умам високим і талантам бистрим,
Бо кожен з них на плату заслужив.
Як митру б я єпископську надів, —
Шукав би згоди я і з моліністом,
І з неспокійним, диким янсеністом.
Але коханку маючи струнку,
Не розлучався б з нею я, панове,
Щоб кожна ніч — у розкоші любові
І кожен день в яснім ішов танку,
Їй душу огортаючи палку.
Закохані! Красуню покидати —
Ой леле! Небезпека немала!
Тут можете за день один придбати
Ви не одну прикрасу для чола!

Не встиг Шандос, у пристрасті неситий,
Свою солодку здобич ухопити,
Як Жанна налітає, ніби птах,

Кров проливає, сіє смерть і жах.
Деборин спис, що похибок не знає,
Страшному Дільдо груди прошиває,
Що грабував скарби святі в Клерво
І гвалтував черниць у Фонтевро.
За ним тяжка не поминула кара
І гідного мотузки Фонкінара.
Цей волоцюга, хоч родився він
Серед ірландських снігових долин,
У Франції чинив свої зальоти,
Немовби ріс в палкому Римі доти.
Мілорд упав на землю Галіфакс,
І брат його двоюрідний Боракс,
І Мідарблу, що вкрив отця клятьбою,
І Бартоней, що жив із братовою.
Узявши горду Діву за взірєць,
І рицар-вождь і рядовий боєць
Десятки бриттів б'ють з одного маху,
І стогне поле бойове од жаху.
Гадали вірні Франції сини,
Що став із ними попліч бог війни.

Серед отого галасу і руху
Наш брат Лурді кричав, що тільки духу:
«Вона невинна! Вороги, тремтіть:
Святий Денис уготував цю мить;
Вона невинна, і її руками
Господь дива являє перед вами.
Всі на коліна, Альбіону гній,
Складайте зброю, поклоніться їй!»
Тальбот, вояк нестримно-гордовитий,
Ченця велить завзятого схопити.

Схопили, в'яжуть, — а товстий монах
Кричить з незгасним полум'ям в очах:
«Нехай умру, нехай вернусь до Бога, —
Дівочості судилась перемога!»
Довірливість живе в людських серцях,
І кожне серце — мов покірنا глина;
Найшвидше ж покоряється людина
Тому, хто подив будить в ній і страх.
Лурді товстого мова екстатична
Переконала краще вояків,
Як Жаннина одвага героїчна
І сміливість її товаришів.
Той нахил вірити в діла незнані,
У забобони, в явища туманні,
Отих ілюзій ошуканських рій
Уми англійцям збили в січі злій.
Англійці добре на війні змагались,
На філософії ж не дуже знались,
Їм краще меч, ніж розум, слугував.
Це лиш тепер розумних час настав.

Шандос, у бої полягти готовий,
Кричить: «Праворуч, Англії синове,
Шикуйтеся!» — Але не встиг сказати, —
Усі ліворуч, як один, біжать.
Так в давні дні над голубим Євфратом,
У краї живши світлім та багатім,
Юрба хотіла, з гордощів сліпа,
Аж до небес поставити стовпа,
А Бог, таких сусідів не бажавши,
На сто язиків їх розбив назавше.

Отож було, котрий води прохав, —
Йому товариш враз підносить вапну...
Так Бог з людей зухвалих насміяв,
І всі відтіль розбіглися поквапно.

До Орлеана, на вали фортець
Прилинув, мов крилатий вістовець,
Переказ про блискуче подолання —
І Диви почалось там вихваляння.
Ви знаєте французів запальних:
Честь над усе чарує й надить їх,
На бій вони ідуть, немов у танці.
Тож Дюнуа, усіх бастардів цвіт
(Його за Марса взяв би давній світ),
Ля Гір, Сентрайль, уставши рано-вранці,
Рішмон з Трімуйлем покидають шанці
І всі кричать на сотню голосів:
«Де вороги? Подайте ворогів!»
Не довго ж їм того чекати бою:
Тальбот, ясним прославлений умом.
У засідці, ще й не з одним полком,
Чекав на них під брамою міською.

Тальбот уже давненько перед тим
Амуром і Георгієм святим
Поклявся, що ввійде-таки до міста.
В його душі була жага двоїста:
Луве дружина, як відомо нам,
Палким цвіла до нього почуттям,
І наш герой, опріч міської брами,
Завоювать хотів і серце дами.
Тож тільки вийшли наші вояки —

Тальбот на них послав свої полки,
Але французи встояли, смільки.

Поля прославленого Орлеана,
Вам од потомків похвала і шана,
Завзяті рицарі на довгий час
Людською кров'ю угноїли вас.
Ані Фарсал, ні Мальплаке, ні Зами²
Криваве поле, вкрите мертвцями,
Ні жодне бойовище в давнині
Страшнішої не бачили борні.
Списи, дрітки і легкопері стріли
Літали, розбивалися, дзвеніли;
Під копитами диких скакунів
Стогнали тяжко сотні вояків;
Мечі палали іскрами ясними,
Аж навіть сонце блідло перед ними;
По мураві, блискучій від роси,
Котились руки, голови, носи.

Всі ангели війни з небес високих —
І смерті вістивник, і Михаїл,
І переможець диких перських сил³
До вчинків придивлялися жорстоких,
До вікопомних подвигів і діл.

Михайло терези вхопив широкі⁴,
Уживані всякчас у небесах,
І важити почав на терезах
Французький запал і англійський спокій.

Герої наші на вазі отій,
Бідахи, вийшли легшими, ніж бритти:
Тальбот їх переважив знаменитий,
На цьому і кінчився суд святий.
Тоді Рішмона ранив спис тяжкий
У місце, що сідати ним годиться;
Сентрайля — в ногу, бистру до ходи,
Ля Гіра — ох! Я не скажу куди,
Та жаль його коханки-чарівниці!
В мулке болото Ля Трімуйль загруз —
І руку славний там зламав француз.
Тоді ж то всі, побиті й невеселі,
Вернули в місто і лягли в постелі.
Так сила Божа покарала їх,
Що, бач, Дениса підняли на сміх.
Господь, як хоче, милує й карає,
Кенель сказав це, годі й міркувать⁵;
Усім він лиха присудив зазнать,
Бастарда лиш одного виключає.
Тож рицарі, знеможені від ран,
Вертаються на ношах в Орлеан,
І Жанну проклинаючи, і долю, —
А Дюнуа по бойовому полю
Літає, наче блискавка ясна.
Він коле, ріже, голови стина, —
І враз туди пробився, де завзято
Криваве Жанна відбуває свято.
Як два потоки, линучи в полях
З високих гір під буряну годину,
Зіллються, хліборобові на страх,
В одну ріку — і всю поймають долину, —

Так Жанна вдвох із Дюнуа буйним
На бриттів махом кинулись одним.
Вони так палко сікли та рубали,
Так ворогів неупомлено гнали,
Аж опинились, де й самі не знали.
Нема британців, та й своїх нема, —
А вже навколо ніч стоїть німа.

«За Францію!» — гукнули без відмови —
І зупинились тихо край діброви,
При місяці шукаючи, куди
Ударитись, щоб не знайти біди.
Шкода! Ані признаки, ні дороги,
А втома й голод мукою печуть...
Яка користь у біса з перемог,
Коли немає де по ній заснуть!
Так корабель без керми, без вітрила
В руках Нептуна іграшка безсила.

Аж раптом пес, надбігши з-за кущів,
Надію на рятунок їм явив;
Він зблизився, він гавкає, плигає,
Хвостом своїм привітливо махає,
Вперед біжить, вертається до них...
Коли б, здається, говорити міг,
Сказав би так: «Не гайтеся, панове,
За мною їдьте. Вам нічліг готовий!»
Герої наші зрозуміли вмить.
Що каже він, не вмівши говорити,
І рушили поспішно в путь-дорогу,
За Францію шлючи молитву Богу

Та компліменти правлячи гучні
Одно одному за діла страшні.

Хоч мимохить, залюблено і хтиво
Одважний рицар поглядав на Діву,
Та відав: певна цяцьочка мала
Для Франції у неї зацвіла,
І хто зірве дочасно квіт той любий,
Той рідний край свій доведе до згуби.
Шляхетний муж, він стримував жагу,
Отчизну згадуючи дорогу.
Проте, коли священному ослові,
Біля коня ступаючи в діброві,
Спіткнутись трапилося, на біду, —
Наш Дюнуа красуню молоду
Обняв за стан, щоб їй опору дати,
А дівчина, бажавши, певне, спати,
Схилилася до нього, як мала.
Тож близькість поміж них така зайшла,
Що, поки наші подорожні мчались,
Уста їх щохвилини зустрічались,
Щоб говорити зблизька, не здаля,
Про рідний край, війну та короля.

Розказують, принаднице Авроро⁶,
Що Карл Дванадцятий тебе до двору
Не зважився прийняти аніяк —
І рацію суворий мав вояк,
Гроза для вінценосців те кохання:
Було б з тобою зтяжке змагання.
Та з Жанною відмовитись утіх,

Голодному не їсти страв смачних, —
Хто більший подвиг появити може?
Був Дюнуа на д'Арбрісселя схожий⁷, —
Великого святого, що лягав
Між двох черничок на тісній постелі
І, груди й стегна гладячи дебелі,
Диявольську спокусу відганяв.

Зайнявся день, і перед їхнім оком
Піднісся замок видовом широким:
Фасад чудовим мармуром білів,
Дорична височіла колонада,
На ній балкон із яспису горів,
Порцелянова грала балюстрада.
Мандрівникам, натомленим украй,
Здалося, ніби перед ними рай.
Пес гавкає — і двадцять сурем грає
Їм надобридень; сорок слуг метких
Назустріч подорожнім вибігає,
Усі в уборах пишно-золотих.
Два молодці ведуть з уклоном їх
У щедро приоздоблені палати;
В купелях світлих миють їх дівчата
З пошаною; по сніданні смачнім
Постелено м'які постелі їм,
І аж до ночі, в любому спокої,
Хропли там по-геройському герої.

Та треба знати: замка володар
Такого, що позаздрив би і цар,
Був син одного з геніїв чудовних,
Що іноді їм набіга каприз

До чад землі, безсилих і гріховних,
З небес високих ізлетіти вниз.
Це божество зійшлося по-людському
З черницею в монастирі святому,
І народився в них Гермафродит,
Чаклун і некромант на цілий світ,
Син щонайкращий батькові такому.
Чотирнадцять йому збулося літ —
І з височин отець його злітає
І каже так: «Моя в тобі палає,
Дитино, кров. Скажи ж мені, який
Тобі дарунок дати, сину мій, —
Усе ладен для тебе я зробити!»

Жадібний зроду, в маренні неситий
Гермафродит на те йому: «Палких
Душа моя щохвилі прагне втіх,
Подвійна стать — моя найбільша мрія.
Хай жінкою роблюся уночі я,
А вдень хай буде з мене чоловік!»
Інкуб йому: «Гаразд, дитя!» — і зник.
Від того дня ця дивина природи
Подвійно споживає насолоди.
Отак Платон, довіреник богів⁸,
Про наших повідає прабатьків,
Що першими сотворені із глини
Всім бездоганні, дивні андрогіни,
Які, одержавши подвійну стать,
Самі себе уміли вдовольнять.

Та їх з Гермафродитом не зрівнять:
З самим собою пити раювання, —

Це не найвище із можливих прав;
Щасніший той, хто з ближнім поділяв
Жіноче й чоловіче поривання.
Придворці звать його царем істот,
Що ввечері — Венера, вдень — Ерот,
І для утіх шукають любострасних
Удів, панянок, хлопчиків прекрасних.

Гермафродит забув лиш об однім
Родителя свого попрохати,
Хоч мав потребу доконечну в тім:
Любов до себе в інших викликати.
Тож учинив так світу володар,
Що гидший він, ніж Самюель Бернар,
Що він не міг подобатись нікому, —
І надаремне в замку він своєму
Бенкети улаштує гучні
І навіть вірші пише запальні!
Коли удень він обіймав коханку
Чи, жінкою зробившись до ранку,
З кимсь одчайдушним пестоців шукав, —
Одуреним себе він почував;
У відповідь на племенисту спрагу
Він мав огиду, лайку та зневагу.
Так потвердилось казане давно,
Що щастя й велич — зовсім не одно.
«Як? — говорив він: — Наймичка остання
Удвох із любим зазнає кохання,
Пастушку юну обійма стрілець,
З черничкою втішається чернець, —
І тільки я, на цілий світ єдиний,
Блаженної не відаю хвилини!»

І він присягся іменем стихій
Карати дів і хлопців уродливих,
Щоб приклад був кривавий і страшний
Для всіх, кого любив він без надій,
Для серць невдячних, зимних і зрадливих.

Щораз гостей він пишно частував:
Ні Савської смуглявої цариці⁹,
Ані Талестри, діви-чарівниці,
Такий бенкет ніколи не стрічав
У двох царів, прославлених та дивних,
Як він для молодичок лаштував,
Для бакалаврів і вояк мандрівних.
Та як доходило до певних діл, —
Біда тому, до кого він лицявся
І хто його зальотам опирався:
Нещасну жертву саджено на кіл.

Завечоріло, з пана стала пані.
До Дюнуа, в нестримному бажанні,
Вона послати каже гайдуків,
Щоб він трапезу з нею розділив
На антресолях, — а в їдальні пишній
Наїдки й Жанні подано розкішні.
Красунь-бастард, напаханий, стрункий
Ввходить. Стіл на нього жде такий,
Мов той, що Клеопатра-чарівниця¹⁰
Для Цезаря веліла готувать,
Великого в мистецтві воювать,
Для славного Антонія-п'яниці,
Або мов той, що навіва рядки ці, —
Його мені улаштував чернець,

Слуга Господній, до їди митець, —
Мов той, нарешті, де, в ясных чертогах,
Коли Назона вірити словам,
Коли Гомер по правді каже нам,
Юпітер, для спочинку по тривогах,
З Європою, з Данаєю удвох
П'є без Юнони, як справдешній бог.
Щораз іде смачніша переміна —
Їх подають Аглая, Єфрозіна
І Талія: так звуться в небесах
Три грації, що марні теревені
Про них розводять педантичні вчені.
Нектар кипить у Гебиних руках
І в Ганімеда юного правиці¹¹ —
Його украв Зевеса бистрий птах,
Щоб цар богів мав з ким повеселиться.
От при такому Дюнуа столі
З Гермафродитом сів у любій млі.

Чудне створіння пишно одяглося,
Алмазами прикрасило волосся,
А жовту шию обвило кругом
Рубінів, перлів не одним разком.
Шкода! Потвора тільки бридша стала!
До Дюнуа вона щось прошептала —
І наш герой уперше затремтів.
Проте, найлюб'язніший з вояків,
Він господині відплатити гречно
За учту гостелюбну і сердечну
Бажає, занедбавши зір і смак.
«Тим більше слави!» — думає бідак.
Але дарма себе він непокоїв:

Буває неможливе й для героїв.
Отож, хоча й запавши у печаль,
Гермафродит до нього має жаль,
Улещений і врадуваний потай
Зусиллями одважного бійця:
Хоч не дійшла належного кінця,
Але ретельно почалась робота.
«Узавтра, — каже пані, — довести
Ви можете змагання це до краю.
Я більше сил, мосьпане, вам бажаю,
Щоб шану ніжністю перемогти».

Аж ось Аврора золота на сході
Оповістила ранок всій природі.
Коли вона поглянула на світ,
Знов чоловіком став Гермафродит.
Тож, по-новому жадібний і хтивий,
Іде в опочивальню він до Діви,
Покров зриває ніжний та легкий
І непристойно гладить перса їй,
Поганячи цілунком, як повію,
Святих підпору, Франції надію.
Що більше шалу — то бридкіший він!

У гніві суто християнським Жанна,
Ніяких не ясуючи причин,
В мерзенну пику затопила пана.
Отак, бува, у мене на ланах
Кобила горда, вся в пістрявих плямах,
На мускулястих і твердих ногах,
Немов тигриця, з полум'ям в очах,
Осла тупого одбиває замах,

Що на озадок любий був ізліз —
І, вдарений, аж покотився вниз.
Та зле вчинила дівчина, хоч браво:
Господар на пошану має право.
Звичайно, соромливість боронить
Повинні всі дівчата й навіть дами,
Але ж як принц навколішки стоїть,
Чи дивовижний геній перед вами, —
Його в лице не випадає бить.
Гермафродит, хоч був гидкий, як гріх,
Ще в житті не зазнавав такого,
Ба й зважитись ніхто б на те не міг.
Він галасує, кличе слуг своїх —
Пажів, лакеїв, гайдуків усіх —
І з натовпу до нього докотилось:
«На Дюнуа вона б так не гнівилась!..»
Брехні трутизно, наклепів жало,
Гадюки чорні чорної обмови!
Як при дворі французькому, кубло
Ви в'єте й там, де сяє цвіт любові!

Ображений подвійно, наш тиран
Страшний, кривавий укладає план
І слугам каже часу не барити —
Обох на кіл негайно посадити.
Покірні слуги, чувши вирок цей,
Високі палі ставлять для гостей —
І смерть дочасна має там скосити
Ясної Франції найкращі квіти!
Челядники бастарда роздягли,
Зв'язали і на місце привели,

Де гордовиту, чисту і вродливу
Юрба нахабна мучила вже Діву:
За вроду і за сміливий удар
Її смерть готує свій кривавий дар.
Ведуть її, різками затинають,
Сорочку з тіла білого зривають
І катові лихому віддають.
А Дюнуа, йдучи в останню путь,
Дочасно вмерти маючи не в битві,
Високу душу вилива в молитві.
Та гордий він, як сокіл на ловитві,
Аж навіть і призвичених катів
Перед героєм подив охопив!

Коли ж побачив муки він тієї,
Що за французькі мстилася лілеї,
А мала тут прийняти земний кінець, —
Прокляв він долі лютий рішенець,
На постать він поглянув, що коханням
Не осквернив ще жодний чоловік.
І так заплакав над її стражданням,
Як над своїм не плакав би повік.

Така ж, як він, і гордовита, й чула,
В жахливий час вона і не здригнула,
І погляд промовляв її палкий,
Що лиш його на світі жалко їй.
Прекрасних тіл солодка білосніжність
У них будила обопільну ніжність, —
Та боляче, коли любов така
Лиш на краю могили виника.

Уже ж бо, повен заздрощів і гніву,
Двоснастий звір прислужникам велить,
Щоб пару цю, як каже він, зрадливу
На гостроверхі палі посадить.

Аж тут зненацька, ніби грім із хмари,
Розлігся голос: «Гей, не треба кари!
Стривайте!» — І спинилися кати
На ці слова, затамувавши подих.
Що ж? Дивляться: стоїть чернець на сходах
У каптурі, як їм велить закон.
То був, панове, друг наш Грібурдон.
Як гончий пес, що оленя легкого
Такий приємний, запашний для нього
Почутив слід — і лине по кущах,
Куди його веде солодкий пах,
І хоч не бачить, а напевне знає
Тропу, якою звірина біжить,
Ані на що круг себе не зважає,
З дороги не збивається й на мить, —
Так добрий син Ассізького Франциска
За Жанною без одпочинку гнав
На мулі, що між хащами стрибав,
Гойдаючися, мов тяжка колиска.

«Гермафродите! — крикнув він. — Ім'ям
Отого яблука, що з'їв Адам,
Ім'ям побожної твоєї нені,
Ім'ям отця, що з геніїв був геній,
Благаю: любу відпусти мою.
За них себе на послугу даю.
Як цей герой і ця-от красна діва

В тобі збудили справедливий гнів, —
Я з цим-от ділом справлюся щасливо!
Ти знаєш, хто я, то не тратьмо й слів.
На мулі незвичайному сиджу я —
З ним працю незвичайну поділю я,
І ти не раз промовиш навпростець:
Мул варт ченця, а мула варт чернець,
Нехай іде до лиха цей вояка,
А Жанна — неабияка присмака
Для нашого знавецького стола.
Ціна за неї всяка — замала».

Огидою та пострахом чернечі
Незайманицю виповнили речі,
Чеснота-бо і дум високих стрій
Були дорожчі за рятунок їй.
Душі її небесне поривання
Бороло все, ба навіть і кохання.
Гарячі сльози по щоках біжать,
Від сорому нещасна червоніє
І очі в марній закрива надії:
Не бачити й небаченою стать!

А в Дюнуа тяжкі думки горять.
«Як! — дума він: — Розстрига і ледащо
Цю квітку Франції зірве найкращу,
Яку так пильно, ревно я беріг,
Про землю дбавши прадідів моїх!»

Масні ченцеві речі спокусили
Потвору злу, що прагнула забав;

Гермафродит, удавши усміх милий,
Ченцеві любострасному сказав:
«Що ж, згоден я! Готуйте ваші сили
Ви, отче, з мулом для солодких справ.
Французів цих — беріть, коли схотіли!»

Жезл Якова товстий мав Грібурдон¹²
І персня, й ключ, которі Соломон
Зоставив нам, і чарівну тростину,
Що нею слугувався фараон,
І ту мітлу, на світі цім єдину,
Якою відьма, лиса, мов коліно,
Злетіла, як покликав цар-пастух,
Щоб викликати Самуїлів дух.
Був наш чернець у чаклуванні зух:
От коло він накреслив за хвилину,
Сипнув землею на свою тварину
І кілька слів магічних проказав,
Що Зороастр колись їх уживав¹³.
На ті слова з диявольської мови —
О дивина! Чудуйтеся, панове! —
Наш добрий мул зіп'явсь на дві нозі,
А далі (все робилось по черзі)
І голова круглішою зробилась,
І шапочка на голові вродилась.

Отак колись за гордість пишний цар¹⁴
На бугая повернений був богом,
Сім літ не їв окрім трави нічого,
А як людина знову стала з нього, —
Збагнув Господь марноту всіх покар.

З височини небесного склепіння
Денис дивився, повен співтерпіння,
На Жанну д'Арк у муках та в сльозах.
Злетів на землю сам би він, як птах,
Та ба! Це не було в його руках.
Зчинив великий шум у небесах
Мандрівкою своєю небожитель.
Святий Георгій, Англії святитель¹⁵,
Обурювався вельми, що Денис
Без дозволу злетіти смів униз
І брав там участь у війсьній бурі.
Святі перекоряться почали
І під кінець на лайку перейшли.
В англійського святого у натурі
Є завжди риси грубі та понурі,
І хоч живе в Господнім він раю,
Отчизну скрізь нагадує своєю.
Так дехто, і потрапивши в палати,
Манер не може простих подолати.

Тут час мені, читачу, відпочить:
Ще довга путь, і можна притомиться.
Дух одведу, щоб вірно повістить,
Що смілива пережила дівиця,
Земні діла очам твоїм явить,
Пекельні і небесні таємниці.

ПІСНЯ П'ЯТА

*Чернець Грібурдон, що хотів звалтувати Жанну,
по справедливості потрапляє в пекло.
Він розказує про свою пригоду чортам.*

Шануйте, друзі, Бога в небесах,
Живіть, як добрі, вірні християни,
Бо час гіркого каяття настане!
За юних літ кружляв я по шинках
З гульвісами, своїх бажань рабами,
Що тільки й знали чарку та повій,
А про святі й не згадували храми, —
Служитель церкви був для них смішний.
І що ж? Еге! Розбилась повна склянка:
Кирпата смерть з косою у руках
Перетинає їм веселий шлях,
І вісниця Атропи, лихоманка,
Гидка, кульгава Стіксова дочка
Голубчиків чатує з-за кутка.
Тоді нотар або служниця стане
Над бідолахою: «Пора вже в путь!
А де вас поховати, добрий пане?» —
Уста поблідлі спізнено зітхнуть,
І спізнено прокинеться сумління,
Страшний мучитель для безбожних душ,
Він молитви шепоче по-латині
Святому Роху і святій Мітуш¹,
Додержується всіх церковних правил, —

Шкода! Під ліжком притаївсь диявол,
Чигаючи на нього. Відлетить
Душа із тіла — і нечистий вмить
Її хапає хижо та запекло
І в пазурах страшних несе у пекло,
Де душ таких чимало вже сидить.

Якось, читачу, в житлах попідземних
Сам Сатана, вождь сил усіх таємних²,
З підданими гучний бенкет справляв.
У пеклі райських не чекай забав,
Свої там веселитися причини:
Якраз гуртом чималим капуцини,
Которийсь папа, кардинал товстий,
Якийсь король північний, три абати,
П'ять радників та інтендант пузатий
Попались їм — добуток дорогий! —
На сковорідки, над огонь страшний
Нечистих сил владика чорнорогий
У колі найповажніших чортів
Пекельний нектар, наче брагу, пив,
Приспівуючи весело до нього, —
Аж тут зачувся гомін од воріт:
«А! Любий гостю! Шана і привіт!
Це він, панове, емісар наш ревний,
Наш любий брат, наш друг сердечний, кривний.
Це Грібурдон, нам вірний повсякчас!
Святий панотче! Просимо ж до нас,
Люциферів достойний побратиме,
Апостоле диявольських наук!» —
І почалось міцне стискання рук
Із криками помішане гучними,

А далі вся ватага підвела
Ченця до бенкетового стола.

На рівні ноги звівся цар геєни
Та й каже: «Рано ж ти прибув до мене,
О найславніший з гультяїв святих!»³
Ще б на землі хоч трохи послужити!
Таж тільки ти з країни франків міг
Чортячу семінарію зробити,
Ти найпильніше мій устав беріг!
Але чи ж горю допомгти словами?
Бери-но чарку, пий, гуляй із нами!»

Цілує, вдавшись у священний жах,
Свого пана в копито монах
І невеселим оком поглядає
На огняне просторище безкрає,
Де пробувають серед мук страшних
Убивство, зрада, непокора, гріх.
Нечистий дух усім там верховодить,
Усе земне там смерть собі знаходить,
То кладовище розуму, знаття,
Краси, любові, радості життя,
То юрми безконечні, незліченні
Дітей небес, підкорених геєні.
Туди, читачу, попадає в бран
Король найкращий і лихий тиран.
Караються в тій огняній пустелі
Траян хоробрий, мудрий Марк Аврелій,
І добрий Тіт, опора людських прав,
І два Катони, вороги пороку,

І Сціпіон, що пристрасть подолав,
Що Карфаген переборов жорстоко.

На полум'ї там смажаться Платон,
Гомер божественний і Цицерон,
І він мудрець між мудреців єдиний,
Сократ, кого замучили Афіни.
Там навіть добродішній Арістід,
Солон правдивий — серед людства перли:
Хоч прожили життя вони як слід,
Але шкода — без сповіді умерли.

Та здивувався найбільше Грібурдон,
Побачивши у казані гарячим
Святих і королів, які закон
Несли Господній темним і незрячим.
Одним із перших там король Хлодвіг⁴.
Читальник мій дивується, я знаю,
Що він у пеклі опинитись міг,
Підданим одчинивши браму раю.
І справді дивно: тут, серед поган,
Найперший серед франків-християн!
Що ж, — легко я розвію цей туман:
Хрещення — не рятунок це для того,
Хто злочинами душу забруднив, —
А цей Хлодвіг себе гріхами вкрив,
Було жорстоке, люте серце в нього;
Ось через що — подумайте самі —
Його святий не врятував Ремі.

Серед царів могутніх та величних,
Оселених в падолі мук довічних,

Був також і великий Костянтин.
«О доле! — здивувався францисканець, —
Та як же міг сюди потрапить він,
Фундатор церкви, Господа обранець?
Богів фальшивих зруйнувавши храм,
Він з ними в пеклі опинився сам!»
А Костянтин відповідає щиро:
«Хоча поганську розметав я віру,
Хоч на руїнах давніх вівтарів
Я богу правди ладан воску рив,
Та речі ці, високі й урочисті,
Для власної робилися користі.
Церкви священні мав я за щаблі
До кесарського трону на землі.
Розкоші, втіхи, гордість, любослав'я —
Ось божества, котрим слугував я,
А злото християн і їхня кров —
То шлях, яким я до фортуни йшов.
Лукавством і злобою оповитий,
Свого я тестя зважився убити.
Розпутним палом виповнений вщерть,
Залитий кров'ю, лютий та безсилий,
Я жінку й сина засудив на смерть,
Од ревнощів та од жаги сп'янілий.
Тож досить, Грібурдоне, є причин,
Щоб катувався в пеклі Костянтин».
Святий отець дивується дедалі:
У вічнім царстві муки та печалі
Куди лиш глянь — то славний казнодій,
То мудрий доктор, то прелат товстий,
Ченці з Мадрида і чернички з Рима,
Сповідачі вельмож, монархів, дам,

Що перед пеклом рай спізнали там
Із дочками духовними своїми.
Цураючися всіх отих прояв,
У чорно-білім одязі стояв
Монах із шевелюрою, як миска, —
І посміхнувсь лукаво син Франциска:
«Цей бовдур богомільний і тупий⁶
Одягся, бачу, в яacobінський стрій...»
«Гей! — крикнув він. — Скажи, хто ти такий?»
А тінь йому: «Печаль моя велика!
Дитя! Святого бачиш Домініка!»⁷

На це ім'я, відоме нам з ікон,
Аж поточився бідний Грібурдон
Та й каже, кладучи хреста на себе:
«Ви в цій безодні, ви, обранець неба,
Святий, апостол, Божий посланець,
Надія церкви, вірних душ отець, —
Ви з грішниками, ви з еретиками
Караєтесь! Господня сила з нами!
А де ж вона, небесна благодать?
О люди! Годі молитви читать
Усім святим, як ви до того звикли,
Коли на них диявол гострить ікли!»
На те іспанець чорно-білий знов:
«А, що вже нам до всіх людських розмов!
Нехай вони чи гудять там, чи славлять —
Бігме, тепер однаково мені:
Де нас нема — акафисти нам правлять,
А де ми є — печуть нас на вогні.
Одному храми дорогі будують, —
А він, бідаха, вариться в смолі;

Той від усіх проклятий на землі, —
Аж зирк! Він там, де праведні царствують.
Що ж, бач, до мене, то мене катують
Ці bestії ніяк не без підстав:
Я альбігойцям муки завдавав,
Приводив їх, нещасних, до загину.
Мене печуть, бо пік і я, мій сину».

Та годі! І залізним язиком,
Що без угаву, вічно говорив би,
Я всіх святих, проте, не полічив би,
Диявольським уловлених гачком!

Коли ж ото чортячий набрід милий
Із гостем зазнайомився новим, —
Усі його тісенько обступили
І заволали голосом одним:
«Скажи, скажи, славетний Грібурдоне,
Чому в цей вир, од сліз людських солоний,
Так рано ти, дочасно прилетів?
Що сталося? Як ти життя скінчив?»
«Панове! — францисканець одповів. —
Я розкажу вам об своїй пригоді,
І то правдиво, запевняю вас:
Умер я, панство, то й брехати годі,
Хоч за життя брехав я повсякчас.

Слуга ваш завжди вірний, нелукавий,
Для вашої та для своєї слави
Там, на землі, я подвиг учинив,
Що все чернецтво шаною покрив.
Погонич мій — що за тварюка, нене!

Суперник спів достойний і для мене!⁸ —
Коли до праці вмовленої став,
Гермафродита навіть здивував.
Та й я, сказати, сил усіх доклав,
Щоб те створіння, палом знамените,
Потворну ту самицю вдовольнити,
За послуги, яких не бачив світ,
Віддав нам дівчину Гермафродит,
І люба вже надходила хвилина,
Де стратила б невинності невинна:
Її руками міцно я стискав,
Погонич мій іззаду обіймав, —
Гермафродит зо сміху аж лягав.
Але зненацька — диво над дивами! —
З небесних, понадхмарних верховин
(Де ми, з відомих добре нам причин,
Ніколи не опинимося з вами)
Спускається той довгоухий звір,
Який — це нам із Біблії відомо —
Озвавсь до Валаама по-людському,
Як їхав той серед високих гір.
Була на ньому вишита кульбака*,
При луці меч одгострений дзвенів;
Він крила мав, — а вже така ознака
Не для звичайних створена ослів.
Як Жанна те побачила, панове, —
«Це мій осел! — гукнула: — Друг чудовий!»
Мене від жаху так і затрясло, —
А він підбіг, той дивогляд ухатий,

---

* Кульбака — сіadlo.

До Дюнуа, немовби хтів сказати:
«Сядь, рицарю, до мене на сідло!»
Сів Дюнуа на нього та й поїхав,
Але на нас, панове, не від нас!
Свого меча він вихопив із піхов, —
Ох, та й страшний настав для мене час!
Пан Сатана тут може пригадати
Хвилину схожу, день отой проклятий,
Коли він мався з Богом воювати,
І враз Михайло із мечем в руках⁹
На нього налетів у небесах.

От-от мене вояка був би вдарив, —
Та кинутись намислив я до чарів.
Своє лице нараз я відмів,
Позбавився кошлатих, чорних брів
І обернувсь на дівчину свіженьку,
Струнку, хорошу, чисту, молоденьку.
Як золото, густа вилась коса,
Грудей іще недіткнутих краса
Просвічувала крізь тонкий серпанок.
Усі принади чарівних панянок,
Всі їх манери я здолав віддять,
А перш за все — невинності печать,
Що завжди обіцяє так багато —
І більше раз у раз, ніж може дати.
В очах горіла пристрасть потайна,
Що й мудреця б старого запалила,
Що серце б дике, кам'яне сп'янила,
Як келих найміцнішого вина.
Бастарда в серце влучила вона:

Меча свого він був підняв на мене
Од ревності, од лютості шалений —
І думав я, признаюсь навпростець,
Що Грібурдонові настав кінець.
Та глянув рицар — і рука упала.
Колись Медуза, кажуть, обертала
Усе на камінь поглядом німим.
Зробив я інше з ворогом моїм.
Засліплений дівочою красою,
Він випустив свою нехибну зброю,
І зрозуміло б навіть і дитя,
Яке його проймало почуття.
До мене щастя, бачиться, схилилось, —
Але не так ісклалось, як жадалось.

Погонич мій, що хижо обіймав
Дебелі стегна войовниці-діви,
Любов'ю враз до мене запалав,
Побачивши мій стан легкий, знадливий.
Ох, друзі! Та чи ж думав я коли,
Щоб чари ніжні і тонкі могли
Сподобатись такому мугиряці?
Із Жанною не докінчивши праці,
Напризволяще він пустив її.
Пішли за вітром хитрощі мої!
Красуня, опинившись на волі,
Взяла меча, який валявся долі,
Покинутого грізного меча, —
І утекти від неї не вдалося:
Вона мене вхопила за волосся
І вдарила — ой леле! — з-за плеча.

Тоді я з милим розлучився світом,
І що там сталося з Гермафродитом,
Із Жанною, з бастардом-вояком,
З погоничем осячим та з ослом —
Довідатись уже не мав я сили.
Одно скажу: «Щоб їх чорти вхопили!»
Так докінчилась повість жалібна.
Сміялось пекло, аж гула луна.

ПІСНЯ ШОСТА

*Пригоди Агнеси та Монроза. Храм Слави.
Трагічна пригода Доротеї.*

Покиньмо пекло, яму ту бездонну,
Де з Люцифером Грібурдон горить,
Знесімося на крилах у блакить,
Землі огляньмо неосяжне лоно.
Гай-гай! Те саме пекло віть-у-віть!
Чеснота тут карається без міри,
Тут сонце правди ганьблять лицеміри,
Мистецтво гине, розум пропада,
Високі душі зникли без сліда.
Політика підступна і лукава
По всіх усядах заступає право;
Священики, що не втекли від них,
На мудреців озброюють дурних;
Прагнучий Зиск, що над усім царює,
Що мир дає нам і війну диктує,
Ховає в скриньці золото своє
І кволих сильним завжди продає.
О люди, бідний, нерозумний роде!
Навіщо муки ті здалися вам?
Ви, навіть і оддавшись гріхам,
Не вмієте шукати насолоди!
Коли покара вас чекає всіх, —
Грішіть, але нехай прекрасний гріх
Провадить вас на неминучі сходи!

Сорель Агнеса зналася на тім.
Одно лише закинути їй можна:
Вона любила палко, як не кожна.
Я це прощаю з розмислом таким,
Що й сам Господь її не покарає:
Нема невинних і в самому раї,
До святості дорога — каяття.

Рятуючи дівочість, як життя,
Зрубала голову з одного маху
Хоробра Жанна ласому монаху,
А наш осел, предиво з-між ослів,
Що Дюнуа на нього верхи сів,
Надумався з героєм відлетіти,
Щоб Жанну д'Арк з ним якимось розлучити.
Відкіль же ця химера напливла?
Кохання ніжна й таємнича сила
Її, читачу любий, породила!
Про наміри священного осла
Ще розкажу я, тільки трохи далі.
Були вони і сміливі, й зухвалі.
Отож розширив крила він чималі
Та й лине до Ломбардії мерщій:
Навіяв думку ту Денис святий
Аркадії щасливої синкові.
Який же зміст, яка мета у ній?
А вся причина, бачите, в любові,
Що тих обох зненацька поїняла:
Бастарда і небесного осла.
Дівочий цвіт вони зірвать хотіли —
І тим би Францію занапали!
Розлука, думав Божий вістівник,
На їхню слабість найпевніший лік.

Було ще й інше на умі у нього...
Читачу мій, не гудь за те святого
І таємничій не дивуй меті:
Все добре, що являють нам святі.
Шугаючи, як сокіл, попід хмари,
Осел полинув з берегів Луари
До Рони хвиль прозоро-голубих,
Аж Дюнуа й отямитись не міг,
І оддалік дивився він з любов'ю,
Як гола Жанна із мечем в руках,
У правім гніві, вся залита кров'ю,
Собі широкий прокладала шлях.
Щоб відсіч гордій войовниці дати,
Гермафродит на неї сто чортів
Наслав летючих, ніби зграю псів,
Та впень рубає полк вона крилатий.
Так у гаю хлопчина молодий,
Натрапивши на вулик, повний меду,
На нього ззаду дивиться й спереду, —
Аж налітає гомінливий рій
Тварин сердитих, лізе просто в вічі,
Пече вогнем, заліплює обличчя, —
І крутиться й підстрибує юнак,
Обороняючися так і сяк,
Відгонить, давить, обома скидає
І, сил усіх доклавши, побиває
Маленьких повітряних розбишак.
Так Жанна, здавшись на свою одвагу,
Перемогла диявольську ватагу.

А що ж погонич? Білий, наче сніг,
Він войовниці падає до ніг

І молить: «Жанно, голуб'ятко миле!
З тобою в стайні ми удвох служили,
Я помагав тобі не раз щосили...
Тепер у славі і в шанобі ти, —
Даруй мені! Помилуй і прости!»
А войовниця: «Встань, дурна тварино!
Твоєю кров'ю, гидшою за твань,
Не збагряню меча святого. Встань,
Живи та диш — і приготуй-но спину,
Я на тобі поїду в дальню путь.
На мула знов не можу обернуть
Твоє незграбне, але дуже тіло,
Та байдуже — аби мене носило:
Пан Дюнуа забрав мого осла —
Ну, що ж! Нового я в тобі знайшла».
Діставши знову на життя надію,
Додолу наймит пригинає шию,
Стає на всі чотири, наче кінь,
І Жанну мчить на спині в далечінь.
Тимчасом іменем отця свого
Гермафродит французів проклина;
Їм шкодити — мета його одна,
Англійці стали друзями для нього.
Щоб за несвітський відплатити глум,
Велить він слугам (незвичайний ум!)
Поставити негайно край дороги
Химерну пастку, лабіринт чудний:
Там підпадуть під гнів його страшний,
У хідниках таємної будови,
Ненависної Франції синове¹.

А що ж Сорель, Агнеса чарівна?
Ви ж пак ще не забули, як вона

В Шандосових обіймах опинилась
Голісінька — і наче пташка билась?
Шандос, почувши битви дикий гук,
Солодку здобич випустив із рук
І полетів на смертоносне поле, —
А дівчина промовила: «О доле,
Я небом присягаюсь, що ніколи
Такого вже не трапиться мені!
Лиш королю цілунки вогняні
Клянусь я за цілунки віддавати;
Ми з ним навіки душами злились,
Як зрадити, то краще вже сконати...»
Шкода! Ні в чому нам не слід клястись.

У метушні, що табір опадає,
Як рать ворожа вітром налітає,
Коли безладна гомонить юрба,
Той утікає, той січе й руба,
Коли опалі страхом волоцюги,
Своїх панів грабують вірні слуги,
Агнеса, найкрасніша з-між дівчат,
Зоставшиися без друзів і без шат,
Накинула Шандосове одіння,
Ба навіть, хоч і повна нетерпіння,
Його нічний на голову ковпак.
Причепурившись химерно так,
Вона з намету вибігла страшного
І дивиться — засідлана в дорогу
Шандосова кобила ворона
Стоїть собі, хоч, правда, не одна:
Коняр п'яненький (так не раз буває!)
Її трима за повід і куняє.

Тихесенько красуня підійшла,
Із рук його вуздечку ту взяла,
Ступила у стремено, повна ляку,
І якось видряпалась на кульбаку
І острогами стиснула коня,
І в темний гай помчалась навмання,
А друг Бонно піхотою чвалає,
Своє товсте він пузо проклинає,
Клене війну і край, куди зайшов,
Британію, Агнесу і любов.

Шандосів паж якраз під ту хвилину²
(Монрозом звали любого хлопчину)
Через сусідню проїздив долину.
Поглянув — що за дивна дивина?
Шандосова кобила ворона
З кущів, неначе птиця, вирина.
На ній же (так здалося молодому)
І пан його у ковпаку нічному
Сидить чудний та дивний, як мана.
Монроз коня ударив острогами,
Летить учвал, гукає: «Пане мій,
Вас доганяють? Ми програли бій?
Однаково — я скрізь і завжди з вами!
Як ви умрете — нащо жить мені?»
І голос, повний муки та нестями,
За вітром лине й гасне вдалині.

Налякана, не відаючи, хто він,
Вперед Агнеса лине навмання.
А паж прекрасний, неспокою повен,
Жене, як вихор, бистрого коня.

Аж от спіткнулась ворона кобила, —
І, руки розіп'явши, наче крила,
На мураві лежить красуня мила.
До неї паж, мов яструб, підлетів, —
І з подиву та з чару остовпів,
Крізь одяг запримітивши безладний
Дівочий стан розкішний та принадний,
Грудей алебастрових пружину,
Округлі стегна й ніжку чарівну.

Тут, Адонісе, згадую тебе я³:
Так в оний день ти сам зробивсь не свій,
Як люблю для Анхіза та Арея
Богиню стрів у гущі лісовій.
Була Венера, правда, ошатніша,
А тіла їй не покалічив глід,
Та й Адонісові б подумать слід,
У кого постать краща та стрункіша,
Де принадніший та свіжіший вид.
Жага й шаноба з розмаху одного;
Оповили англійця молодого;
Він пригорнув красуню до грудей
І запитався: «Пані, ви забились?»
Вона ж із тихим сяєвом очей
І голосом, де страх та біль світились,
Відповіла, насилу звівши дух:
«Не знаю я, чи ворог ти, чи друг,
Але як серце ти зберіг людськеє, —
З пригоди не користуйся моєї,
На честь мою руки не підіймай,
А дай пораду і рятунок дай».

На тім урвавши, бідна мандрівниця
Лице закрила й слізьми залилась,
І знову потай, як воно й годиться,
Буть вірна королеві присяглась.
Монроз помовчав, зрушений до краю,
А далі й каже голосом палким:
«Над серцем ви являєте людським
Чудовну силу, о видіння раю!
Я ваш навіки, радо я віддам
Життя своє і кров останню вам!
Одної нагороди лиш благаю:
Мої без гніву послуги прийміть,
Щоб і в хвилину горя та відчаю
Я міг незрадно, щиро вам служити».
І пляшку з кармелітською водою
Він добува несмілою рукою,
І враз вода цілюща потекла
На рани від падіння та сідла,
Що червоніли на прекраснім тілі,
Подібному до ніжних роз та лілій.
За зле того Агнеса не взяла,
А поглядала, далебі, без гніву
На юнакову постать уродливу,
Хоч серце королеві прирекла.
Тоді Монроз: «Прийміть мою пораду;
Я проведу охоче вас і радо
До селища, що в забоці лежить;
Я маю гроші й можу там купити
Сорочку, верхній одяг і спідницю,
Щоб сором не спадав на чарівницю,
Французького достойну короля».
На те приставши, голову схиля

Красуня ніжна: гречного хлопчини
Відкинуть раду не було причини.

«Стривай-но! — чую: — Чи могла ж
Така пригода статися на диво,
Щоб то розбещений англійський паж
Поводився так мудро і почтливо?
Невже таку він скромність появив?»
Читачу мій! Навіщо це питання?
Жага гріховна зраджує смільків,
Несміливими робить нас кохання.

Дорогою до ближнього села
Про любовці розмова в них ішла,
Про подвиги героїв нездоланних,
Про ніжний пал, мальований в романах.
Монроз, на теє не питавши прав,
Красуні часом руку цілував,
Але робив це ніжно так і чемно,
Що сердитись було б цілком даремно.
Ще й те скажу: багато він хотів,
Але нічого в неї не просив.
От і село. У затишнім покої
Сорель Агнеса відпочить лягла,
І пишну вроду діви молодії
Сором'язлива ковдра повила.
А юний паж задихався, гасає:
Смачної їжі, гарних спідничок,
Панчішок, черевичків, сорочок
Для божества свого він шукає.
Прекрасний хлопче! Чи ж на світі єсть
Людей багато, що тобі б рівнялись,

Які любов, шанобу, віру й честь
В єдиний струмінь злити б не вагались?
В тім самім домі (знає хай читач)
Жив капелан, Шандосів сповідач,
А звісно: капелани — не пажі вам.
Дізнавшись, що випадком щасливим
Сорель Агнеса прибула в село,
Що до кімнати з тим предивним дивом
Десятка кроків навіть не було,
Оп'янений неситою жагою,
Як звір, він скочив до її покою,
На сотню присягаючись ладів,
Вікно запнув і двері зачинив.
Що сталося там — про це ще буде мова.
Але ж на чім бастардова й ослова
Кінчилася мандрівка в небесах?
Куди завів їх таємничий шлях?

Там, де Альпійські височіють гори
І сиві хмари стеляться, як дим,
Під скелею, де Ганнібал суровий⁴
Ішов війною на залізний Рим,
Де над чолом лиш синява безкрая,
А під ногами громовиця грає,
Стоїть палац без даху, без дверей,
Прозорістю дивуючи людей.
Ясні дзеркала там усередині,
І чи дівчата свіжі та невинні,
Чи хлопець юний, чи дідок старий —
Усі побачать там відбиток свій.
Є сто шляхів у той палац дістатись,
Щоб у дзеркала пишні видивлятись,

Та небезпеку кожен з них таїть,
Бо кожен над безоднею лежить.
Одному легко, бачиться, дійшлося
І цілою лишилась голова,
А той упав, розбився — і волосся
В яру страшному вітер розвіва.

Палац той дивний має господиню —
Ту балакучу і стару богиню,
Що Чуткою чи Славою зовуть,
Що всі дари уклінно їй несуть.
Мудрець доводить, що йому байдуже
До цієї пані, що хвала людська —
Це брязкалка порожня, хоч дзвінка...
Не вір йому: він бреше, милий друже!
Отож царює Слава в тих місцях,
А перед нею в пишному палаці
І принц, і вчений, воїн і монах
Колінчать і, як п'яні, метушаться,
І молить кожен, стелячись до ніг:
«Богине! Ти так любиш говорити,
Усе ти знаєш, мудра над усіх, —
Про мене слово хоч одно скажи ти!»

Щоб ті палкі благання вдовольнять,
Богиня дві труби великі має:
Одну собі в уста вона вкладає,
Як подвиги береться вихвалять,
А друга міститься, даруйте, ззаду:
Вона співає про лукавство й зраду,
Про свіжі книги, он які товсті, —
Писак продажних витвори пусті,

Про скороспілі геліконські блохи,
Що день живуть, а може, й менше трохи,
Про віршомазів, що зіпсутий крам
Підносять легковірним покупцям,
Про купу привілеїв тих поважних,
Що загнились в колегіях продажних.
Зійшлася там мерзота із мерзот:
Гійон з Фрероном, Ля Бонель, Нонот
І Саватьє, запроданець та злодій,
Безчесний та лукавий лицемір,
Кому перо на те стає в пригоді,
Щоб виливати брехні на папір.
Прибравшись, неначе до параду,
У Слави храм ідуть вони ключем,
Але вона відгонить їх бичем
І всіх отих негідників громаду
Не підпускає до свого заду⁵.

У той палац, хотів чи не хотів,
Пан Дюнуа в гостину прилетів, —
І стрінута почесною трубою
Тебе, шляхетний рицарю й герою,
І бачиш ти в дзеркалах чарівних
Відбитки діл блискучих та гучних,
У мальовничих з'єднані картинах:
Фортеці взяті, городи в руїнах,
Атаки, штурми, наскоки буйні.
Але не тільки смілість на війні,
Ще й кращі відбивалися там речі:
Помога щедра з щедрих рук твоїх
Старцям, удовам, сиротам, малечі
Та обставання сміливе за них.

Дивився рицар радісно та гордо,
Якої честі на землі зажив,
І там же, спишна підійнявши морду,
Осел перед дзеркалами ходив.

Аж ось ізнов труба загомонила,
Та рицаря уже не звеселила:
«В Мілані жах нечуваний зайшов:
Спалити мають красну Доротею
На полум'ї. О, плачте всі за нею,
Усі серця, що відали любов!»
«Як? — Дюнуа схопився, повен гніву, —
За що? Навіщо? Де її вина?
Хоч би ж іще бридка була вона,
А то палити юну і вродливу!
Чи не зійшли міланці ті з ума?»
На мову ту співає знов сурма:
«О Доротее, бідна Доротее!
Сконаєш ти у муках нелюдських,
Коли з пательні* не здійме тієї
Тебе вояк, славетний над усіх!»

Таке почувши, Дюнуа завзятий
Поклав негайно діву врятувати,
Таку-бо вдачу ще з дитинства мав:
Туди, де міг собі добути слави,
За скривджених підняти меч кривавий,
Без роздуму й вагання поспішав.
«Гей, до Мілана! — крикнув на осла він. —
Неси мене, і шлях той буде славен!

---

* Пательня — сковорода.

Лети ж, не гайся!» — По наказі тім
Осел полинув, наче херувим⁶.
Небавом город їх очам відкрився,
Де лютий вирок щойно народився;
Там на майдан уже збігався люд,
Вже хмиз і дрова зношено для страти,
Стрільці стояли — натовп відганяти, —
І тишився неублаганний суд.
Із вікон виглядали гарні дами
З цікавістю, а дехто й зо сльозами,
А на балконі, у гурті попів,
Архієпископ радісний сидів.

Знак подано, й чотири альгвасили⁷
Ведуть красуню, мов дитя безсиле,
В залізних путах, злякану й бліду.
Вона ридає. Розпач на виду
І сором, і мольба, і страх покари
Туманять очі, ніби темні хмари.
Поглянула несміливо з-під вій
Вона на стовп, де смерть зустріти їй
Приречено, — і скрикнула: «О милий!
Твій образ навіть на краю могили
В очах у мене квітне і горить!
Повік його в душі моїй не вбить!»
Та ревні сльози мову зупинили,
І падає, знеможена від мук,
Вона безсило на камінний брук
З розпущеною на плечах косою,
Усіх, проте, дивуючи красою.
Аж тут наблизився Сакрогоргон,
Слуга архієпископської волі,

Безчесний посіпака та шпiон,
З мечем в руках i з пiдлiстю на чолi,
I крикнув: «Я ладен заприсягтись,
Що всi грiхи в цiй дiвчинi зiйшлись,
Що вiддають катюзi по заслuzi.
Хто з цим не згоден — тим негайно, друзi,
Мечем своїм я мозок розсiчу!»
Сказавши так, ударив по мечу
Зухвало вiн, i гордою ходою
Пiшов помiж барвистою юрбою,
Жахаючи й простолюд, i панiв.
Лихий огонь у поглядi свiтив,
Уста кривились усміхом жорстоким,
I кожен, хто з його стрiчався оком,
Не важився перечити суду
I захищати красуню молоду:
Усi боялись лютої погрози
I потихеньку проливали сльози.
Прелат, що на балконi аж устав,
Слузi своєму духу пiддавав.

Наш Дюнуа, ширяючи над мiстом,
Зайнявся враз бажанням племенистим
Зухвальця покарати так як слiд,
Бо Доротеї чарiвничий вид
Не тiльки захват викликав i подив,
А й безневиннiсть серцевi доводив.
На землю вiн з осла свого плигнув
I крикнув: «Гей, нахабо, я прибув,
Щоб довести мечем моїм хоробро,
Що дiвчину ви засудили добру,
Яка грiха вчинити не могла,

Що ти брехун, гидка потвора зла!
Та перше я спитаю в Доротеї,
Яке тут винувачення до неї
Прикладено, і що за дивна хіть —
Таких красунь на полум'ї смалить!»
Грізним словам тим вельми здивувавшись,
Увесь народ почув приплив надій,
Сакрогоргон, на смерть перелякавшись,
Удав, що прагне вийти на двобій,
А сам прелат, хоч і велично строгий,
Не міг сховати власної тривоги.

Жан Дюнуа, Луї шляхетний син,
Віддав доземний дівчині уклін.
І почала вона оповідання
Про огріх свій і про свої страждання.
Осел, на церкві сівши, наче птах,
Уважно слухав річ її цікаву,
А весь Мілан у щирих молитвах
Благословляв негідану появу.

ПІСНЯ СЪОМА

*Як Дюнуа врятував Доротею, засуджену інквізицією
на смерть.*

Як на весні життя мого, колись,
Мене красуня кинула кохана, —
Така у серці запеклася рана,
Що хтів навек любові я зректись.
Але ж гіркі образи не лились
Із уст моїх на ту, що божествив я,
І квітів, що для неї розцвілись,
Не отруїло марне лихослів'я.
Людському серцю треба вільних прав.
Виправдуючи зрадниць яснооких,
Ще більше, звісно, маю я підстав
Не гніватися на красунь жорстоких.
Великий злочин — тій життя псувать,
Кого вам не вдалось завоювать.
Коли прекрасна ваша чарівниця
До вас не має почуттів палких,
Ну, що ж! до прихильнішої зверніться,
Шукаючи цілунків та утіх,
Або запийте: теж воно годиться.
Коли б же то у випадку таким
Прелат, що збожеволів од кохання
І люблену послав на катування,
Був перейнявся поглядом моїм!

Пан Дюнуа ласкавими словами
Вернув нещасну дівчину до тями,
Але ж доконче треба знать було,
Від чого лихо склалось і пішло.
«Мій ангеле! — вона заговорила, —
Ви неба справедливий посланець,
Тож, певне, вічний вам сказав Отець,
Що я нічим йому не завинила».

«Я смертний, — каже рицар, — як і ви,
Хоч і прибув з небесного простору.
Людському я не вірю поговору,
Я кару вам одвів од голови,
Бо серце в вас невинне почуваю, —
Та розкажіть усе мені до краю».

Красуня, сльози витерши рясні,
Відповіла: «Пекучі в серці рани
Любов моя залишила мені.
Ви Ля Трімуйля знаєте, мосьпане?»

«Так, — мовив рицар, — то мій побратим,
Герой шляхетний і вояка грізний,
Слуга найкращий короля й отчизни,
Найбільший ворог бриттам навесним.
Усіх жінок достойний він любові».
«Ах, так, це він! Які слова чудові! —
Озвалась панна. — Хай же знає пан,
Що рік уже, як кинув він Мілан,
Але присягся — і йому я вірю,
Що збереже чуття до мене щирі,

Бо зрадити ганебно, без жалю —
Ні, він не може! Я ж його люблю!»

«Так, — рицар каже, — не страшна й розлука:
Тому вродливість ваша запорука.
Ні короля, ні милу паладин
Повік не зрадить. Я такий, як він».

Тоді вона: «Це все я рада чути.
Ох, чи ж мені про день отой забути,
Коли його побачила я вид,
Коли відчула крізь дівочий стид,
Що погляд мій до нього лиш прикутий!
Я ще не знала, що мені таке, —
А серце божеволіло палке!

Як я зраділа — виповісти годі! —
Коли в архієпископа в господі
Він, він, окраса рицарів усіх,
Любов свою мені поклав до ніг!
Язык мій занімів од раювання,
Рожева хмара очі залягла;
Не відаючи, що бува з кохання,
Я навіть... навіть їсти не могла!
На другий день він завітав до мене,
Та не надовго. Вийшов за поріг —
І серце вслід помчалось, шалене,
За владарем дівочих мрій моїх.
На третій день зустрілися ми знову,
Та дуже гречну мали з ним розмову;
Четвертий день йому надію дав:
Два поцілунки в мене він украв.

На п'ятий день, окрилений жагою,
Присягся він побратися зо мною.
На шостий день ще далі він ступив,
На сьомий день — дитя мені зробив.
Та що це я? Ох, лишечко зо мною!
Мою ганьбу ви знаєте, герою, —
А перше ж би хотіла знати я,
Хто ви такі і як вас на ім'я».
На те бажання наш герой кориться
Та й каже, і не думавши хвалиться:
«Я Дюнуа». Вона ж по тих словах
Гукнула радо: «Боже в небесах!
Невже мені, владарю наш ласкавий,
Послав на визвіл ти обранця слави?
О! Як же знати благородну кров,
Бастарде красний, в кожнім вашім русі!
Зазнала муки я через любов, —
А син любові повертає знов
Мені життя — і я вже не боюся!
Тож мій коханий (далі річ веду),
Зі мною полюбившись на біду,
Пішов од мене в час і день проклятий
З англійцями дурними воювати:
Так, бач, обов'язок йому велів.
А я... Глибокий розпач охопив
Мене, самотню, кинуту, без сили...
Гадаю, вам це, пане, зрозуміле?
Обов'язок! Ах, невблаганна річ!
Я плакала, ридала день і ніч,
В безумній муці я волосся рвала,
Та скаржитись собі не дозволяла.

Два подарунки він лишив мені:
В браслет ізвиті кучері ясні
Та свій портрет, що інколи до нього
Зверталась я, неначе до живого.
Лишився в мене ще й прекрасний лист,
Де сам Ерот навів склад і зміст, —
То обіцянка, що свого кохання
Мій милий не зламає до сконання.
Там сказано: «Еротом я клянусь,
Я щастям присягаюсь і душею,
Що скоро до Мілана повернусь,
Щоб за дружину взяти Доротею».

Ой леле! В Орлеані на валах
Ще й досі він одважно б'ється, може,
На подвигів гучний ступивши шлях.
О, чом же він не знає, що за жах
Мене спіткав за щирість у чуттях...
Ні! Хай не знає, всемогутній Боже!
Поїхав він, — а я, щоб утекти
Від злісних догадів юрби людської,
У тихім оселилася покої
За городом на лоні самоти.
Без батька-матері давно зостала,
Покинувши надовго марний світ,
Свою печаль тяжку і свій живіт
Від ока я цікавого ховала.
Та горенько! Я ж дядьком називала
Архієпископа...» На слові тім
Вона зайшлася враз плачем гірким.

А далі знов, піднявши очі вгору,
Красуня річ докладну повела:
«Отож я, пане, сина сповила
Далеко від людського поговору,
Та доля й там лиха мене знайшла.
Прелат, мій дядько, захотів поглянуть, —
Ах, спогад цей і досі серце ранить! —
Як я живу в пустелі лісовій.
Покинув він палац розкішний свій
І завітав до мене у гостину...
Краса моя, що через неї гину, —
Фатальний дар, причина мук тяжких, —
В ньому збудила рій бажань палких.
Признався він. Здивована над міру,
Я про святий йому казала сан,
Про пута кривні, про шанобу щиру,
Що має він серед парафіян,
Про те, що хоче він образить віру, —
Дарма! Що більше тратила я слів,
То він жагою більшою горів.
Він виплекав собі солодку мрію,
Що я любові ще не розумію,
І тим-то й легко полонить мене,
Що я нічого в серці ще не крию,
І зразу він свого досягне!
Та якось, умиваючись гіркими,
Читала я від милого листа,
Аж дядько надійшов... Хвилина та
Мене довіку, як огонь, пектиме!
Він вихопив жорстоко, без жалю,
Листок, де квітнула моя надія,

І зрозумів, до кого уві сні я
Шепчу жагуче, пристрасне: люблю!
Од ревності мій дядько стратив розум,
Благання поступилися погрозам, —
А тут ще незабаром він знайшов
Мого синочка, плоть мою і кров,
Що годувала я від нього потай.
Проте йому не туга, не скорбота, —
Жага ще більша серце облягла.
«А! — скрикнув він: — Зі мною ти плела
Про Божу кару, про ясні чесноти,
А вже вінок дівочості давно ти
Гульвісі, шахраєві оддала!
Як? І тепер свого я не доб'юся?
Подумай-но: тобі я честь роблю,
Коли тебе, негідницю, люблю,
А за непослух страшно я помщуся!»
Я на коліна впала перед ним,
Благальними сльозами залилася, —
Та леле! У становищі таким
Йому ще принаднішою здалася!
Він повалив мене додолу враз,
Я б'юся, вириваюсь, челядь кличу...
Тоді — о верховина всіх образ! —
Мене мій дядько вдарив по обличчю!
Тут люди збіглись, гомонять, — а він
По злочинах зробив іще один.
Він крикнув: «Братія! Мою небогу
В перелюбі виную я гидкім:
З еретиком зійшовшиися страшним,
Вона дитину привела від нього.
Такого правий не дарує Бог!

Від церкви нечестиву відлучаю,
На суд інквізиційний посилаю
Дитину й матір, проклятих обох!»

Він до Мілана полетів, як вітер,
І зараз же великий інквізитор
На мене виказ голосний дістав.
Написано суворих кілька літер, —
І я в темниці, всіх позбувшись прав.
Хліб та вода, замішана сльозами, —
Ось чим у мороці бридкої ями
Живитися доводилось мені!
За три дні вивели мене з темниці, —
Ой лихо! — щоб спалити на вогні.
(Ви ж бачили ті заходи страшні.)
От-от я мала з світом розлучиться,
Коли б не сила божеських чудес,
Коли б не ви, посланниче з небес!
Щоправда, рицар не один за мене
Меча підніс би, звичаєм старим,
Та дядько мій уста заціпив їм
Жахливими видіннями геєни.
Ат! Кожен італієць — боягуз,
Попівська ряса їх, мов сонце, сліпить¹,
Але француз, герою мій, француз
Самому папі дасть гіркої випить».

Для Дюнуа те слово — чистий мед.
За скривджених готовий битись завше,
Уже хотів він кинуться вперед,
Смертельну зброю вгору підійнявши,
Аж оглянувся: у півколо ставши,

Сто лучників, як сміливість велить,
Його скрадають благородно ззаду,
Щоб гостеві чудному дати раду,
З усіх боків зненацька ухопить, —
А довгий піп, син блазня і Хімери,
Протягує на голос miserere:
«В ім'я Отця, і Духа, і Христа,
За грішний люд розп'ятого на дереві,
Новоприбульця ми дамо вогневі,
Так каже інквізиція свята.
Він єретик, як бачити могли ви,
Чаклун, ущерть набитий всім лихим...
Радійте, християни! Нечестивий
Згорить на попіл із ослом своїм!»
Це ти, архієпископе злостивий,
Бузірісе в сутані, ти подбав²,
Щоб рицар осудовиська зазнав!
Ти, під покровом Божого закону,
Улестивши й намовивши судців,
Того хотів убити, хто запону
З твоїх ганебних міг зірвать гріхів!

Отож підходить та гидка когорта,
Святої інквізиції ескорта,
На Дюнуа влаштовуючи скрад, —
Два кроки уперед, а три — назад,
І кожен шепче злякано молитву.
Сакрогоргон, що їх веде у битву,
Хоч труситься, а голосно кричить:
«Беріть його! Та ну ж бо! Гей! Беріть!»
Услід диякони з паламарями
Ідуть, як артилерія важка,

Махаючи кропилами й хрестами³,
Навсебіч кленучи єретика
Та біса виганяючи із нього,
А віддалік прелат, не без тривоги,
Народові благословення шле.

Шляхетний рицар бачить: зовсім зле!
Вважають, ніби з пекла він приїхав!
Щоб заперечити цьому, із піхов
Меча бере правицею вояк,
А в лівій — чотки, благочестя знак.
«Сюди, — кричить він, — любий пане осле!»
Летить осел, покірно спину гне,
І вершник гемонську ватагу тне,
Немов бур'ян, на житницьку порослий.
Одному sternum навпіл він розсік⁴,
У того з рота вилетів язик,
Позбувся носа той, а інший вуха,
Там humerus надрубаний висить⁵,
Той Богові оддав навіки духа,
Той pater noster злякано пищить.
Осел у битві теж допомагає,
Кусає, топче, підбива, хвицає,
Щоб панові скоріше розметать
Мерзенних дурнів полохливу рать.
Сакрогоргон, насунувши прилбицю,
Від смертоносної задкує криці,
Та ба! В os rubis зброя увійшла⁶,
Пробила coccis, тіло розтяла!⁷
Він падає, уже йому не встати,
А люд кричить: «О небо! Здох триклятий!»

Та хоч упав у корчах він страшних, —
Ще б'ється серце в муках нелюдських,
І наш герой до нього грізно каже:
«Підеш чортам ти на поживу, враже, —
То визнай же, що твій святий прелат
Падлюка, лицемір і супостат,
Що чиста, неповинна, як лілея,
І вірна у коханні Доротея,
А ти — негідник, йолоп, сучий син!»
«Перечити не маю вже причин,
Бо ви мене переконали добре
Мечем своїм, о воїне хоробрий!»
Сакрогоргон на теє відповів,
І дух його до пекла полетів.

Якраз тоді, коли лукавця злого
На Вельзевула справлено дорогу,
Над'їхав із шоломом золотим
Прекрасний зброєносець до Мілана;
Два вісники, одягнені багряно,
Доводили й великим і малим,
Що хтось вельможний їде вслід за ним.
Те вбачивши, знадлива Доротея
Гукнула: «О, невже ж ізнов тебе я
Зустріну, милий! Радосте моя!
Недаром же молила бога я!
Мене щаслива колихала фея!»

Дивується, збігається Мілан,
Цікаво розгляда подорожан.

А ми, читачу, — чим же ми з тобою
Не схожі з італійською юрбою,
Коли такий-от епізод дрібний
Думок високих перебив нам стрій?
Чи й далі йти нам стежкою такою?
Ні: Франції згадаймо короля,
Чия ридає й мучиться земля,
Вернімося під стіни Орлеана,
У пишний край, де чеснотлива Жанна,
Спідницю знявши, в панцирі дзвінкім,
Не дівою — кентавром молодим
На полі войовничому гасає,
Але найбільш на Бога уповає,
Подумаймо, як пресвятий Денис
Хитруючи, мудруючи, мов лис,
Тенета на Георгія сплітає.
А головне, читачу, пригадай
Сорель Агнесу, королівський рай,
Що манить і засліплює всі зори.
Чи ж є на світі чоловік суворий,
Кого красуні доля не кортить?
Та й те ще, друзі, зважте і збагнуть:
Коли спалити хочуть Доротею,
І раптом Бог з височини небес
Свою десницю простяга над нею, —
Це дивина, це чудо із чудес.
Але як та, що ми її кохали
І в вірності клялись їй без кінця,
В обіймах опинилась у ченця,
Або в пажа, — таке вже ми чували
І чуда тут ні краплі не знайти.

Читачу мій! Не знаю вже, як ти,
Але мені щоразу те миліше,
Де свій закон жива природа пише.
Людина я, і в тому бачу честь,
Щоб людям їхні огріхи прощати.
За юних літ умів і я кохати,
Та й досі ще у мене серце єсть.

ПІСНЯ ВОСЬМА

*Як прекрасний Ля Трімуйль зустрів англійця
біля церкви Лоретської Матері Божої і що сталося
з Доротеєю.*

Яка ця повість мудра та цікава!
Для серця й розуму усе тут єсть:
І мужніх рицарів висока слава,
І королівського вигоди права,
І дів прекрасних непорушна честь.
Це пишний сад, де нам чарують око
Різноманітні лінії грядок,
Що грають переливами квіток,
А над усе — шанована глибоко
Лілея, божий ангел між зірок,
З голівкою, що піднята високо.
Дівчата й хлопці! Раджу вам усім
Замислитись над повіданням цим:
Воно належить другові Трітему¹,
Прославленому в ордені своїм;
Агнесу й Жанну він узяв за тему.
Я гордий (не втаю від читачів),
Що завжди перечитувать волів
Те позиточне і ясне писання,
Аніж романів купу пренудних,
Що родяться і гинуть, наче сніг, —
Голів порожніх виплоди туманні.
Історія, присвячена Йоанні,

Де тільки правда є в словах живих,
Переживе всі брехні безталанні!
Але, читачу, час ще не той,
Про Жанну д'Арк я не підношу мови;
Погляньмо, як там Дюнуа-герой,
Як Ля Трімуйль, до подвигів готовий,
І Доротея, втілення любові.
Цікавитись багато є підстав,
Що вирок долі їм усім послав.

Коли під Орлеанською стіною
Пан Ля Трімуйль, окраса Пуату,
У вогкий рів потрапив серед бою,
Воюючи за Францію святу, —
На теє збіглись вірні зброєносці
І ледве витягли його відтіль;
У рицаря тріщали сильно кості.
І там, і онде почував він біль.
Його хотілось віднести їм потай
До міста, щоб набрався сили пан, —
Та ба! Рука завзятого Тальбота
На всі замки замкнула Орлеан.
Що ж! Завезли тимчасом бідолаху
У Тур, один із давніх городів,
Що королеві Карлові служив,
Не знаючи зневіри ані страху.
Там, під покровом приязного даху,
З Венеції заїжджий костоправ
Йому і руки, й ноги наладнав,
А зброєносці натякнули гречно,
Що короля шукати небезпечно,
Бо всі туди відрізано путі.

Згадавши серця почуття святі,
Герой сказав: коли не воювати —
До милої я хочу завітати.
Те мовивши, герой зібрався в путь —
Ломбардії одвідати долини.
Ще до Мілана він не встиг прибути,
Як натовп звідусіль рікою плине
Цікавий, вирячкатий і дурний:
Попів, ченців, міщан, селянства рій,
Маленькі діти і діди старезні.
Збиваючись у купи величезні,
Шумлять усі, змагаються, кричать,
Сміються, б'ються, аж чуби тріщать,
І всі гукають: «Швидше! Не щодня ми
Такими-от милуємось речами!»

Довідавсь незабаром паладин,
Куди ломбардці добрі поспішають
І що вони побачити жадають.
«О Доротее любя!» — скрикнув він,
Стис острогами огиря свого, —
І огир, підтоптавши не одного,
Його примчав, як птиця, у Мілан,
Де на очах у тисяч городян
Пан Дюнуа розбив ворожу силу.
Він бачить Доротею заціпенілу,
З блідим, неначе в мертвої, лицем...
Як те лице, мов сонце на світанні,
Запаленіло радісним огнем,
Коли Трімуйль з'явився на майдані, —
Не змалював того б і сам Трітем!
Чия рука, чий пензель чарівливий

Могли б віддати почування діви,
Де все змішалось: і журба, і страх,
І радощі, одсвічені в очах,
Що любого, жаданого уздріли,
І ніжності палкої усміх милий?
Хвилина жаху наче тінь пройшла,
І от її, заплакану, стискає
Той, з ким вона щасливою була, —
І по черзі цілує та вітає
То Дюнуа, то панну, то осла.
Прекрасні дами з вікон та із ганків,
Щасливих споглядаючи коханків,
Їм плещуть у долоні. Всі попи
Розбіглись, не шукаючи тропи.
Бастард і Доротея ясновида
З руїн багаття повагом зійшли;
Він зовсім був подібний до Алкіда,
Що перед ним, подолані, лягли
Потрійний пес, потрійна Евменіда,
І що жону Адметові привів,
Хоч потаємки й сам її любив.
На гарних ношах слуги Доротею
У дім її тихенько віднесли;
Два вершники хоробрі вслід за нею
Розмову любові й приязну вели.
На другий день, прокинувшись вранці,
Пан Дюнуа побачив, що коханці
Іще в постелі — і промовив їм:
«Я не потрібен вам уже ні в чім
І пестошам не хочу заважати.
Я мушу бути з королем своїм,
Повинен я і Жанну розшукати,

І дивного осла їй повернуть.
Святий Денис велів мені у путь
Збиратися: він сам цієї ночі
Мені з'явився, друзі, перед очі.
Від нього в мене той крилатий звір,
Щоб захищав жіноцтво я і трони.
Тож Доротея у розкошах тоне,
Напасників розбито чорний клір, —
Милуйтеся, цілуйтеся до втоми,
А я... на мене Карл чекає Сьомий,
Час не стоїть І мій осел реве».

«О друже мій! Хай Франція живе!
І я з тобою рушу без вагання!» —
Героеві Трімуйль одповіда.
«А я? — гукнула панна молода, —
Давно у серці я таю бажання
Поглянути на королівський двір,
Де рицарів — немов у небі зір,
На ту Агнесу, що скорила серце
І полонила душу короля,
На Жанну д'Арк, що вся її земля
Гучними голосами прославля;
За вами — сміливо скажу тепер це —
Готова я і в воду, і в огонь.
Ми рушили б і зараз утриконь,
Та в час гіркий, засуджена до страти,
Я присяглась: «Лоретська Божа Мати!
Врятуй мене, відклич мою біду, —
На прощу я до тебе в храм прийду».
Коли тепер туди я не піду,
Пречиста Діва може покарати,

Вона ж бо руку смерті одвела,
Пославши вас і вашого осла,
Хоробрий мій, завзятий оборонче!»
«Чудово, — Ля Трімуйль озвався. — Конче
Збирайтеся у подорож святу...
Я, хоч родився сам у Пуату,
Велику маю до Лоретто шану —
І радо проведу туди кохану.
Ви, друже мій, шляхетний Дюнуа,
Летіть, не зволікавшись, до Блуа, —
І ми там будем тижнів за чотири.
А ви, тимчасом, пані, доказ віри
Великої й святої появіть.
Я ж присягаюсь: доки буду жить,
Доводитиму збройною рукою,
Що з вами не зрівняється красою
На світі жодна дівчина й жона
І що умом ви всіх перевершили».
На це зачервонілася вона,
Немов троянда, — а ширококрилий
Об землю вдарив копитом осел —
І Дюнуа поринув, як орел,
До берегів заквітчаної Рони.

Зібравшись на прощу до Анкони²,
Із палицями довгими в руках
Коханців пара свій верстає шлях;
Шлички свячені на обох прочанах,
При поясі — понизані в разки
Коштовні чотки з перлів осіянних.
Герой не випускає їх з руки,
Читаючи то О т ч е н а ш, то А в е,

І щоразу докінчує, для слави
Господньої: «Як я кохаю вас!» —
Такий був приспів молитвам весь час.
Заглянули у Парму і в Модену,
В Урбіно далі, далі у Чезену,
І гостелюбний мали скрізь нічліг
У кардиналів, у вельмож ясних.
Наш паладин, куди лише заходив,
Щоразу всім і кожному доводив
Без жодного хитання, навпростець,
Що Доротея — всіх красунь вінець.
Шанобу викликаючи і подив
У краю того чемного панів,
Ніде він заперечень не зустрів.

Аж ось, при тихих берегах Музони,
В окрузі достославної Анкони
На обрії ясному зацвіло
Немов зоря, пречистої Мадонни
Благословенне господом житло.
Тих стін узяти не могли корсари;
Їх ангели у край цей занесли,
Прорізуючи сріблотканні хмари,
Як корабель — схвильовані вали,
В Лоретто сонм крилатий зупинився³ —
І дім святий там став, як уродився.
Що тільки є в мистецтві чарівне,
Коштовне, пишне, дивне, осяйне.
Усе туди збирають до сьогодні
Святі отці, намісники Господні,
Прикрашуючи місце те ясне.
Настала заповідана хвилина!

Подорожани впали на коліна,
А потім, як обіцяно згори,
Поклали уготовані дари.
Приносили ті щирі та сердешні
Приймала Діва і ченці тамтешні.
У корчмі ждав на мандрівців обід;
Отам же то їм при столі й зустрівся
Англієць, що в Лоретто опинився,
З цікавості об'їхавши весь світ,
І потай глузував (бува це й нині),
З Марії Діви та з її святині.
Справдешній бритт, охоче купував
Він давні речі, зроблені недавно,
І, гордощами повен, зневажав
Реліквії та віру нашу славу.
Кочуючи з отелю та в отель,
Цей мандрівник, на ймення д'Арондель,
Страх не любив французького народу.
Нудьгуючи в чужинному краю,
Возив і полюбовницю свою
З собою він, гарнесеньку на вроду,
До ночі добру, вдень зате лиху,
Що мала більшу, ніж він сам, пиху,
Мовчущу, але втілену бентежність...
Ну, словом, Доротей протилежність.
Пуатевинець, вибравши момент,
Йому сказав маленький комплімент, —
А той ні слова, наче й не до нього;
Наш рицар далі — про мету свого
У те священне місце прибуття;
Признався він, що буде все життя
Доводити, за доказ мавши шпагу,

Коханої своєї перевагу
Над усіма. «Охоче вірю вам, —
Провадив він, — що серед гарних дам
Красуня ваша — дорога перлина,
Що, хоч у неї вдача й мовчазна,
Глибоким сяє розумом вона...
Але м о я, добродію, — єдина.
За першу в світі визнайте мою —
Я вашій друге місце віддаю».

Тут гордий син старого Альбіона
Зневажливо поглянув на барона
Та й каже: «Пхе! Я не цікавлюсь тим,
Що маєте з Денисом ви святим,
Мені байдуже, гарна чи погана,
Безглузда чи розумна ваша панна:
Своє добро хай кожен спожива
Без хвастощів. Та за чудні слова,
Що ніби — навіть вимовить негоже! —
Француз у чімсь перевершити може
Англійця, — я вам, пане, відплачу,
І, сьак чи так, пристойності навчу!
Я доведу, що галли перед бриттом —
То мавпи перед левом гордовитим,
А що моя красуня і на взір,
І тим, чого не бачиш, та повір,
І вдачею, солодшою від меду,
І всім, що ззаду в неї та спереду,
Вартніша, ніж французенок сто сот.
Додам іще, як добрий патріот,
Науку вам коротку й справедливу:
Король наш славний, тільки б захотів,

Змете з землі і ваших вояків,
І Карла-дурня, й товстозаду Діву».
Трімуйль на теє спалахнув од гніву
І скрикнув: «Добре! Мій булатний меч,
Який не знає відступів і втеч,
Покаже вам, з ким маєте ви діло,
І честь французів оборонить сміло.
Та звичаї нам рицарські велять
Чинити все по правді і законно, —
Тож маєте, добродію, сказати,
Чи битись будем пішо, чи комонно».
«До біса з кіньми! — скрикнув дикий бритт, —
Не хочу я, щоб славу перемоги
Зо мною звір ділив чотириногий!
Геть панцири й шоломи! К чорту щит!
Страхополохам тільки це годиться!
Надворі спека — будем голі биться
І тим полегкість зробимо для дам,
Які за суддів мають бути нам».

Француз на те: «Я з радою душею!»
І глянув на вродливу Доротею.
Було і страшно, і приємно їй
Подумати, що саме через неї
Відбутись має рицарський двобій.
Лице її, мов крейда, побіліло:
Що, як нещасно випаде дуель —
І крицею прошиє д'Арондель
Трімуйлеве чудове, мужнє тіло?
Зате англійки кожний жест і рух
У д'Аронделя підіймають дух, —
Ні сліз вона, ані жалю не знає:

Недарма-бо у себе в ріднім краї
Любила палко ігрища п'яні,
Де б'ються розлютовані півні,
Юдіта Розамор, до крові ласа,
Цвіт Кембріджа і Брістоля окраса.
Аж от фатальна надійшла пора,
Шляхетна в полі зачалася гра;
Веселі й раді наші паладини,
За дам б'ючися і за честь країни.
Піднявши голову, з мечем в руках,
Обидва стали твердо на місцях
Один до 'дного боком, як годиться,
І задзвеніла смертоносна криця.
Поглянуть мило, як такі бійці
Хитрують, відступають, наступають,
Плигають, крутяться на всі кінці,
Навідліг б'ють і вдари відбивають!
Отак, панове, під сузір'ям Пса
Нам спіпить око грізна громовиця:
По блискавиці креше блискавиця,
Огнем горять багряні небеса,
І любо нам, і боязно дивиться!
Така ж і тут для погляду краса.

Пуатевинець в тій борні веселій
У підборіддя ранив д'Аронделя,
Відскочив, затаївся і чека, —
І враз міцна англійцева рука,
Підлегла оку, в тих речах меткому,
Французові кривавить молодому
Рожево-біле і пружне стегно;
Так білий мармур багрянить вино.

У благороднім розгулявшись герці,
Од щирого обидва хтіли серця
На полі слави славно полягти
Або своє нехибно довести, —
Аж тут бандит із папиних підданців
Якраз тим самим полем проїздив
З ватагою пройдисвітів та ланців.

Цей розбишака, Мартінгер, хотів
Покаятись, щоб знову грабувати.
Навиклий красти, різати, стріляти,
Він Матір Божу вельми шанував,
Із чотками либонь і їв, і спав,
А в каятті доходив аж до краю.
Отож він бачить, виїхавши з гаю,
Красунь, що задивились на бійців,
Скарби їх, злото, коней та ослів, —
Схопив дівчат і все те, що було в них,
І зник, як вихор, у ярах дібровних.

Тим часом Ля Трімуйль і д'Арондель,
Усім еством заглиблені в дуель,
Розмахували, як і перш, мечами.
«Стривайте, пане! Де ж бо наші дами?» —
Розлігся враз пуатевинця крик.
Він глянув, — зброєносець доганяє
Когось далеко, далі й сам ізник —
І зброю з рук герой наш випускає.

Обидва стали в подиві німім,
Роти роззявивши, розкривши очі,

Один проти одного, — син Півночі
І Півдня син. «О! О! Чортам самим
Таке не снилось: милих в нас украли! —
Сер д'Арондель подав нарешті глас. —
Нум їх шукати, може ж, не пропали,
А поєдинок не втече від нас!»

Француз йому простяг свою долоню,
І рушили, немов брати, в погоню...
Та не минуло і п'яти хвилин, —
«Ох, ох, стегно!» — заскреготав один,
«Ох, шия! Плечі!» — другий обізвався.
Дух героїчний, що в людських серцях
Ламає кволість і спиняє жах, —
Шкода! На полі бою він зостався!
Обидва стогнуть, плачуть, як малі,
З зусиллями тяжкі волочать ноги
І падають, нарешті, край дороги,
Червону кров розливши по землі,
Їх зброєносці вслід за лиходієм,
Як то вже нам відомо, подались,
І рицарі нещасні zostались,
«Прощай» сказавши і своїм надіям,
І грошикам. Та щастя враз тоді їм
Допомогло: під хвилю ту лиху
Стара бабуся на своїм шляху
Знайшла героїв ранених та голих,
Звеліла їх у свій однести дім, —
І незабаром з двох слабих і кволих
Став знову кожен сильним і міцним.

Бабусю ту в околицях Анкони
Святою люди звикли називать.
І справді, ні для кого благодать
Яснішої не вилила корони,
Нікого сяйвом не вкрива таким.
Вона пророчить і годину, й грім,
І сніг, і дощ; вона лікує рани;
Вона (тихенько гомонять селяни)
Вертає віру грішникам тяжким.

Усе їй паладини розказали
І ради у старої попрохали.
Помовчала сивенька, а тоді
Звернулась до заступниці в біді,
Марії Диви, і сказала тихо:
«Рушайте з Богом, хай мине вас лихо,
Любіть собі укоханих своїх,
Але не треба битись через них.
Ох, тим обранкам вашої любові
Судилися великі муки й страх!..
Сідлайте ж коні — і вперед, панове,
Та не блудіть, на певний ставши шлях!
Господь мені вам доручив сказати:
Щоб їх найти, повинні ви шукати!»
Баронові до серця річ така
Припала сильно, — а британець мовив:
«Я вірю вам; та як візьмусь до ловів
На злодія, бандита, хижака,
Не маючи одежі, хоч лихої,
Ні коней, ні припасів, ані зброї?»
Стара ж йому: «Не клопочіться тим».

І дійсно: став тут у пригоді їм
Потомок Ісаака чи Іуди —
На цьому світі єсть же добрі люди —
Із гаманцем чималим і товстим.
Цей чесний муж з любові до чужинців
Позичив їм дві тисячі червінців,
Процентів сорок беручи на рік:
Ще ж Моїсей такий закон прирік.
Прибутками від добрості такої
Він поділився з бабкою святою.

ПІСНЯ ДЕВ'ЯТА

*Як Ля Трімуйль і сер д'Арондель знайшли своїх коханок
у Провансі; дивна пригода на горі Святих Пахоців.*

Два рицарі, що відбули двобій
Хоч на коні, хоч пішою ногою,
Чи шаблею махаючи кривою,
Чи спис піднявши у руці міцній,
Один одному не відмовлять шани
За сміливість високу, без догани,
А надто як остигне гнів палкий.
Коли ж іще притичини сумної,
Якоїсь несподіванки лихої
Зазнати доведеться їм обом, —
Тоді за зло вони не платять злом,
Стають братами вороги-герої.
Отож у спосіб миряться такий
Суворий бритт і Ля Трімуйль сумний.

Англієць, син холодної Півночі,
До жалоців був зовсім неохочий,
Але француз печаллю щирих слів
Йому залізне серце розм'якшив
І сам (я в тому дивного не бачу,
Трімуйлеву пригадуючи вдачу)
До приятні зробив рішучий крок.

«Ах, — одірвавшись од сумних думок,
Промовив він, — яка ж то серед лиха
У другуванні щирому потіха!
Я певен: ви допоможете мені
Знайти, хоч і в далекій стороні,
Мою красуню, страхом оповиту,
А я за вами в пекло, у вогонь
Ладен піти, щоб підійняти бронь
За любу вашу Розамор Юдіту!»

По слові доброзичливим таким
Вони, як з побратимом побратим,
У шлях-дорогу рушили моторно,
Та схибили, узявши на Ліворно:
Подався злодій зовсім в інший бік,
І марне друзі піддалися надіям...
Гай, гай! Далеко і надовго зник
Їх скарб найкращий разом з лиходієм.

Красунь нещасних, змучених від сліз,
Нахаба той у замок свій одвіз
Приморський, між Гаєттою і Римом:
То був вертеп, де, мов отруйним димом,
Укрите все пороком, зіпсуттям,
Де ліку темним не знайти гріхам —
Пияцтву, лакомству, лінивству, блуду,
Кривавим чварам і гидкому бруду,
Усе-бо те являє людський рід,
Коли його не загнuzдять як слід
І дати волю диким пориванням,
Таємним, хитро схованим жаданням.

Так от яка насправді ти з лица,
Ясна подобо вічного Творця!

Прибувши в замок, Мартінгер той клятий
До столу сів між паннами двома
І взявся не на жарт бенкетувати.
Вкінці він повний кубок підійма
І мовить: «Ну-бо, кралечки, скажіте,
З якою я перебуду ніч?
Однаковісінька для мене річ —
Худа чи повна, чорна чи русява,
Англійка пишна, італійка жвава,
Хрещена чи нехрещена — пуста!
Смикнім-но чарку!» — Міркування те,
Неначе грім, прибило Доротею;
Захмарився прекрасний зір у неї
І струмом сльози потекли рясні
На ніс, якого лінії ясні
Були достойні чарівної феї,
На підборіддя, що зліпив Ерот...
А хто б не плакав от таких турбот?

Проте Юдіта інше догадала:
На Мартінгера глянула вона
Зневажливо — і так йому сказала:
«Для мене думка зовсім не страшна
За здобич вам цієї бути ночі.
Я доведу вам залюбки й охоче,
Чого англійка варта, що лягла
З бандитом на ніч». — Радість узяла
Розбійника. Підпивши неабияк,
Британку горду цмокнув він усмак

І скрикнув: «Завжди я любив англійок!
Англійкам віват!» — І бридкий пияк
Знов смокче вина, страви уминає,
Кричить, жартує разом з обома,
Обох цілує масно, обійма
І хижо, безсоромно їх щипає.
Міланка плаче — оком не змигне
Юдіта, ніби серце кам'яне
У неї в грудях, і ніяк не можуть
Її нахабні доторки стривожить.
Аж от нарешті та потвора зла,
Ікаючи, встає із-за стола,
Ногами плута, а проте белькоче,
Що час умову виконать наспів,
І, повний щедрих Вахкових дарів,
У край Венери завітати хоче.

«Невже ж таки худобині оцій, —
Шепнула до англійки Доротей, —
Вдовольните ви пал її гидкий?
Боюся навіть думати про це я!
Чи ж гідний він прийняти дар такий?»
«Ні, інший дар, — зачулось від Юдіти, —
Дістане він. Я хочу відплатити
Йому належно за образи всі
Моїй чесноті і моїй красі.
Не зраджу я коханого свогого,
Бо маю — тільки гляньте-но! — від Бога
Потужні руки. Недаремно ж я
Ношу Юдіти грізної ім'я!
Тож хай покине марна вас тривога,
Чекайте тут і Господа моліть,
А я вчиню, що слід мені вчинить».

Те мовивши, вона пішла без ляку
Мерзенного обняти розбишаку.
Упала ніч. Густий туман наліг
На півгнилий розбійницький барліг,
І гурт злочинців розійшовся, клятий,
Хто де набачив, хміль тяжкий проспати,
А Доротея зосталась сама,
Бліда від страху, з розпачу німа.

Сам ватажок на учті превеселій
Од італійських трунків очамрів;
Дорачкувавши якось до постелі,
Він більше спати, ніж любить, хотів, —
Але на перса пружні та дебелі
Свою заласну руку положив.
Юдіта цього тільки і чекала:
Фальшивими обіймами впіймала
Вона його в солодку й згубну сіль.
Розбійник сили витратив за мить,
Він простягнувся, він захріп, він спить.

У Мартінгера був над головою
Меч на цвяшку. Ту вивірену зброю
Англійка ухопила запальна,
Юдіти та Дебори імена¹,
Петра святого, Іаїль, Аода
Назвала (од Петра святого шкода
Колись для вух ісклалася тяжка),
За чуба ухопила пияка,
Звела його довбешку обважнілу,
Зібрала всю свою дівочу силу,
Меча угору бистро підняла —
І шию враз товсту перетяла.

З вина і крові ліжко все червоне;
Забагрянив і груди, і чоло
Красуні, що сплатила злом за зло,
Із рани плин, гарячий та солоний.
Вона вхопила голову мерщій,
Сплигнула з ліжка і туди побігла,
Де Доротея в остраху застигла;
Юдіта здобич показала їй
Скривавлену, — та спершу умліває,
А потім через силу промовляє:
«Яка ви жінка, Господи! Яка
Одвага дивна і міцна рука!
Куди ж тепер нам утікати, на Бога?
Подумайте: як зчиниться тривога,
Нас повбиває банда ця бридка!»
«Не гомоніть, — одповіла Юдіта, —
Ще дещо тут я маю докінчити.
Вперед за мною сміливо ідіть!»
Та Доротея в остраху тремтить.

Тимчасом їх коханці добулися
До Генуї, серед чужих країв
Шукаючи загублених скарбів.
Скарби на суходолі не знайшлися,
Тож плинуть друзі кораблем хистким
І з вітром домовляються морським,
Щоб він сказав, де, у якому краї
На них любові поворот чекає.
Заносить вітер наших мандрівців
То до щасливих, красних берегів,
Де ключ від раю, призволінням Божим,
Святої церкви береже отець,

То на залив, де з посивілим дожем
Стає сама Фетіда під вінець².
То під Неаполь, де лежить Вергілій —
Ох! — не в такій, як Санназар, могилі³.
Крилатий бог, примхливий і легкий,
Гуляючи по водяній пустелі,
Скеровує їх корабель стрункий
До Сціллиної вже німої скелі,
Де чорні пси у лютості сліпій
Своїм виттям усіх колись жахали,
До виру, де Харібді віддавали⁴
Своє життя нещасні моряки,
До Етни, де страшні вогневики
Сплять, миром і спокоем оповиті⁵.
Отак-то все змінилося на світі
За існування людського віки!
Одвідать довелось і Сіракузи,
Де комишисте лоно Аретузи
Вже не стрічає люблених гостей:
Підземних вод, що посилав Алфей⁶.
І Карфагена давнього долина
Їх бачила, де пам'ять Августіна⁷
Іще живе для вірних християн, —
Та царство там, на жаль, магометан,
Що в темряві живуть і умирають
І не потраплять по сконанню в рай.
Нарешті друзі наші прибувають
У милий оку Провансальський край.

Там, тонучи у лаврах і в маслинах,
Стовпи Марселя давнього стоять, —
Про іонійців згадка старовинних⁸.

Ох, любе місто! Годі споминать,
Що ти було і грецьке, і свобідне:
Французів королеві панувать
Судилось тут. Нема чого й казать,
Що в цім добро для тебе очевидне.
До того ж є в околицях твоїх
Чудовий скарб, що й не знайти таких.
Служила Магдаліна, як відомо,
Амурові за молодечих літ,
А потім прокляла цей грішний світ,
Щоб слугувать Господньому лиш дому.
Покинувши Йордану береги,
Вона, святої сповнена жаги,
Прийшла до Провансальської країни
І в темряві печери Максиміна⁹
Себе саму взялася бичувать.
На місце те відтоді благодать
Лягла Господня: пахощі небесні
Струмують там, цілющі та чудесні.
Минули роки — і тепер туди
Закохані прочани поспішають,
Коли вони звільнитися бажають
Од любощів солодкої біди.
У день своєї смерті Магдаліна
(Переказ є, тож треба вірить нам)
Звернулась до святого Максиміна,
Озорена спасенним каяттям:
«Зробіть мені єдину ласку, отче!
Як людська пара тут колись захоче
Зажити перелюбного гріха —
Хай у серцях зненацька затріпоче
Замість любові ненависть лиха,

Хай почуття огиди непоборне
На скелі цій закоханих огорне».
Бажання преподобниці святе
Здійснилося нараз по тому слові:
На скелі тій у всіх рабів любові
Обридження до люблених росте.

Побачивши хваленого Марсея
Усі дива, всі закутки веселі,
Що ними Ля Трімуйля й д'Аронделя
Досхочу люд тамтешній пригостив,
І той, і другий сильно захотів
Одвідати Благоуханну Скелю,
Де Магдаліни віддих одлетів.
Трімуйль туди з побожності чвалає,
Цікавість д'Аронделя підганяє.
Там, беручись по сходах кам'яних,
Побачили таке подорожани:
Навколішки прочанки і прочани
Слова шепочуть молитов святих
І, ніби дві троянди серед них,
Дві панни: перша скромна й сумовита,
А друга непоклінна й гордовита.
О щастя! О хвилино чарівна!
Своїх коханок рицарі впізнали.
Ось де скарби, яких вони шукали, —
На скелі, що для грішників страшна!
Оповіла англійка двом героям,
Як Мартінгера хижого вона
Уклала спати з вічним супокоем,
Як захопила в нього гаманця,
Правдивого дійшовши рішенця,

Що, хто до пекла трапив чи до неба,
Тому ніяких грошей вже не треба.
По тому вчинку, в темряві нічній,
Меч у правиці стиснувши тяжкий,
Щасливо мужня добулась британка,
А з нею й перелякана міланка
На берег моря. Корабель легкий
Їх там прийняв, а плата непогана
Чудесно підігнула капітана, —
І по Тірренських голубих валах
Судно майнуло, наче бистрий птах.
Вітрів летючих примхи й переміни
Їх довели до скелі Магдаліни.

О диво дивне! Від Юдіти слів
Не жаль її коханця охопив,
Не співчуття у серці затремтіло,
Ні! Все те лиш огиду розбудило,
Злобу, презирство і кипучий гнів.
У неї теж — вона й не зогляділась! —
Ненависть із любові уродилась,
Розлившись по жилах, наче яд, —
А Ля Трімуйль, що ніжну Доротею
Рівняв колись до німф і до наяд,
Тепер найшов у неї сотню вад
І повернувся спиною до неї.
Вона й собі дивитись не могла
На блазня — на вчорашнього орла! —
І тишилась у небі Магдаліна,
Що сталася усім така відміна
І гріх вона од грішних одвела.
Шкода, Маріє! Радість передчасна!

Хоч заповіт і виконано твій,
Що в пар залюблених кохання гасне
На чудотворній Скелі Запашній, —
Але, на жаль, для почуття нового
Відкрито якнайширшу там дорогу,
І, збридивши одною, я за мить
Десяток інших можу полюбить.
Це лихо Максимінові й не снилось! —
Тож диво несподіване зчинилось:
Англійка Ля Трімуйля обняла,
А Доротея чар свій оддала
Британцеві, недавно ще чужому.
Охоче вірю, бо мені відомо,
Що каже з цього приводу Трітем;
Марія, хоч з нахмуреним лицем,
На ту картину усміхалась потай.
Річ світова: до серця нам чеснота,
Та інколи (кому так не було?)
Нас вабить і колишне ремесло.

Одначе, як зійшли з гори святої
Красуні дві і з ними два герої,
Минулася химерна дивина:
Та ж читачеві добре вже відомо,
Що тільки на Узгір'ї Запашному
Серця міняє сила неземна.
Пан Ля Трімуйль, зніяковілий досить,
Пробачення у Доротеї просить,
Цілує ніжно, пригорта її, —
А дівчина всі пестоші свої
Йому дає, як щедрий подарунок,

Цілунок доганяючи цілунок
Під шепотіння найніжніших слів.
Сер д'Арондель вернувся до Юдіти,
Нітрохи за минуле не сердитий.
У неї також десь подівся гнів, —
І знову лад колишній в них зацвів.
Додам іще, що добрість Магдаліни
Їм відпустила всі оті провини.
Француз люб'язний і холодний бритт,
Коли благословилося на світ,
Узявши кожен на сідло кохану,
Побралися чимдуж до Орлеана,
Щоб приєднатися до рідних лав,
Куди обов'язок їх закликав, —
Отчизни честь хоробро боронити.
Про тее вже не треба й говорити,
Що благородних рицарів таких
Ні сам король уже б тепер не міг,
Ані прекрасні панни посварити.

ПІСНЯ ДЕСЯТА

*Агнеса Сорель, переслідувана Шандосовим сповідачем.
Жалі її коханця і т. ін. Що сталося з прекрасною Агнесою
в одному монастирі.*

Навіщо нам здалися передмови
До всіх пісень? Мораль нудна, панове,
А повість, де лиш істина сама
Змальовує цікаві авантюри,
Де ні грайливих вигадок нема,
Ані надмірних тонкощів ума,
Борониться найкраще від цензури.
Тож простий шлях беру між усіма:
Картина, вірна приписам натури,
Дорожча нам, ніж золоті бордюри.

Наш добрий Карл, вернувшись в Орлеан,
Всіх звеселив — вояк і городян,
Збудив надію, приспану чи хвору,
І стяг французький знов підніс угору.
Він тільки-но про битви й розмовляв,
Він гордий був, як сонце на світанку,
Та потаємки наш король зітхав,
Пригадуючи втрачену коханку.
Покинути її хоч би на мить —
Це подвиг був, і вже під ту хвилину
Він зрозумів, що милу загубить —
Себе згубити значить половину.

На самоті, після гучних промов,
Його вояцький запал відійшов,
І відлетів од нього демон слави,
А інший бог, що звемо ми — любов,
Посів у серці давнє місце знов,
По-мудрому узявшись до справи.
Тож слухав Карл, але ж ніяк не чув,
Про що вельмож облесний натовп гув,
Подаючи десятки пропозицій,
В яких було добрати важко зміст, —
А потім сів і любій чарівниці
Скомпонував сльозами вмитий лист.
Шкода! Бонно був так далеко звідти,
Що сліз не міг монарших осушити,
І вінценосець йолопа послав,
Типового, сказати, дворянина.
Той незабаром — о лиха година! —
Назад йому його ж листа подав.
«Ой леле! — крикнув з жаху помертвілий
Король. — Це ти? Як? Із моїм листом?»
«Зберіть, королю, всі душевні сили.
І Жанну, і Агнесу захопили
Англійці, що плюндрують все кругом».

Зомлів король, почувши теє слово,
Упав додолу, наче неживий,
А як до тьми повернувся знову,
Ще глибше розпач усвідомив свій.
Кого така не вразила б утрата,
Любові той справдешньої не знав,
А наш король по-справжньому кохав,
То жалю він не міг затамувати.

Як божевільний, крізь глибокий сум
Він розважань не слухає, не чує...
Що ж! Батенько його, нехай царствує,
Ще з меншої причини стратив ум¹.
«О! — скрикнув Карл. — Віддам усі війська я,
І Жанну, і прелатів геть усіх,
І вбогі рештки батьківського краю,
Що досі ще в руках своїх зберіг,
Усе віддам, жорстокосерді бритти,
Лише мій скарб єдиний поверніть!
Любов! Агнеса! Бідний володар!
Ох, що по тім, що в розпачі волосся
Рву на собі я? Неба пишний дар
Украдено, — і може... може, досі
Якийсь англієць, дикий грубіян,
Її принадний обіймає стан,
Француза тільки гідну нагороду,
І уст її квітущу, ніжну вроду
Цілунками бруталними сквернить
І втіху п'є, що над вино п'янить!
О, що коли і ти, несамохить
Попавшись до зухвальця навісного,
Ти, ти, Агнесо... зовсім не від того?
Твій темперамент знаючи палкий,
Чи можна ж вірить вірності твоїй?»
Щоб хмари невідомості розвіять,
Сумний король скликає докторів,
Євреїв, некромантів, чаклунів,
Сорбонців, якобінців, що уміють
По книгах стародавніх ворожить².
«Панове, щиро й сміливо скажіть, —
Він просить, — що з Агнесою моєю,

Чи тужить так, як я тужу за нею,
Чи вірною лишилася, чи ні?»
Учена згряя, ласа до платні,
Нахмурила високомудрі чола
І мовами старими замолола;
Латинська, грецька та сирійська їм
Найбільше в ділі помогли тяжкім.
Той студіює королеву руку,
Той креслить дивний чарівничий знак,
Той, у халдейську вдавшись науку,
Уважливо вивчає зодіак,
Тамтой псалми тихесенько читає,
На дно у склянку інший зазирає,
Рисує п'ятий кола на піску
(Ще в давнині, як, певно, кожен знає,
Систему практиковано таку) —
Отак вони, потіючи, працюють,
І всі нарешті Карлові знаймують,
Що спати може супокійно він
Од часу вечорового до ранку,
Бо з-між героїв на землі один
Сподобився незрадну мати коханку,
Що в неї в серці він панує сам. —
Ну й вірте після цього мудрецям!

Бридкий чернець, огидний та пузатий,
Зумів хвилину слухную впіймати:
Агнеса билась, плакала, — дарма!
Брутально він нещасну обійма,
Хоч раювання повного нема,
Як не єднає ніжність обопільна
Істоти дві: любов тоді свавільна
Свій одвертає вид ясний од них.

І справді, хто б радіти з того міг,
Що мила жінка губи лиш стискає
І слізьми білу постіль обливає?
Щоб радощі по-гідному приймать,
Їх треба вміти, панство, і давать.
Але ченцеві — що йому до того?
Він осідлав, немов коня шпаркого,
Красуню, переможену в борні,
І не пита, приємно їй чи ні.

Хороший паж, що в юнім нетерпінні
Був полетів, неначе бистрий птах,
Усячини шукати по хатах
Для милої, для німфи, для богині,
Вернувся нарешті. Ох! Нещасний він!
Найгірша з-поміж гемонських личин,
Той хижий птах, чернець той любострасний
Уже захопив Агнеси тіло красне
І здобич пожадану шматував.
Монроз на нього з шпагою напав,
Не даючи і вгору подивитись,
І мусив нечестивий боронитись.
Він скочив з ліжка, ухопив кийка,
Та й ну крутити, як мечем разючим...
Вояк наскочив тут на вояка,
Одважний стрівся, бачите, з могучим.
Монроз любов'ю й вірністю горів,
Монах од люті та жаги тремтів.

Щасливі, миролюбні хлібороби,
Природи благодатної сини,

Частенько бачать: сповнений жадоби
Виходить вовк з німої глушини,
Овечку рве злостиво й нетерпляче,
І випиває крові плин гарячий.
Коли ж на нього вдарить, як стріла,
Вівчарський пес, хоробрий і завзятий,
Тоді тварина випускає зла
Нещасну жертву, бо життя продати
Не хоче за абияку ціну —
І починають вороги війну,
В криваву масу сплівшись одну,
А бідна, недотерзана ще здобич
На мураві лежить тихенько обіч
І прагне, крізь несвітський переляк,
Для вовка смерті, честі для собак.
Отож і тут лучилось саме так:
Тупий чернець, що демоном здавався,
Від юнака Монроза захищався,
Дрючка в страшний затиснувши кулак,
І тут же — переможцю нагорода —
Лежала дивна на постелі врода.

Хазяйка з чоловіком, служники,
Всі діти до найменшої дочки
На гамір збіглися, пажа стрункого
Боронять від напасника товстого,
Бо завжди, як відомо читачам,
Краса і юність до вподоби нам
І в нас палку прихильність викликають.
Нарешті всі Монроза залишають
З красунею одбитою удвох,
Примовивши: хай їм поможе Бог!

Пажів суперник, кленучи Агнесу,
Пошкандибав Господню править месу.
Сорель нещасна, як мале дитя,
Ридала гірко, соромом пририта,
Що повелось нахабі осквернити
Її красу, дорожчу за життя,
Що бачив паж страшну її наругу, —
І так йому промовила крізь тугу,
Закривши очі: «Вбийте, пане мій,
Мене без жалю! Хочу я мерщій
Знайти рятунок у обіймах смерті».
«Як, пані! Ви бажаєте умерти? —
На те Монроз. — Чому? З яких причин?
Нехай чернець... нехай той песький син
Досяг свого, хай грішною були ви, —
То треба жити й каятись терпливо,
А не вмирать на життєвій весні!
Та й ви ж не винні у чужій вині,
А ваша мука — то й моє страждання...
Живіть, живіть — і хай живе кохання!»
Слова ці красномовні не були,
Та очі юнакові помогли
Прекрасну дівчину переконати,
Що трохи їй ще рано умирати.

Обідати пора було, — а сум
(Нещасний грішник, це я добре знаю)
Ніколи їсти нам не заважає,
Ба навіть гнів при їжі помагає:
Недаром же Вергілій-многодум
І пан Гомер, що правив теревені,
Якими всі захоплюються вчені,

Не забували в гаморі боїв,
Як пив герой і що він саме їв.
Агнеса й паж, хоча і невеселі,
І трохи засоромлені були,
Обідали любенько край постелі,
І очі враз несміло підвели
Одне до 'дного, ніби випадково,
І поглядів зайшла німа розмова.
Відомо всім шановним читачам,
Що в час, коли життєва сила нам
Слугує вірно і вогнем палає,
Смачний обід по жилах розливає
Бажань нестримних безсоромний рій,
І ми в любові танемо палкій,
І ворог роду людського неситий
Тоді нас легко може спокусити.
Красунь Монроз, як можна зрозуміть,
Не міг свого пориву згасить.
Перед Сорель упавши на коліна,
Він скрикнув: «О ясна моя богине,
О чарівнице серед чарівниць,
Ви бачите — я перед вами ниць
Прошу, благаю втіхи неземної...
Невже ж у вас не вимолю того я,
Що взяв товстий нечема силоміць?
Ох! Злочином здобув він раювання, —
Нагородіть же чисте ви кохання:
Воно палає на моїх устах».
Аргумент цей був зовсім не поганий
Для молодої та палкої панни,
І визнала вона його в думках,
Але боролась із годину, мабуть,

Бо ще солодше нас п'янить і вабить
Умріяна коханка чарівна,
Як не відразу піддалась вона.
Нарешті паж, радіючи без краю,
Переступив поріг свого раю
І до любові келиха припав.

Англійський принц народи воював,
Здобув Париж король Анрі Четвертий,
Чиє наймення не боїться смерті,
Та щасливіший був Монроз за них,
Коли в борні солодкій переміг.
Ох, друзі! Щастя легше від пилини!
Усе минає, все на світі гине!
Не встиг Монроз у пристрасті сліпий
Допить любові чистої напій,
Як налетіли раптом, мов шуліки,
Англійці, галас підійнявши дикий,
Розбили двері, вбігли, гомонять...
Не треба тут, панове, й пояснять,
Що то чернець, по святобожній месі,
Віддячив так Монрозові й Агнесі.
Взяли красуню з краснем молодим
Та й повезли жорстокосерді бритти:
Шандос їх має, бачите, судити.
Яку ж приділить він покару їм?
Залюблені від страху умлівали,
Бо з досвіду вони свого знали,
Що Жан Шандос до жалоців не звик.
Проте, хоч сором їх несвітський пік,
Вони презирилися пестливо,
Хвилину споминаючи щасливу...

Одначе, що ж на допиті казати?
Було б їм зле, та доля допомгла їм:
Серед туману, саме десь під гаєм,
Французи раптом кіньми тупотять.
То був загін блискучий та завзятий,
Якому Карл у розпачі звелів
По всіх краях, по всіх місцях шукати
Сорель Агнеси й Жанниних слідів.
Коли два пси, два півні, два коханці
Зустрінуться (увечері чи вранці,
Однаково) десь на тропі одній,
Коли побачить янсеніст палкий
Лойолиного учня, езуїта,
Коли дитя Кальвінове сердите
Ультрамонтанця здибає нараз, —
Тоді на них якийсь знаходить сказ,
І кожен б'ється люто, до нестями —
Той шпагою, той кігтем, той зубами.
Так і французькі рицарі ставні
На бриттів, наче соколи ясні,
Без жодного вагання нападають,
А ті оружно їм відповідають —
І загуло, аж стогне далечінь!
Був під Агнесою гарячий кінь, —
Як і вона, він мав натуру жваву,
Він басував, хвицався без угаву,
Аж бідненька стрибала на сідлі.
Отож, як битва зачалась в імлі,
Він ізлякався, прикусив удила
Та й полетів... Дарма вона хотіла
Його рукою кволою спинить:
По власній волі він Агнесу мчить.

Монроз не бачив за кипінням бою,
Що сталося із Агнесою палкою.
А кінь тимчасом, мов крилатий звір,
Усе вперед, усе прудкіше лине
І опинився враз серед долини,
Де височів прегарний монастир.
Ставні дерева тінявого бору
Гойдались і шуміли круг кляштору*
І світла річка стьождкою зі скла
У берегах завітчаних текла.
Принадний пагорб зеленів здалека,
Там наливала благодатна спека
Щоосені ті золоті дари,
З яких сам Ной за давньої пори,
Покинувши неоковирну скриню,
Де був рятунок людям і скотині,
І збридивши водою вже навік,
Солодкий витис і п'янючий сік.
Помона й Флора та ясні зефіри
Там розливали пахощі й тепло,
Усе там око тішило без міри.
В раю Господнім, певно, не було
Милішого для серця краєвиду;
Повітря тихий, живодайний струм
Там розвівав тяжку печаль і сум,
Турботи розвівались там без сліду.
Агнеса край ясного лона хвиль
Спочити сіла, глянула відтіль
На монастир — і зник у серці біль.

---

* *Кляштор* — монастир.

То монастир був, бачите, жіночий,
«Ох! — скрикнула Агнеса. — Певне, хоче
Сам Бог ту купіль показати мені,
Де всі гріхи змиваються земні!
Це він, ласкавець мудрий та високий,
Привіз мене під стіни ці міцні
Спокутувати всі мої пороки.
В пості, молитві, вірі та трудах
Безгрішні жони, віддані Христові,
Живуть тут для небесної любові,
А я себе прославила в гріхах,
В розкошах тіла і в кипінні крові».
По цій тираді, досить голосній,
Красуня хрест побачила на брамі,
Той знак, що рід урятував людський, —
І плаче бідна ревними сльозами,
І сповіді бажання в ній росте.
Признатися по правді тут годиться:
Кохання й богомільність — дві сестриці,
Душевна вада, друзі, те і те.
Якраз тоді шановній абатисі
Дійшлося на суд поїхати, либонь,
Аж до Блуа, — і сестри zostалися
Самі, під наглядом сестри Безонь.
Отож вона в квартиру визирає,
А потім браму навстіж одчиняє
І каже невідомій: «Увійдіть
До нашої непишної господи.
Яким могли ви вітром залетіть,
О мандрівнице неземної вроди?
О, хто ви, хто? Чи ангел, чи свята,
Що до поріддя Бог послав людського,

Щоб показати вічності дорогу
І райські відчинити нам врата?»
«Ні, — каже панна, — зовсім я не та,
Святою не була я ні хвилини,
Пороки тьмарять молодість мою,
І як мені судилось бути у раю,
То, певне, тільки обіч Магдалини.
Господь, велитель днів і поколінь,
Та ангел мій, та полохливий кінь
Мене в куток цей принесли прекрасний.
У серці маю каяття незгасне,
Бо ще не всю мене поглинув гріх,
Люблю добро, хоч праву путь згубила,
І вірю: благодаті вічна сила
Очистить скверну злочинів моїх».
Сестра Безонь з ласкавістю тонкою
Вродливицю втішала як могла,
А далі гостелюбно повела
За руку аж до власного покою.
Та келія уся була в квітках,
З широким ліжком, зовсім не похмура;
Здавалося: для пустуна Амура
Був не заказаний до неї шлях.
Сорель Агнеса Господа хвалила,
Що каяття — розвага досить мила.

Після вечері (цю шляхетну річ
Я звик щоразу, панство, нотувати)
Сестра Безонь промовила: «Вже ніч,
А, як відомо, людства ворог клятий
Під цю годину ходить по землі,
Подоби різні беручи в імлі³,

І грішників ба й чистих спокушає.
Та спосіб є, хоч це не всяке знає,
Себе від того лиха вберегти:
В одну постелю треба нам лягти,
І двох нечистий вже не подолає».
Агнеса згодна, роздяглась, лягла,
Радіючи і мріючи про святість...
Не квапся, бідолашна, утішатись:
Твоя з тобою всюди доля зла!

Читачу! Я примушений сказати,
Почервонівши з сорому, як жар,
Що ця Безонь... ох! був це бакалавр,
На гроші і на вченість небагатий,
Та силою і спритністю Алкід
І Адоніс, як глянути на вид.
Мов злото, в нього кучері вилися,
Він цвів красою, мов троянди цвіт,
І вельми придавався абатисі
На заході її безгрішних літ.
Отак Ахілл в одежині дівочій
Колись у Лікомеда гостював
І пестив Деїдамію щоночі.
Як тихий морок все навкруг обняв,
Сповідниця з сестрицею святою
Лягли удвох під ковдрою одною,
І тут — предивні, Господи, діла! —
Метаморфоза у сестри була,
Яку Агнесі враз далось знати.
Гукати пробі, кликати, кричати, —
Це, може, й розбудило б монастир,
Та викликало б сором, поговор...

Лишалося терпіти і зітхати...
Додам іще: в обставинах таких
Хто б дуже мудро міркувати міг?
Сестра Безонь на декілька хвилинок
По пестошах зробила відпочинок,
А наша мандрівниця молода
Подумала: «І тут, і скрізь біда!
Я чесною зробитися хотіла,
Та від бажань далеко ще до діла,
І як у вадах кається жона, —
Ох! це не значить, що свята вона».

ПІСНЯ ОДИНАДЦЯТА

*Англійці чинять гвалт у монастирі.
Двобій святого Георгія, патрона Англії,
та святого Дениса, патрона Франції.*

Скажу, не тратячи даремно мови,
Що юна пара в келії своїй,
Уранці, випивши до дна напій
Солодкої та грішної любові,
Запала в сон цілющий і міцний.
Страшений шум їх розбудив зненацька:
З усіх боків колишуться вогні,
Блищать калюжі крові престрашні,
На монастир ватага йде хижацька.
То, бач, англійці, на біду лиху,
З французами стялися на шляху.
Отож відходять войовничі галли,
Смертельну зброю стиснувши в руках,
А вороги: «Обернем вас у прах —
Чи виявте, Агнесу де сховали».
Шкода! Агнеси загубили слід
І ті, і ті. Лише старенький дід,
Що пас під гаєм вівці тонкорунні,
Сказав англійцям: «Бачив я красуню,
Краснішу від досвітньої зорі.
Вона ночує в цім монастирі».

Зраділи бритти. «Сумніву немає! —
Всі крикнули. — Агнеса це! Вона!

Нум, браття!» — і гвалтовно налітає
На монастир юрба їх навісна,
Як на кошару дика вовча згряя.
По келіях, трапезних, по льохах
Вони метнулись, занедбавши сором,
І всі чернички, злякані, в сльозах
Перед несвітським умлівають горем.
Сестра Агнеса і Мертон-сестра,
Сестра Урсула, — ох! біда тяжка їм! —
Вони біжать, охоплені одчаєм,
Хвилюють груди, серце завмира.
Куди ви, голубиці сумнооки?
До віттаря припали, як одна,
Надіючись, що оборону й спокій
Невинність ваша там знайде ясна! —
Шкода! Як звір напав на вас шалений,
Небесний не pomoже наречений.
Що Божий храм для бриттів навісних?
Перед очима Господа й святих
Вони сквернять і вашу честь, і віру,
В якій клялись ви непорочно й щиро.

Звичайно, читачі єсть і такі,
Черниць побожних вороги тяжкі,
Що все ладні на глум і посміх брати
І навіть на Христових дів моргати, —
Нехай собі! — Ой, сестри, лихо вам!
Які ж то муки молодим серцям,
Незайманицям кротким що за муки —
Потрапити гвалтівникам у руки,
Огидні поцілунки зустрічать
Од варварів, що їм страшну печать

Криваві січі на чоло поклали,
Що прибули для дикої потали,
Що святокрадство з пристрастю злили
І до любові жаху додали!
Дихання їхнє, сповнене трутизни,
Огонь очей і потиск рук залізний,
Колючі бороди, бридкі тіла,
Усе мов каже: смерть сама прийшла!
Це демонів зібрався рід проклятий,
Щоб ангелів небесних гвалтувати!
Злочинців не спинить, не відігнать, —
І вже красуні з сорому горять,
Уже на Ребонді благочестиву
Наліг Шіпенк роз'ярено і хтиво,
Уже Барклей і сміливий Вортон
До пишної взялися Амідон...
Прокляття, плач, благання і пручання!
Парсон і Бард, шалені від бажання,
Безонь схопили, — жоден-бо не зна,
Що хоч і панна, а панич вона.
Чи ж вам, Агнесо, утекти пригоди,
Яка сестриць невинних облягла?
Адже страждати від своєї вроди
Сама вам доля, певне, прирекла!
Страшний отаман нелюдської зграї
Нахабними руками вас хапає,
І вояки — не тяжко це збагнуть —
Найдужчому найкращу віддають.

Небесних книг параграфи суворі
Кладуть, бува, межу людському горю.

Отож як бритти, в розпалі п'яні,
Грім принесли і пристрасть беззаконну
У саме серце чистого Сіону —
Святий Денис, навиклий у борні
З Георгієм Звितящем хитрувати,
Зумів його кмітливість ошукати
І потай з райських вилетів садів.
Але на промінь він тепер не сів,
Одвертість-бо не щоразу годиться;
Ні: він удавсь до бога таємниці¹,
Що скрізь літа, незримий, мовчазний,
І діє тільки в темряві ніжній.
Його шанує і шахрай, і злодій,
Зате стає він мудрому в пригоді,
Він гість палаців і святих церков...
Колись ним слугувалася й любов.
Отож закутав хмарою густою
Дениса він — і рушив до землі
Святий Денис незнаною тропою,
Бокуючи й хитруючи в імлі.
Французів добрих опікун ласкавий
Коло Блуа хоробру Жанну стрів:
Погонич мулів, хоч бридкий, та жвавий,
Приніс її до щедрих тих країв.
Вона благала Бога, щоб дарунок
Йї повернув — чудовний обладунок.
Святий Денис привітно їй кива
І голосно такі рече слова:
«О панно чиста, о могутня Діво,
Призначена наш край урятувать!
Лети мерщій, розбий хижацьку рать,
Що на безгрішних налетіла хтиво!

Перед тобою все лягає ниць, —
Лети ж, рятуй коханих голубиць,
Гвалтованих у храмі пресвятому!»
І Жанна в путь рушає незнайому.
А він за нею, як слуга, спішить
І батогом погонця бадьорить.

Враз Жанна д'Арк серед ватаги стала,
Що преподобниць блудом покривала.
Вона — згадайте — гола прибула.
Котрийсь вояк нараз її примітив,
І неподобна думка опекла
Залитий кров'ю дикий розум бритів.
Йому здалось, що дівчина, мовляв,
Сама шукає, хто б її обняв.
До неї він — а та з усього маху
Мечем в обличчя вдарила бідаху.
Він покотився, кленучися тим
Французьким словом дивним, чарівним,
Яке про втіху говорити має,
Але, на жаль, і лайкою буває.
На нього наступивши, Жанна так
Промовила до лютих розбишак:
«Спиніться, кляті! Годі, окаянні!
Не опирайтесь Господеві й Жанні!»
Та бузувіри, наче й не до них,
Черничок засідлавши молодих,
Дедалі все завзятіше працюють.
Так іноді уперті віслюки
Скубуть і топчуть запашні квітки,
Хоч як пани та слуги лементують.

Скипіло в Жанні серце запальне!
Іменням Божим гучно кленучися
І знаючи, що поруч — Діонісій,
Вона мечем рубає, коле, тне
По спинах, по потилицях, по шиях
Англійців, щоб од гвалту відтягти їх.
Один своє якраз-но починав,
Той пильний труд от-от уже кінчав,
Та всіх вона, не розбивавши, косить, —
І кожен бритт без сповіді кона,
Солодкого не випивши до дна,
І душі їхні в пекло чорт відносить.

Ісак Вортон один з-між вояків
Свою ганебну справу закінчив,
Бо найпалкіший серед них удався.
Він од черниці раптом одірвався
І, позу відмінюючи свою,
Шолом та панцир, вірні у бою,
Почав на себе сквапно надягати,
Щоб мужню відсіч гордій Жанні дати.

Ласкавче наш, Денисе пресвятий,
Що свідком був баталії страшній,
Дай музі скромній соколині крила,
Щоб розказать, що дівчина вчинила!
Найперше подив охопив її:
«Святий Денисе, — закричала Діва, —
Мій обладунок! О! Скарби мої
Прикрашують це тіло нечестиве!
Так! Мій шолом! Мій панцир! Дивина!»
Таки не помилилася вона:

З Агнеси, бачте, що вояцьку справу
Замісто сукні мусила надіть,
Шандос ізняв усе те вельми жваво,
Аби своє бажання вдовольнить.
Ісак Вортон, слуга його комонний,
Нагяг на себе одяг пишнодзвонний.
О Жанно д'Арк, о цвіте героїнь,
Ти билася за богоданну зброю,
За короля з лілеєю ясною,
За честь і славу попраних святинь
І за черниць, що шанувати треба,
Бо сам Денис благословляв їх з неба.
Тепер він обіч дівчини стоїть
І дивиться у захваті святому,
Як меч її то власний щит крушить,
То креше іскри з власного шолому.
В глибинах Етни, в кузні тій страшній,
Де служники Вулканові працюють,
Буває блиск і гамір не такий,
Коли вони прискорено лаштують
Тяжку гармату богові громів,
Що хоче людям появить свій гнів.

Англієць гордий в панцирі чужому
Ступив назад, — великий подив мав,
Що сотворінню гарному такому
Під лють таку нечувану підпав.
Не міг свою він піднести правицю
На невідому голу войовницю,
Лиш боронився та на посміх брав
Її одвагу й смертоносну крицю.

Святий Георгій в Божому саду,
Прогавивши Дениса на біду,
Зметикував, що наш патрон ласкавий
Далеко десь людські боронить справи...
Туди й сюди метнувся по небесах
Георгій — ні! Дениса й слід прочах!
Тоді сідлать він каже без вагання
Коня свого, відомого з Писання².
Кінь перед ним, Георгій бистро сів,
Узяв меча і ратище вхопив
Та й лине прудко в простір неоглядний,
Де з-поміж смертних не бував ще жадний,
У те безмір'я дивно-осяйне,
Яке крутиться змушував Рене,
В часток бурхливих незмірянне поле,
Яких ніхто не бачив і ніколи,
У сфери ті, що мрійник їм Ньютон
Крутитись вічно вигadaв закон ³
Без компаса й проводиря міцного
Круг порожнечі, отже круг нічого.
Святу Георгій відчувавши лють,
Перелетів за хвилю довгу путь
І опинивсь на берегах Луари,
Де сам Денис лічив дзвінкі удари.
Так бачать люди в темряві нічній
З хвостом огнистим золоту комету,
Що іскри розсипає серед лету
І навіває страх юрбі земній,
Самому папі, королям на тронах,
Віщуючи нестачу в виногронах.

Побачивши Дениса здалеки,
Махнув Георгій з правої руки

Блискучим списом, поборотись радий,
І закричав, неначе з Іліади⁴:
«Денисе кволий, у сварках меткий,
Лякливий оборонче боягузів!
Своїх нікчемних тішачи французів,
Утік ти, щоб народ окривдить мій!
Як? Проти Бога ти стаєш до бою
З ослом своїм та дівчини рукою?
Чи ти не знав, що як прибуду я,
То згинеш ти і Франція твоя?
Мечем своїм я відітну, Денисе,
Голівку зле приліплена твою,
І понесеш ти власний череп лисий,
І в радуєш парафію свою,
Помандрувавши до Парижа вдруге,
Де празник твій святкують ледацюги,
І там простолюд будеш дивувать:
Себе в уста самого цілувать».

Денис тоді, до неба руки знявши,
Почтиво і шляхетно відповів:
«О брате мій, шаноби гідний! Завше
Без роздуму вдаєшся ти у гнів!
Відколи в небі стрівся я з тобою,
Ти тільки й дишеш злістю та пихою.
Подумай сам: чи личить нам, святим,
Кого навикли люди шанувати,
Неславитися розбратом лихим,
Ганебний приклад націям давати?
Святі британські! Чи не годі вам
Чинить гризнею прикрість небесам?
Англіїці, в колотнечі знавіснілі!

Ви Богові давно уже немилі,
І скоро він — згадаєте мене —
Святих англійських з раю прожене.
Георгію, бридкої гідний слави,
Що за народ змагаєшся кривавий,
Облиш мене, щоб супокійно міг
Французів боронити я своїх!»

Од гніву хвиля залила червона
Георгієві гордовитий вид,
Поглянув він на Франції патрона
І здумав, що лякливий, як ворона,
І до борні не здатен зовсім дід.
Мов яструб той на голуба в повітрі,
На ворога свого він налетів;
Денис назад, — а в голові прехитрій
План оборони в той же час наспів.
Тож голосно крилатого осла він
Свогого кличе, що повсюди славен,
«Сюди, — гукає, — вірний осле мій,
Рятуй, загину!» — В халепі страшній
Забув Денис про істину відому,
Що неможливо згинути святому.

Осел, покірний панові своєму,
З Італії тоді якраз вертав
(Про це я читачам уже казав).
Денисові він підставляє спину,
Той скочив прудко на свою тварину
І, чуючи хоробрості приплив,
Меча моторно на землі вхопив,
Що коло бритта вбитого валявся,
І з ворогом у лютім герці стявся.

Три рази б'є Георгій порядку
В ту голову, що знала вже біду,
Але Денис удари відбиває
І зброї тиск бурхливий наміряє
На вершника з баским його конем.
Пружиста криця бризкає вогнем,
Блищать мечі, здійнявши веремію,
Обидва прагнуть влучити то в шию,
То в груди, то у святості вінець,
То в місце, що назвати навпростець
Не зважусь я, хоча назвать умію.

Дедалі кожен паленів борець,
Хитався долі темний рішенець,
Аж тут осел озвався довгокрилий —
Ревнув баса, аж вуха заболіли.
Здригнулась неба глибочінь ясна
І по гаях озвалася луна.
Тоді ж ото підступною рукою
Георгієві, славному герою,
Святого носа відрубав Денис,
І геть кривавий покотився ніс⁵.

Георгій, хоч без носа, та завзятий,
Не забарив жорстокої відплати,
Він забожився (лихо чи добро —
Англієць завжди скаже вам: їй-богу)
І те відсік у ворога свого,
Що Малхові святий одтяв Петро.

Картина ця, осла деручі крики,
І стук мечів, і галас превеликий

Посіяли тривогу в небесах.
Крізь Божу браму, наче дивний птах,
Архангел грізний вилетів, Гаврило,
Він у просторах лине бистрокрило,
Лозину ту тримаючи в руці,
Що виросла на Нілові-ріці,
А Моїсей узяв її в правицю,
Коли топив царя та колісницю
І рать ворожу в глибині морській.

«Це що таке? — гукнув він. — У гидкій
Борні стялися два отці шановні,
Як діти праху, ниці та гріховні?
Лишіть, лишіте дурням та жінкам
Ці пристрасті, — вони не личать вам!
Облиште смертним це ганебне діло —
Калічити один одному тіло,
Рубать носи, роковані на смерть!
Безсмертя чашу, виповнену вщерть,
Вам подано у небі не для того!
Ніс! Вухо! Та побійтеся ж ви Бога!
Вам казано людський гасити гнів
І злагоду та спокій засівати,
А ви, ви для якихось королів
Роздмухуєте полум'я прокляте?
Чи з небом попрощайтесь святим,
А чи словам скорітеся моїм!
Хай буде мир! Георгію! Ану-бо,
Візьміть це вухо лагідненько й любо,
Денисові подайте. А Денис
Одрубаний нехай подасть вам ніс —
І все на місце вернеться належне».

Денис тоді склонився обережний
І носа супротивцеві подав.
Денисові подав Георгій вухо,
І кожен з них «Хай славиться» шептав
Гаврилові, благого повен духу.
На місці вухо; зчервонілий ніс
Там, де годиться, тобто серед виду
Без жодного утруднення приріс;
Спинилась кров, од ран немає й сліду...
Таке-то тіло сильне та міцне
Святим дає приречення ясне.

Тоді Гаврило президентським тоном
Обнятися наказує бійцям;
Денис, христовим пройнятий законом,
Обійми перший простягає сам.
Але Георгій, хоч і теж скорився,
Мурмоче: «Ще помщусь, як не помстився!»
По тих обіймах Гавриїл узяв
Святих за руки, тихих та слухняних,
І з ними в небеса попрямував,
Де ллється нектар для гостей жаданих.

Читачу, головою не хитай:
Чи то ж не так під стіни Іліона
Боги злітали, роз'ярілі вкрай, —
Нелюбим жах, а любим оборона?
Або згадайте, як старий Мільтон
Нам ангелів малює легіон⁶,
Що небо сине кров'ю заливають,
Стрясають світом, горами вергають
І — найдивніше — гучно б'ють з гармат!

Адже й Михайло, Гавриїлів брат,
Колись із сатаною борюкався!..
Тож зовсім ти даремне здивувався,
Що у Дениса з Юрієм святим
Дійшло до бійки на кону земнім.

У небі мир і спокій розіллявся,
Та не було спокою на землі,
Де за корону бились королі,
Де добрий Карл, що до кохання вдався,
За милою своєю побивався.
Одважна Жанна зброю піднесла
І тне Вортону в теє грішне тіло,
Що на блюзнірство піднялося сміло...
Той пада... Кров із рани потекла,
А дух його у безвість одлітає
І всіх святих навсебіч проклинає.

Черниці всі, побачивши в ногах
У героїні труп його кривавий,
Побожним ходом проказали «Ave»
І додали: «Ти справедливий шлях
Обрала, Діво, для свого удару:
Хто чим грішив, на тім прийняв і кару».

Благочестива Ребонді-сестра,
Згвалтована у вівтарі святому,
По кривдникові плаче молодому
Та молиться, та скоса позира
На те, що бритт згубив уже навіки:
«Ой гріх же, гріх! Та ще який великий!»

ПІСНЯ ДВАНАДЦЯТА

*Монроз убиває сповідача. Карл знаходить Агнесу,
що розважалася з Монрозом у Кютандровім замку.*

Я обіцяв покинути розмови
Про се, про те, найбільше про мораль, —
Та що робити з тим божком любові?
Зворушуючи радощі й печаль,
Заводить він, примхливий, балакучий,
На манівці перо моє скрипуче.
Дівчата, дами, вдови молоді,
Кого під прапор пишний він єднає
І милих обирати дозволяє, —
Признайтеся: що вам бува тоді,
Коли два хлопці, рівні і красою,
І вдачею, й будовою міцною,
Лицяються однаково до вас,
До раювання надять повсякчас,
І що один, те й другий вам шепоче?
Тяжке тоді становище жіноче?
До речі б тут історія була
З дитинства нам відомого осла.
Дві в'язки сіна, цілковито схожі,
Покладено йому при огорожі,
Обабіч морди, в відстані одній.
Не знаючи, котру обрять, якій
Для снідання з них перевагу дати,
Від голоду сконав мудрець вухатий.

Ой, стережіться, щоб філософ цей
Взірцем не став недобрим перед вами!
Коли обидва красні для очей,
Того й того кохайте, любі дами.
За кілька гін од монастирських брам,
Що ними хижі увійшли блюзніри,
А дівчина, підпора трону й віри,
Їх заплатити змусила життям,
Був замок гарний, з баштами, з садами,
З мостом підйомним. Сяючи квітками,
Зміястий, чистий, голубий канал
Оточував його високий вал
І розбивався в сотнях водограїв.
Там жив, під захистом сільських звичаїв,
Барон Кютандр, підтоптаний дідок,
Усякого в свій затишний куток
Він закликає, ймення не питавши:
Француз, англієць, турок чи чернець,
І гордий принц, і дівчина, й стрілець
У нього можуть відпочити завше.
Але свою фантазію барон
Плекає кожний. В цього був закон, —
Не знати, для якої вже користі, —
Гостей приймати числа лиш паристі.
Отож прибуде двійко мандрівців —
Усе гаразд. Але біда одному:
Його не пустять; голод, спеку, втому
Він терпить день, а може, й кілька днів,
Зігнувшись, як той жебрак чи злодій,
Допоки хтось не стане у пригоді,
Щоб вийшло те довершене число,
З якого в світі все живе пішло.

Туди ж ото, відбивши в день щасливий
Дзвінкий шолом та панцир брязкотливий,
Потужна Діва на ніч прибула
З Агнесою. А доля прирекла,
Щоб сповідач, чернець той нечестивий,
Що на Агнесу звів свій погляд хтивий
І з нею щастя навіть був досяг,
Туди ж таки прийшов по їх слідах,
Як хижий вовк, що під зубами чує
Ягниці вовну теплу й запашну,
Коло хліва никає та пантрує
І рветься перескочити стіну,
Так сповідач, палаючи з бажання,
Що в тілі гонить бунтівливу кров,
Вернути прагнув теє раювання
І любу здобич ухопити знов.
Він стукає, він дзвонить, він гукає,
На нього з замка челядь виглядає.
Та як один, без пари він прибув,
То міст підйомний затремтів, загув,
Піднісся вгору — і лишив бідаху
Стояти безпорадно серед шляху.
Блюзнірська лайка — дивного нема! —
Із уст у нього вирвалась сама.
Він до мостин простяг жадібні руки,
Хотів кричати, — занімів од муки.
Як ласий кіт, по ринві деручись,
На голубник жадібно позирає,
Шкребеться, стінку лапою торкає
І птиць, що так принадливо вились,
Немовби ворога свого дражнили,
Хоч близько — досягти не має сили, —

Так наш чернець стояв ні в сих, ні в тих.
Аж тут зненацька між дерев густих
З'явилась постать красня молодого.
Обличчя біле, чорні брови в нього,
І кучері, і юний блиск очей,
Усе дарунки чудотворних фей.
Здавалося — це сам Амур крилатий...
Це був Монроз, щоб коротко сказати.
Загублену шукаючи любов,
У монастир жіночий він зайшов,
Чуттям туди скерований правдивим,
І сестрам видалось благочестивим,
Що з неба то сам вождь Господніх сил
Злетів до них — архангел Гавриїл.
Усі вони, як рози, зчервоніли,
Подумавши: «Чому ж то, Боже милий.
Він не прибув під ту годину й час,
Коли навсуміш гвалтували нас?»
Усі круг нього в коло згуртувались,
Питали, щебетали, дивувались,
Коли ж почули, хто він, що і як,
За ким пішов у небезпечні мандри, —
Дали коня баского, щоб юнак
Без перепон добувся до Кютандра.

Кого ж він біля замку зустріча?
Гидкого, як мара, сповідача!
Скипів юнак: «А, Вельзевулів сину!
Це знову ти! Шандосом присягнусь,
Красунею, що я на ню молюсь, —
Тепер не утечеш ти від загину!
Прийшов тобі без сповіді кінець!»

На теє слово вихопив чернець
Пістоля нетерплячою рукою¹,
Натиснув цингля... Постріл заgrimів,
І куля невидимою тропою
Полинула в зелену даль гаїв,
Монроза диким приглушивши свистом...
Стрільцьким піп не відзначався хистом...
Паж виміряв, ударив — і в чоло,
Де стільки темних пристрастей жило,
Свинець пройшов, і бризнув струмінь крові.

Упав монах, а красень молодий
По перемозі радісній такій
Відчув до нього жалощі раптові.
«Звернись тепер, — він мовив, — до небес,
Скажи Те deum. Ти прожив, як пес,
Принаймні хоч умри християнином.
Покайся швидше перед Божим сином,
Промов амінь і Богу дух віддай...»
«Ні, — каже той, — до чорта йду. Прощай».
Сказав, умер — і в пекла глибочини
Душа його, гріхами чорна, лине².
В той час, коли потвора та страшна
До грішників рокованих летіла,
Де грів уже пательню Сатана, —
Наш добрий Карл, в якого панна мила
Стояла в запечалених очах,
По світлій Луари берегах
З духівником у парі проходжався.
Учений доктор, що йому король
Духівника призначив славу роль,
В суворість марну зовсім не вдавався
І, важачи на терезах хистких

Добро і зло, ясні чесноти й гріх,
До неба вів приємними шляхами
Монарха з запальними почуттями.
Ласкавий, добрий, лагідний в речах,
На все дививсь він мудро та зичливо,
І лестощі солодкі на устах
Всіх огрівали рівно й справедливо.
Домініканський орден пресвятий
Благословив колись його для праці,
І вирушив на подвиг він земний
Під іменем чудовим: Боніфаций.
Він королеві грішному казав:
«Як жаль мені, що гріх вас обійняв!
Як жаль, що душу плоть перемагає!
Агнеси чар, такий бажаний вам,
Не до вподоби правим небесам,
Та легко Бог заблудлим вибачає.
Аврама патріарха ми візьмим:
Таж він колись, не бувши молодим,
Злюбив принади гождої Агарі
І з нею мав солодку втіху в парі,
Хоч тим навів гнів чималий Сарі.
До Якова вечірньої пори
Ввійшли в намет, як жони, дві сестри,
Всі патріархи — визнати годиться —
Любові знали ніжні таємниці.
Старий Вооз на ложе престаре
Стареньку Руф опісля жнив бере.
То мало, що Вірсавію прекрасну
Любив Давид на спаді літ своїх, —
Красуню не одну він любострасну
Приберігав для радощів земних.

А син його, густої власник гриви,
Що добре вмів орудувать мечем,
Якогось дня, веселий та щасливий,
Промацав пильно батьківський гарем.
Як Соломона візьмемо до тями, —
Що ж? Цей оракул для племен людських,
Цар над царів, мудрець над мудрецями,
Був також і зальотник над усіх.
Коли йдете ви їхньою тропою,
Не бійтеся, любіть, королю, всмак:
Гріхи, якими проступивсь юнак,
Замолить старість, мудра сивизною».

«Ох, — мовив Карл на сумовитий тон. —
Я — то одно, річ інша — Соломон!
Щоб гнати геть думки тяжкі й скорботні,
Він полюбовниць мав собі три сотні³.
А я — одну... Ох! Жодної тепер!»
І вінценосців голос тут завмер,
На ніс йому сльоза гаряча впала...
Зненацька там, де річка завертала,
З'явився вершник на коні баскім,
В плащі червонім, з черевом товстим.
То був Бонно. Відома річ, панове:
Для серця, наболілого з любові,
Найбільша втіха під розлуки час
Людину стріти, від якої в нас
Нема секретів. — «Гей! — гукнув завзятий
Король французький, — постривай-но, брате!
Відкіль несе тебе нечистий дух?
Де, як Агнеса, мій найкращий друг?

Які краї прикрасила своїми
Палкими, променистими очима?
Ну ж, говори, кажи, відповідай!»

На цих питань шалений водограй
Товстун Бонно розказує поволі,
Як кухаря виконував він ролю,
Як хитрощами від Шандоса втік,
Коли зчинився войовничий крик,
Як слід Агнесин наче в морі зник...
З оповідання з'ясувалось того
Усе, що знав він, — він не знав нічого.
Не відав він, що підлий сповідач
Агнесу взяв, не важачи на плач,
Не чув ні про Монрозове лицяння,
Ні про черниць невинних гвалтування.

Тож по згадках, по скаргах голосних,
Коли англійців проклято сваволю
Та невблаганну і жорстоку долю,
Опанував ще більший смуток їх.
Стояла ніч у тиші згоди й миру;
Скотився Віз небесний до надиру⁴,
І яacobінець так до короля
Промовив: «Гляньте: спить уся земля,
Щоб свіжою прокинутися вранці.
Тепер усі — і королі, й коханці
Одної мають прагнути мети:
Вечерю й постіль, пане мій, знайти».
Гіркими ще охоплений думками,
Стискає інохідця острогами
Наш добрий Карл; ті два — услід за ним,
І перед замком стали всі міцним.

Монроз, убивши бестію лукаву
І теплий труп закинувши в канаву,
Стояв, дивився на підйомний міст
І думав: «Нащо й молодість, і хист,
Як цю споруду піднято високо,
Як зуб не візьме, хоч і бачить око!»
Коли ж побачив трьох він мандрівців,
То з радості всім тілом затремтів,
Підбіг до них, склонився вельми зграбно,
І хоч імення справжнє потаїв,
А також пал, що в глибині горів,
Та поведінку мав таку привабну,
Що Карлів сум під ту хвилину зник,
Немов питва живуцього він випив,
А Боніфаций, мудрий духівник,
Пажа по щічці молодій потріпав.
Отож паристе дібрано число.
Спорудження здригнулось, загуло,
Спустився міст на довгих деревинах —
І заgrimіли коні по мостинах.
Товстий Бонно, звичайно, навпростець
Потяг до кухні з голосним сопінням,
Шукаючи наїдку; а чернець
Звернувся до Бога в стилі старовиннім.
Король, назвавшись прибраним ім'ям,
Пішов з Кютандром домовлятися сам.
Барон його вітає дуже гречно,
Радіючи прибулому сердечно,
І покій щонайкращий віддає.
У сумування вдавшись своє,
Не зна король, що тут же, за стіною,
Агнеса спить, підпершися рукою.

Монрозові на краще повелось:
Він у хлопчини випитав малого
До скарбу найлюбішого дорогу,
І серце задрожало, зайнялось.
Немов той кіт, неситими очима
Уздівши мишку, сховану в імлі,
Іде тихенько кроками дрібними
І ніби прилягає до землі,
Щоб, наче грім, на любу впасти здобич, —
Так паж, дізнавшись, що кохана обіч,
Навшпиньки, по-зłodійському ступав,
Балансував і віддих тамував.
Агнесо! Вже в покої він твому!
Не так огонь охоплює солону,
Не так по листю вітер пробіга,
Як запалила разом їх жага.
Навколішки Монроз упав щасливий
До ліжка на золочених стовпцях,
Де тіло любововниці вродливе,
Розкидавшись, лежало у шовках.
Слів не було, та й де вже там розмова,
Коли бажання хвиля пречудова
Все залила! Цілунок вогняний
Уста їм злив, немов квітки рожані,
І душі їхні, збезуміло п'яні,
В очах одбився запал молодий,
Язик діткнувся язика крізь зуби...
Яке ж було то красномовство любе!
Прелюдіє солодкого злиття,
Коли від щастя хочеться умерти,
Дуєте найніжнішого чуття, —
Ох! що то буде з вашого концерту?

Агнеса нетерплива помогла
Зірвати одяг юному пажеві,
І всі покрови геть як є стягла,
Вертаючись у ті часи рожеві,
Коли всі люди, голі, як боги,
Не знали шат докучної ваги.
О небо, хто це? Чи з Зефіром Флора?
Чи це Псіхея та пустун Ерот?
Чи з Кіпру це богиня яснозора
Вдвох з Адонісом завітала в грот
І руки для обіймів простягає,
Хоч грізний Марс від ревнощів зітхає?

Наш Марс, король французької землі,
З товстим Бонно зітхає при столі,
У муках їсть і в розпачі п'є вина.
Прислужник, балакливий, як дитина,
Його високість мавши звеселить⁵,
Шепнув йому, що дві красуні спить
У замку, що одна із них чорнява,
Статурна, горда, запальна та брова,
А друга — ніжна, як лілеї цвіт,
Блакитноока, злагода й привіт.
Здригнувся Карл, таку почувши мову.
Розповідать він каже знову й знову,
Які в білявки очі, ніс, уста...
Про найдрібніші risks він пита,
Про голос, про шляхетну поведінку...
Так, то вона! Не час для відпочинку!
«Іду, Бонно! Добраніч!» — і пішов
Король туди, де жде його любов,
Не дуже-то додержуючи тиші:

В цих справах вінценосці сміливіші.
Агнеси він вигукує ім'я,
Вона почула... доленько моя!
Тремтить у ліжку сполотніла пара:
Що тут робити, щоб минула кара?
Метнувся бистро Альбіона син:
Була немовби шафа під стіною
Для ніби б кишенькового налою,
Де за дешеву плату капуцин⁶
Міг помолитись за життя чи впокій.
Там малося в заглибині широкій
Поставити святого, певна річ,
Та статуї ще, мабуть, не добрали.
Монроз — туди. Серпанки закривали
Те місце, а до того й темна ніч.
Наш паж без шароварів, без камзола
Там притулився, як святиня гола.
Тимчасом Карл руками обвива
Коханки шию, і сміється й плаче,
І хоче поновити всі права
Закоханих, а королів найпаче.
На тее паж здригається від мук,
Щось зачепив, лунає грюк і стук...
Король підбіг, лапнув його рукою
І скрикнув: «О Франциску пресвятий!
Святий Жермоне! Чорте з сатаною!..»
Він ревності і страх відчув такий,
Що у тривозі відірвав серпанок...
Агнеси нещасливої коханок,
Природи найлюбішеє дитя,
Злякавшись за честь і за життя,
Від сорому являє королеві

Ті молоді округлості рожеві,
Що Цезар їх, мов сорому й не мав,
Стрункому Нікомеду показав⁷,
Частину ту, яку в Гефестіона
Цар Олександр понад усе любив,
Що Адріан окрасу Пантеона
Із неї, повен захвату, зробив...⁸
Ох, що й казати! Золота корона
Гріха не відганяє від царів!
Тепер згадай, читачу мій ласкавий,
Як Жанна, повна гордим почуттям,
Лілеї три, знак Франції та слави,
Намалювала чітко саме там,
Де у пажа розпочинались ноги.
На цю картину з подиву й тривоги
Гукає Карл: «О Боже, борони!
Це витівки самого Сатани!»
Агнеса любя в каятті, в одчаї,
Таке почувши, нагло зомліває,
А вінценосець: «Гей, сюди, сюди!
Сам чорт сховався у милої моєї!»
Тут Боніфаций надбіга блідий,
Од страви відірвавшись своєї,
Товстий Бонно аж падає, біжить...
Прокинулась і Жанна войовнича.
Бере меча, свою одвагу кличе,
Готова завжди ворога крушить...
Лише Кютандр, хазяїн в тій господі,
Хропе собі, що й розбудити годі.

ПІСНЯ ТРИНАДЦЯТА

*Від'їзд із Кютандрового замку. Поєдинок Діви
з Жаном Шандосом, дивна умова поєдинку,
якій має підпасти Діва; візія отця Боніфація;
чудо, що врятовує Жанні честь.*

Була пора, що любо надить очі,
Коли блискуче сонце в небесах,
Без поспіху верстаючи свій шлях,
Для дня години забирає в ночі
І наші виноградники й лани
Привітно огляда з височини.
Твоє це свято, наш великий Жане¹,
Ораторе в пустелі кам'яній,
Що кликав люд, святої повен шани,
Рівнять дороги радості новій!
Тобі, предтечо, мій уклін низький!
А другий Жан, як каже віршописець,
Удвох з Астольфом мандрував на Місяць
І розум паладинові вернув,
Що Анжеліці завжди вірний був².
Верни й мені, ласкавий Жане другий!
Таж ти тому співцеві помагав,
Який під хвилю роздуму чи туги
Сеньйорство у Феррарі звеселяв,
І вибачив йому ти без вагання
До тебе надто сміливі звертання.
Стань же в пригоді, батьку, і мені!

Тепер-бо, бачиш, мудреці земні
Причипливіші та й дурніші просто,
Ніж це було під ті великі дні,
Коли свій край уславив Аріосто.
Дай оборону від голів гризьких,
Легких писань огудників тяжких.
Хоч теревень веселих плетениця
Тут читачеві розмаїтить шлях, —
Та зовсім я поважний, де годиться,
Нудьги лиш уникаю в цих піснях.
Води ж пером, щоб я твого брата,
Дениса міг достойно вихваляти.

Зачувши галас, Жанна молода
У слухове віконце вигляда
І в парку бачить вояків блискучих
З красунями на скакунах могучих
І юних зброєносців біля них
З приладдям до збіговин бойових.
Там сто щитів під місячним промінням
Полискувало дорогим камінням,
Шоломів сотня грала, як вогні,
Підносилися ратища міцні,
Списи горіли свічами ясними,
Прикрашені стьождками золотими.
Це бачивши, хоробра з Домремі
Подумала, що то під замком бритти,
Та помилилась в місячній півтїмі.
Війна — не жарт, і легко тут згубити
Правдиву нитку, а святий Денис
Не завжди вчасно допомогу ніс.

То не орда англійців беззаконна
Опала замок мирного барона, —
То Дюнуа, вояк над вояків,
Друг нашій Жанні, пострах ворогів,
То Ля Трімуйль і Доротея гожа.
Вона цвіла, як на городі рожа,
До щастя досить маючи причин:
Таж мандрував із нею разом він,
Він, Ля Трімуйль, що честь його провадить,
А чар жіночий і лоскоче, й надить!
З ним разом не боїться вже вона,
Що скаже інквізиція страшна.

Загін паристий в'їхав дуже просто,
З підйомного скориставшись мосту, —
А Жанна, уявивши ворогів,
Біжить з мечем. Король наш закипів
І кинувся без роздуму за нею,
Пажа лишивши з любкою своєю.

Монрозе! Більше щастя ти зазнав,
Ніж королі у світі найможніші,
І дяку з серця щирого послав
Святому, що тобі рятунок дав,
Завчасно не поставлений до ніші.
Почав ти одягатися мерщій,
Тобі Агнеса ревню помагала,
Та ніжна ручка у роботі цій
І не туди, де треба, потрапляла:
Які ж то поцілунки запашні
Дістав Монроз у любій метушні!

Одягнений, він чув і крізь одежу
Бажань її розбурхану пожежу!..
До парку він, а добрий духівник,
Услід йому поглянувши, зітхає:
Вродливий, граціозний молодик
Благочестиве серце розважає.

Агнеса чепуриться, до ладу
Доводить личко, зачіску, ходу,
А Боніфаций королеві каже,
Що в ніші був не спокуситель вражий,
А з неба доброчинний посланець,
Який віщує боротьбі кінець
І Карлові жадану перемогу;
Хоч трохи і дивуючися з того.
Повірів Карл, бо вірити хотів.
Сувора Жанна мову підхопила
І кличе короля до вояків,
Яким терпіти вже, мовляв, несила.
«Рушаймо! — каже. — Нам Господь велить
Війська з'єднати, ворога розбить!»
Захоплені, радіючи душею,
Пан Дюнуа з Трімуйлем запальним
Перед монархом клоняться своїм,
Підводять яснолицю Доротею,
І разом, войовничою сім'єю
Виходить за ворота ескадрон,
А вслід киває лагідний барон.
Небесним силам, певне, до вподоби
Сердечні наші споглядать хвороби;
Вони дивились пильно на вояк,
Що й любощів солодкий знали смак.

Шляхетний Карл з Агнеси молоді
Закоханого ока не спуска,
Вона ж, на доказ вірності палкої,
Зітхає, руку Карлові стиска,
А все-таки — ах, серце малосиле! —
Знай дивиться, де їде хлопчик милий.

Шепоче молитви подорожан,
Псалми співає духівник ласкавий,
Та скося погляд кидає цікавий
То на Агнеси ніженьку чи стан,
То на пажа, якого так він любить,
Що в требнику рядки й сторінки губить.
Одягнений у злото та єдваб,
Володар слави і любові раб,
Трімуйль гарцює обіч Доротей,
Що серце п'яне з радощів у неї,
Що зве його визвольником своїм,
Кумиром, щастям, скарбом дорогим,
А він їй каже: «По війні жорстокій
В моїй господі ми знайдемо спокій,
І мило серцю бачити мету —
Кохання обопільне в Пуату».

Завзята Жанна в амазонськiм строї,
У шапочці зеленій над чолом,
Оздобленій і павиним пером,
І сяйвом заповочі золотої,
Сиділа міцно тілом кремезним
На вухані окриленім своїм,
З монархом про походи розмовляла,
А потайки по Дюнуа зітхала:

Щоразу спомин серце хвилював
Про час, як він голісінкий стояв.
Із бородою, наче в патріарха,
Позаду їхав огрядний Бонно,
Слуга достойний славного монарха.
Він і старе, додержане вино,
І запашні паштети, і ковбаси,
І всяких печив та курчат запаси,
Далекосяглий у таких речах,
Дбайливо віз на сильних двох ослах.

Аж тут Шандос (він скрізь пажа свого,
Сорель Агнесу всюди він шукав)
Тропу героям нашим перетяв,
Із гаю раптом вирнувши густого.
Шкода й казати, що у нього теж
Англійців був на сотню душ кортеж,
Та не було там ні грудей звабливих,
Ані очей лукаво-пустотливих.
«А! — крикнув він. — Французи запальні!
Нарешті ви попалися мені,
А з вами ще й розкішні три красуні!
Гаразд! Покаже поєдинок нам,
Хто з нас миліший небу та фортуні
І краще вміє важити життям.
Виходьте, хто найдужчий поміж вами!
Котрий поборе списом чи мечем,
Того ми в згоді спільній назовем
Володарем із трьох одної дами».

На циніка узяв монарха гнів,
Він списа, він меча свого вхопив,

А Дюнуа: «Королю! Не годиться!
Зухвалого моя поб'є правиця!»
Та Ля Трімуйль його спиняє: «Ні,
Як битися, то, певна річ, мені!»
Тоді Бонно: «З вас кожен має право, —
Хай жереб вам складну розв'яже справу».
І дійсно, під гомерівську добу
За жеребком ішли на боротьбу.
Та є й тепер республіки на світі,
Де вояки й вельможі знамениті,
В змаганні ставши на непевний шлях,
Ворожать дуже вдало на костях³.
Коли б мені подарували люди,
Я б розказав у повісті своїй,
Що тим же самим способом від Юди
Тепленьке місце перейняв Матвій.

Бонно з сопінням добува шкатулу,
Пускає кості у танець легкий,
А з неба те спостерігає чуло
Денис, наш охоронець пресвятий.
Нехай здається — випадок сліпує,
Але Денис тим випадком керує,
І долі вирок Жанні випада,
Як віддарунок Боговій обранці
За той ганебний виграш францисканця,
Коли заснула Діва молода.
Король благословляє войовницю,
Вона швиденько за кущі біжить,
Щоб скинути корсета і спідницю,
Священний обладунок щоб надіть
(Його прислужник на руках держить),

Вдяглася хутко, на осла сідає,
Що жоден з ним не порівнявся б кінь,
І мучениць із Кельна призиває,
Дівочності високих героїнь⁴.
А Жан Шандос такий невіра вдався,
Що ні до кого в бої не звертався.

І виїжджає проти Жанни Жан,
Хоробрістю одно на одне схожі.
Осел і кінь метнулися, ворожі,
Як блискавка, прорізавши туман.
Розбіглися, ударились лобами,
Креснули з криці іскри вогняні,
І кров червона довгими струмками
Стікає по могутньому коні.
В гаях, на полі відляски озвались,
Перекотились вдалині, як грім,
І вершники у сідлах захитались,
Одкинуті ударом тим страшним.
Дві кульки так, що діти їх пускають,
Високо розгойдавши на нитках,
Стрічаються, відскакують, плигають,
Знов падають, аж миготить в очах,
І плющатся у зіткненні своєму,
Ваги набравши в розмаху страшному.
Британці й галли молять всіх святих
За воїнів і звірів їх баских.
Та дівчина, хоч кремезна, нівроку,
Будову мала не таку широку,
Ніжніше тіло, м'язи і кістяк,
Ніж пан Шандос, гартований вояк.

Не допомогла ні спритність, ні одвага.
Тож по одному з голосних спіткань
Хибнулася їздецька рівновага,
А тут ще гопки мудрий став ухань, —
І навзнаки, як дівчині й годиться,
На землю впала гожа войовниця.

Шандос гадав, що перед ним лежить
Хоч сам король, хоч Дюнуа в ту мить.
Підбіг, зірвав шолома переможно, —
І враз на нього дивляться тривожно
Довгасті очі, ніби два огні.
Він панцира шнурівки рве міцні
І бачить — о предиво! сили Божі! —
Як дві сестри, одна з одною схожі,
Дівочі перса, круглі та гладкі,
Пружисті, повні, в лініях стрімкі,
З рожевими, як пелюстки, сосками.
Уперше тут з побожними словами
Звернувся до неба сміливий вояк
На знак подяки і шаноби знак.
«Вона моя, французька Незайманка! —
Гукає він: — Оце-то пишна бранка!
На цю красуню, з нею в боротьбі,
Подвійне право я здобув собі.
Святий Денисе, гнівайся тепера, —
За мене Марс, а також і Венера!»
Тоді його конюший: «Закріпіть,
Мілорде, цю велику перемогу!
Нехай собі товстий Лурді кричить,
Що це дівоцтво — дар самому богу,
Паладіум троянців запальних,

Латинців щит, що з неба впав до них⁵;
Це знак — він каже — можності і слави;
Це орифлама. Тож візьміть її!»
«Візьму! — Шандос одповідає бравий, —
Любов і честь — от виграші мої!»

Безсила Жанна слухає в одчаї
Ту мову — і молитви огняні
Денисові святому посилає.
Пан Дюнуа не всидить на коні,
Спинити хоче безсоромний вчинок,
Та ба! відбувся чесно поєдинок,
І хоч огидний недруг поборов,
А треба всіх додержувать умов.
Киваючи сумною головою
І вуха опустивши мимохить,
Святий осел з печаллю та журбою
На Жана-переможника зорить.
Він затаїв до Діви-войовниці
Любов з таким глибоким почуттям,
Тонку і делікатну, що навчиться
Всім іншим би не вадило ослам.

Шандоса чує мудрий Боніфацій
І думає: «Шкода моїх орацій,
Коли наш Карл, дитячко запальне,
Щоб славу батьківщини уквітчати,
Що тут каляє той невіглас клятий,
З Агнесою те саме розпочне,
А Ля Трімуйль, наслідувати радий,
На Доротей кинеться принади!»

Тож під крислатий дуб він підійшов
І стиха міркувати починає.
Яку натуру має та любов,
Що любострастям дехто називає.
У розгляданні цілей і причин
Видовище побачив дивне він,
До візії пророцької подібне,
Що бачив Яків, торгувати здібний,
Котрий за юшку сочевичну взяв
Дар першості, хоч першим був Ісав⁶.
Раз над Євфратом — Божі таємниці —
Йому приснилось, паслися ягниці,
На них стрибали хтиві барани, —
І зовсім не перечили вони!
Тож і чернець духовними очима
Картину вельми схожу споглядав —
І впевнювався, що ділами цими
Ніхто з царів земних не гидував.
Проходили гірляндою живою
Жінки й дівчата, що красу свою
В борні солодкій узяли за зброю
І велетнів змагали у бою.
Герої йшли на їх вогонь без тям,
Патоськими закуті кайданами.
Так на весні, коли легкий Зефір
Та Флора пишна все візьмуть в обладу,
Барвиста птиця і могутній звір
П'яніють од кохання, як од чаду,
Метелики цілують на квітках
Один одного, і самі мов квіти,
І з левом зустрічається в кущах
Левиця горда зовсім не сердито.

Привидівся йому король Франциск,
Що з Анною де-Пісселе стрункою⁷
На ложі радісного неспокою
Красунь павійських забуває тиск.
І Карл устав перед очима П'ятий,
Що горді лаври з миртами з'єднав
І разом двох, щоб не було утрати,
Фламандку й мавританку пригортав.
Які монархи, Боже! А дістали
Хвороб тяжких тим саме, що кохали!
Приваблива Діана Пуатьє⁸
Харит ласкавих радує, зомліла,
І Генріхові Другому дає
Солодкий дар голубленого тіла.
Не знаючи, де пустощів межа,
Клорісу Генріх забуває Третій
В обіймах елегантного пажа,
Байдужий, чи лишиться це в секреті⁹.

Та хто з тобою порівнятись міг,
О Борджа, папо Олександр Шостий!
То без тіари, танучи від млості,
Ваноці ти схиляєшся до ніг¹⁰
І з нею вдвох сім'ю чималу твориш,
То у любовнім поєдинку бореш
Лукрецію, свою ж таки дочку.
А ви, що славу маєте дзвінку,
Ти, Павле Третій, ти, Десятий Лево!
Усі вам поступились королі, —
Лише беарнець, рицар мій сталевий,
Що Лігу змів підступницьку з землі,
На більшу заслуговує пошану.

Цілюючи д'Естре свою кохану¹¹,
Він тут ще більших успіхів досяг,
Аніж у раді судній та в боях.

Ще далі йде повита чудесами
Людовіка великого пора,
Коли Ерот, керуючи митцями,
Був паном королівського двора.
Ерот версальські збудував палати,
Ерот поставив, дивом для людей,
На місце трону ложе із лілей,
Хоч бог війни і сердився пихатий.
Ерот веде для пишною Луї
Вродливих фей у кольористій зміні:
Могутнього небогу Мазаріні¹²,
Що в неї очі — ніби зірки дві,
І Ля Вальєр, шляхетну та гарячу,
І Монтеспан, погордливу на вдачу.
Одна ще тішить милого жагу,
А друга вже чекає на чергу.
Регентства йде доба благословенна,
Коли Сваюля гриста і шалена
Гриміла брязкотельцем без пуття
І Францію увечері і вранці
Перелітала у буйному танці,
І кожен, мед співаючи з життя,
Цурався благочестя й каяття.
Регент зичливий сам давав сигнали,
Щоб люди веселилися й кохали.
Цим закликком ти радо улягла,
Прекрасна Дафно, двору пишна роже;

Рум'яний Вакх, Ерот і бог стола
Вели тебе на любострастя ложе.
Спинюся тут, бо про пізніші дні
Не хочеться розводитись мені.
Сказати щиро: міг би, та не смію.
Хто доторкнеться тих святинь живих,
Що сам Господь лише-но творить їх,
Тому присудить небо летаргію.
Мовчу, мовчу, — а хочеться, проте,
Вам, о красуне над усім ясніша,
Шляхетніша, простіша та ніжніша,
Ба й за Агнесу вірною вірніша,
На віттар кинуть куриво святе,
Призначені Кіпріді фіміями.
Позичивши в Амура стріли й лук,
А в Аполлона — ліри ніжний звук,
Сказав би... ні! Все блідне перед вами!

Такі картини бачить духівник,
Що й вимовить не може мій язик.
Прагнучим оком, хоч і дуже скромним,
Він спогляда дівчат і юнаків,
Що віддаються втіхам безсоромним,
Нагадуючи еллінських богів.
«Гай-гай! — він каже, — як царі й герої
Розваги не цураються такої,
І небо їх не повертає в прах, —
То чом же і Шандосові не вільно
В обійми взяти незайманку сильну?
Амінь, амінь!» — кінчив він богомільно
І впав, зомлівши, у густих кущах.

Святий Денис, одначе, припустити
Ніяк не міг, щоб воїн гордовитий
Дівоцтву й Франції жалю завдав.
Читачу мій! Напевне ти чував
Про зав'язки на штанях, вийшли з моди¹³.
З чаклунства, ідучи проти природи,
Ніяк би не скористався святий,
Коли б усіх не страчено надій.
Силкуючися вузла розв'язати,
Закоханець дочасно знемага,—
І на порозі ніжної заплати
Вмирає, не напившись, жага.
Так в'ялий квіт під сонячну годину
Склоняє і голівку, і стеблину
І просить марно затінку, роси,
Позбавлений могутності й краси.
Отак Денис британському вождеві
Не дав пірнути в радощі рожеві,
Хоч право той здобув собі мечем.

Розгнівана, з осяяним лицем,
Од бритта, що стояв зніяковіло,
Прекрасна Жанна вирвалась — і сміло
Промовила: «Не нездоланний ти,
Бо в цьому бої не дійшов мети,
Твій кінь упав, Господь тебе покинув.
Я ще помщуся за свою країну, —
Денис так хоче і небесний пан.
Це буде, як прийдеш під Орлеан».
А Жан Шандос: «У хвилину ту щасливу
Тебе візьму я, діву чи не діву;
Георгія мені святого власть
Належну силу, безперечно, дасть».

ПІСНЯ ЧОТИРНАДЦЯТА

Як Жан Шандос хотів спокусити побожну Доротею.

Поєдинок Ля Трімуйля з Шандосом.

Дюнуа перемагає гордого Шандоса.

О пристрасте, природи вічна мати¹,
Венеро, що одну з усіх богинь
Був згоден мудрий Епікур благати,
Народжена, щоб хаос подолати,
Ти, що квітки між каменю й пустинь
Для людських засіваєш поколінь,
І всім, хто знає муки та неспокій,
Шлеш згоду, вірність, почуття високі!
Твоя правиця скорює міцна
Усіх богів, небесних і наземних,
Ти усміхнешся — і громів таємних
Стихає шум. Злети ж, о чарівна,
Стели троянди на дорогах темних!
Прибуди з небес у повозі яснім,
Оточенім амурами легкими
І голубами несенім твоїми,
Що, линучи в повітрі запашнім,
Цілюються, тепло несуть між люди!
Тоді Сварки, Пересуди, Облуди,
Тяжка Нудьга, найгірше між проклять,
І Заздрість хижка з косими очима
До пекла вогняного полетять,
Щоб мучитися муками страшними,

Прибуди, богине, залиши свій трон,
З'єднай серця, розлийся в сотнях тонів,
Постав любові радісний закон
На місце наших писаних законів!
О світоносна! Карла захищай,
Що свій народ веде на діло праве,
І все лихе від тої відганяй,
Кому оддав він серце нелукаве.
За них молю я, божество яскраве!
За Жанну д'Арк тим часом не молю,
Бо тут знайшла б ти сильні перешкоди:
Денис боронить ніжне їй «люблю»,
Дівоцтва захищаючи клейноди.
Своїм блискучим берлом осіни
Трімуйля та звабливу Доротею,
Нехай живуть у злагоді вони,
Нехай не знає він розлуки з нею,
Хай вороги, що мучили її,
Забудуть чорні заміри свої.

Ти ж, Комосе, дай пишну нагороду²
Бонно, який на це заслужив,
Коли по-хитромудрому зложив
Шандоса з Карлом мирову угоду.
Зумів він хитро пакта досягти,
Що кожен має супокійно йти,
Не вдаючись у сутички та свари,
По праву руч і ліву руч Луари.
Англійських він зачарував вояк,
Подавши їм, під їхній лад і смак,
Великий ростбіф, жирний та червоний,
Плумпудинги та вина з-над Гаронни³, —

А для французів, Карла і дівчат
Тонкі рагу, сочисті та рожеві,
І запашних куріпок у підлеві
Приготував дотепний дипломат.
Напившись, наївшись, в дорогу
Шандос рушає з почетом гучним
І чортові клянеться, потім Богу,
Що правом скористає ще своїм.
На те ждучи, скористався з пажа він.
А Дюнуа по цей бік їде, славен,
І Жанна поруч з рицарем ясным.

Король французький на чолі загону —
Агнеса обіч, ззаду духівник —
Досяг до тиховодого затону
Луари, наймилішої з-між рік,
Що серед квітів чистий лле потік.

Підтримуваний ветхими човнами,
Благенький міст лежав між берегами.
Каплиця там стояла на краю,
Була неділя, і пустельник сивий,
З хлоп'ям удвох, у бідності щасливий,
Там правив месу нескладну своєю.
Наш добрий Карл, лаштуючися в мандри,
Уже прослухав месу у Кютандра,
Та Доротея, пильна в цих речах,
Відколи в інквізиції руках
На муках та тортурах постраждала,
За день один дві меси відбувала,
Бастарда споминавши в молитвах.

Вона зійшла, підкасує спідницю,
Тихесенько відходить у каплицю,
Навколішки до долу припада
І клониться, прекрасна й молода.
Старий пустельник, остовпівши з дива,
Не міг до тьми аніяк дійти,
І там, де слід: «Молітеся, брати»,
Гукнув: «Брати, яка ж вона вродлива!»

Знічев'я більше, ніж для молитов,
Туди ж таки і Жан Шандос зайшов,
Посвистуючи, несучись високо.
Трімуйля він коханку привітав
І поглядає з того й того боку,
А далі й сам за нею ззаду став
Навколішки, та не шептав, лукавий,
Ні Pater noster, ні Maria, ave.
Заглиблена у молитовний лад,
Гнучка та чарівлива, як лілея,
Лежала на долівці Доротєя,
Чоло схиливши і піднявши зад.
Спідниця, вгору збившись ненароком,
Перед Шандоса виявляла оком
Дві круглі, ніби точені, ноги,
Що сам Амур створив їх для жаги,
Такі ото, які колись Діана
Явила Актеонові в гаю.
Про душу й не гадаючи свою,
Шептав англієць: «Красна! пожадана!»
Ну що йому до вітваря пошана?
Він під спідничкою, розпусти раб,
Рукою білий мацає єдваб.

Ні-ні, не можу олівцем цинічним,
Забувши сором і побожний жах,
Шандоса у блюзнірстві героїчним
Нарисувати читачам на страх.
Та Ля Трімуйль, шукаючи, де мила,
Теж до капліці вбогої зайшов...
Куди лише нас не заводить сила
Божка-Ерота — пристрасть і любов!
Тоді пустельник саме одвернувся,
А бритт до спини повної нагнувся,
В очах жадоба блиснула палка —
І Доротея скрикнула струнка.
Хотів би я, панове, подивиться,
Як пензлі сьогочасних малярів
Намалювали б дивування й гнів
Тих чотирьох, що стрілися в капліці.

Пуатевинець гучно: «Як ти смів,
Ти, рицарю без честі і пошани,
Сквернити, блуд свій тішачи поганий,
Цей тихий храм божественних чуттів?»
Шандос на те, пихи страшної повний,
Одказує, ступивши до дверей:
«А що тобі? Ішов би геть з очей!
Чи, може, ти тут староста церковний?»
«Що староста! — француз відповіда. —
Моя тут наречена молода!
За честь її, порочену так часто,
Я мушу битись, голову покласти!»
«Ну, — каже бритт, — як так, то до борні!
Як ви, я вдачу маю старовинну:

Я можу в інших розглядати спину,
Але свою показувати — ні!»

По тих словах, від запалу червоні,
Велять вони свої подати коні,
А слуги їм для гідної мети
Списи дають і точені щити.
Вони на коні, як орли, спадають,
Арену ширять, битву зачинають.
Дарма убивчу зупинити гру
Слізьми та криком хоче Доротея, —
Тримуєль одно: «Хоч захищу тебе я
Від плям ганебних, мила, — хоч умру!»
Та ба! В борні за Францію й кохання
Не він досяг гучного подолання.

Вже раз і двічі спис його тяжкий
Шандосу панцир проколов міцний,
Уже, здавалось, близько перемога,
Та кінь упав — і чорним копитом,
Пробивши позолочений шолом,
Поранив тяжко вершника свого.
Кров бризнула з чола його ясного!
Підбіг пустельник, думає — вмира! —
І каже: «Сповідатися пора!»
А Доротея, бідна Доротея!
Як над дітьми нещасна Ніубея,
Вона над любим клониться своїм
І промовляє в розпачі тяжкім:
«Єдиний мій! Це ж я тебе убила!

Навіщо я, навіщо залишила
Тебе, мій світе, радосте життя,
Я, віддана тобі без вороття!
Ах, наша згуба — вбога ця капліця!
Я зрадила Трімуйля і любов,
Подвійних зажадавши молитов!» —
І сліз бездонна розлилась криниця.
А бритт пихатий на глузливий тон:
«Лежи ж тепер із славою своєю,
Французький гордий рицарю! В полон
Беру тебе й красуню Доротею:
Такий дуелі нашої закон.
Агнесу вашу легко міг я взяти
І Жанну, переможену в бою...
Ну, тут не вийшло, я не потаю,
Але свої ще поверну я втрати,
Панянка, вірна Богу й небесам.
Пан Ля Трімуйль суддею буде нам».

Пустельник, панна й рицар задрижали,
Почувши вихваляння те зухвале.
Так іноді, заплакана, бліда,
Пастушка руки в розпачі ламає,
А хижий вовк овечку розриває,
І труситься від жаху череда.

Хоч небо і не любить поспішати, —
Цього вже не могло подарувати
Шандосові, що стільки згвалтував
Дівчат і хлопців (смак подвійний мав)
І вкрив себе блюзнірством нечестивим.

Тож ангел смерті, повний правим гнівом,
Усе на вірні кинув терези.
Страшну борню, подібну до грози,
Пан Дюнуа здаля постерігає.
Він бачить — друг подоланий лежить,
Над ним коханка плаче і ридає,
Пустельник щось безтямно бубонить
І походжа, як півень, ворог клятий...
Пан Дюнуа туди летить, завзятий!

Всі речі звати іменем своїм
Тоді англійці мали давню звичку.
Мостом убогим лине через річку
Герой, що все кориться перед ним,
А переможець грубими словами
Стріча його: «Діждались байстрюка ми!»⁴
«Так, я байстрюк, — на те йому француз, —
Такі були і славлені від муз
Алкід могутній, Діоніс натхненний,
Великий Ромул та Персей огненний»⁵,
Що очищали землю від падлюк,
Їх іменем і я зроблю те саме.
Згадай-но, як з Нормандії байстрюк
Англійську силу потоптав ногами!»⁶
О Зевсові бастарди осяйні!
Пошліть ви силу й сміливість мені,
Щоб я за вас помстився і за себе!
Так честь велить, таке веління неба!»
Молитва непристойна ця була,
Та що ж робить: французького орла
Міфічні більше надили подання,
Як життя або святе писання.

Тож золотими острогами стис
Герой коня, на ворога рушає, —
І враз ясний, міцного гарту спис
Шандосові шолома пробиває.
Не піддається завзятуший бритт!
Блискуча сталь ударила об щит,
Відскочила, в повітрі задзвеніла...

Все ближче й ближче Марсові сини,
Зростає гнів, а з ним росте і сила, —
І враз на землю падають вони,
Один одного тиснучи рукою.
Величні коні рушили ступою
На волі пастись, де який хотів.
Два камені, що котяться з верхів,
Як землетрус у горах загуляє,
І от один одного здоганяє,
І разом линуть, стогнуть та гримлять, —
Це порівняння можемо ми взяти,
Щоб мужнє одноборство змалювати.
Луну зефір підхоплює крилатий,
Зітхають німфи, стогне далечінь.
Як того дня, коли з ясних твердинь
Летів на землю бог війни кривавий
У зброї Гніву та в одежі Слави,
Рятуючи Скамандра береги,
Що люті облягли їх вороги,
Коли Паллада, щитоносна діва,
Єднала сотню Греції царів, —
Так цілий світ от постраху тремтів,
І хвиля там гойдалася бурхлива,

Де плине попідземний Ахерон,
І в царстві мертвих сам дрижав Плутон⁷.

Герої встали, блиснули очима,
Один одного поглядом печуть,
І вдарили мечами замашними,
До тіла в криці прорубавши путь.
Струмуючи, як води з-під каміння,
Кров багрянить їх рицарські одіння.
Крут них, у коло збившия тісне,
Німі, недвижні глядачі стояли,
Дивились пильно, віддих тамували,
А навіть оком жоден не змигне.
На людях смерть здається нестрашною,
Стороннє око — подвигів рушій.
Це тільки був іще пролог легкий
Отого вікопомного двобою.
Ахілл, Патрокл і всі напівбоги,
І гренадери, що за них страшніші,
Леви, за всіх героїв одважніші,
Не показали б їхньої жаги,
Завзяття, гніву, запалу та сили.
Француз нарешті, спритний та умілий,
За руку супротивника вхопив,
Ногою дуже влучно підчепив,
І впав Шандос на мураву зелену,
Та за собою й другого потяг,
І кров червона залила арену,
І двох бійців укрив летючий прах.

Пан Дюнуа, шляхетний в почуттях,
Коли йому далася перемога,

Натис коліном ворога свого
І крикнув: «Здайся, поки бачиш світ!»
«А не діждеш!» — відповідає бритт.
Останню в серці маючи надію,
Кинджала він короткого вхопив,
Пружисту руку геть назад одвів
І Дюнуа ударив просто в шию.
Та ба! Міцного панцира луска
Тонкого вістря в тіло не пуска.
Тоді француз: «Шукаєш ти сконання —
Умри ж!» — І затопив він без вагання
Англійцеві, що борюкався ще,
Смертельне лезо просто під плече.
Та смерті погляд стрівши неминучий,
Здригаючись в конвульсіях тяжких,
Шандос гукнув: «Я не боюсь, байстрюче!» —
І лиш по тім на віки вічні стих.
Ще ніби дишуть помстою правиця,
Засклілі очі, стиснені уста, —
А вже душа у пекло відліта,
Щоб там з самим дияволом свариться.
Отак, як жив, і вмер завзятий Жан,
Французові не давши ся у бран.

Цураючися звичаю гидкого,
Що славних греків трошки знеславляв,
Його одежі Дюнуа не взяв,
А до Трімуйля кинувся свогого,
Підвів його, до тями повернув
І вдруге дяку радісну здобув
Од Доротеї рицар без догани.

Вона Трімуйля тисне до грудей, —
І всі у нього заживають рани,
Крім рани в серці від її очей.
Він сили набирається дедалі,
Росте солодка радість із печалі,
Сіяє сміх крізь оболону сліз...
Так часом сонце тепле й благовісне
Крізь темні хмари усмішкою блисне
І позолотить поли темних риз.

Король, Агнеса і могутча Діва
Цілують, обіймають знов і знов
Одважного, чия правиця мстива
Оборонила Францію й любов,
А надто всім до серця припадає,
Яку хоробрий скромність проявляє:
Відомо — це найбільша із чеснот,
І диво дивне — скромний патріот.
Лиш Незайманка крадькома зітхала
І скаржилась на кривду від небес:
Чом не вона Шандоса пододала?
Чом іншому те щастя дав Зевес?
Було їй прикро згадувать хвилину,
Коли упасти довелось на спину,
І проводир англійських вояків
Її подвійним соромом повив.

ПІСНЯ П'ЯТНАДЦЯТА

*Великий бенкет в Орлеанській ратуші,
що по ньому почався загальний наступ. Карл нападає
на англійців. Що сталося з прекрасною Агнесою
та її товаришами в подорожі.*

Злі цензори, для мене ви смішні,
Бо власні вади краще знать — мені.
Хотів би я в цій повісті цікавій,
Накресленій на золотому тлі,
Подати тільки подвиги яскраві,
Що пам'ять їх не згине на землі,
І Карла змалювать коронування
Рукою Діви, Слави та Коханья.
І справді-бо, аж прикро гаять час
На тих пажів та диваків-баронів,
На нечестивий запал Грібурдонів,
На випадки, що не дають прикрас,
А тільки тьмарять героїчну тему.
Та я, читачу, не втаю від вас:
Те все належить мудрому Трітему¹:
Я списую, не komponую сам;
Отож коли, буває, там чи там
Дратує епізодик випадковий
Чи інше щось не до вподоби вам,
І гнівно ви насуплюєте брови,
Сторінку ту хоч пемзою зітріть,
Лиш істини самої не ганьбіть.

О Істино, подобо голубиці,
Коли тебе навчаться шанувать?
Чому ти маєш звичай у криниці
Свої святі хороми будувать?
Коли з криниці вийдеш ти на люди?
Коли той час благословенний буде,
Що наші книгописи-мудреці
Без гніву в серці й лесток на лиці
Про паладинів, славлених усюди,
У вірних повідатимуть словах?
Був Аріосто бачний аж надміру,
Коли Турпіна свідчити притяг²,
Щоб тим підперти читачеву віру.

Тривоги не згасивши ще в грудях,
Верстає Карл до Орлеана шлях,
Оточений блискучою юрбою,
Де сонце світить золото і зброю,
І радиться про справи з Дюнуа,
Бо з королями завжди так бува:
Вони в нещасті тихі та потульні,
А в щасті горді, бистрі та дошкульні.
Агнеса й Боніфаций-духівник
Позаду їхали. Король щохвилі
На ті принади оглядався милі,
Що бачити своїми тільки звик.
Пан Дюнуа: «Мерщій до Орлеана!»
А Карл: «Мене обійме знов кохана!»

Ясний бастард, що тільки-но й гадав,
Як Франція воскресне знову, горда,

До незначної кріпості Бедфорда
Надвечір безборонно завітав.
До Орлеана зовсім близько звідти;
Король зійшов і каже відпочити.
Обложників комора то була:
Там бог війни, жорстокий та кривавий,
І круглий та рум'яний бог стола
Шукали ревно першості і слави —
Той зброю дав, той їжу та вино,
Втішаючи і Дюнуа й Бонно.
Всі орлеанці того дня зраділи
І пишну дяку Богові зложили;
Те deum, що тягли на односпів³
Усі на чолі з владою міською;
Бенкет для судей, вояків, ченців,
Де хміль усіх на землю повалив,
Єпископ навіть не допив напою;
Яскраві та веселчасті вогні,
Що протинали сутінки нічні;
Народу крики, постріли з гармати, —
Усе з'єдналось, щоб одно сказати:
Одважний Карл до міста підійшов
Утрачене собі вернути знов.

І враз по тих веселощах без краю
Розлігся голос туги та одчаю,
Ім'я Бедфорда на устах луна,
І крик, і кров, і смерть іде страшна.

Англійці, справу зміркувавши потай,
Під хвилию, як французи запальні
«Живе король!» гукали при вині,

Дві ковбаси поклали під ворота, —
Та зовсім не з гатунку тих ковбас,
Що пан Бонно присвячує їм час, —
Ні! Кишки дві, де начинка сипуча,
Готова спалахнути в блискавках,
Таїть загин, руйнацію та жах,
Де гибель заховалась неминуча;
Два прилади, наповнені до дна
Страшним вогнем, що робить Сатана.
Тонкі гноти, проведені уміло,
Вороже військо разом підпало, —
І враз летять угору, мов тріски,
Стовпи, ворота, засуви, замки.

Тальбот хоробрий кидається з вилом,
Кохання й слава мають перед смілим,
Луве красуні вензель золотий
Прикрашує шолом його ясний, —
Відомо-бо, що та знадлива дама
Героя володіє почуттями,
І тут-таки, на згарищах руїн,
Кохану прагне обійняти він.
Одважний бритт, що виріс серед бою,
Веде англійців бравих за собою.
«Вперед, — гукає, — хлопці-молодці,
Огню й мечу віддаймо стіни ці,
Берім скарби, тих дурнів пиймо трунки
І в їх жінок зриваймо поцілунки!»
Сам Цезар, звеселяючи бійців
Промовами, збудованими струнко,
Сказати краще, певне б, не зумів.

Попід стіною, близько біля брами,
Де вибух землю оповив димами,
З каміння й дерну вал міцний стояв:
Потон його з Ля Гіром збудував.
Заховані були там і гармати,
Щоб у хвилину штурму відбивати
Бедфорда силу кровожерно злу.

Уже Потон з Ля Гіром на валу,
Юрба за ними збройна виступає,
Гримлять гармати, аж земля здригає,
І поклик «бий!» то там, то там луна,
Під вал англійці підвели драбини.
Коли примовкне пісня їх страшна,
Полк за полком угору швидко лине,
Передні задніх тиснуть, щоб мерщій
Роботу дати зброї бойовій.

Хвала недаром скрізь лунала щира
Про мудрощі Потона та Ля Гіра.
На всяку несподіванку війни
Приготували все як слід вони:
Топка смола, кипучий плин олії,
І палі гостроверхі, й довгих кіс
Густий, холодний та блискучий ліс,
Що ніби смерть сама ним володіє,
Мушкети, що жохливий сиплють грім
На голови британців знавіснілих, —
Усе, що вийшло з рук майстрів умілих,
Навіяне і палом бойовим,
І горем, і одвагою, і ляком,
Стає в пригоді рицарям-воїкам.

Ошпарені, порізані, без ніг,
Без рук летять і скочуються бритти:
Так колосків рядами золотих
Лягає під серпом достигле жито.

Та ба! Нелегко мужніх подолать:
Один упав, а надбігає п'ять.
Як голови у гідри виростали,
Хоч відтинав їх Зевса мужній син,
Отак англійці падали, вставали,
Ішли на кров, на муку, на загин,
І де французька їх рука косила,
Там виникала ще страшніша сила.

Рішмоне гордий! Ти тоді зійшов
На мури, де лилась гаряча кров.
Ішло п'ять сотень люду за тобою, —
Найкращі, найзначніші з городян;
Вони хитались трохи з перепою,
А в головах стояв якийсь туман,
Та крикнув ти: «У вас немає брами, —
Дарма! Рішмон, братове, завжди з вами,
І цього досить. Нумо до борні!» —
І грізно вдарив на війська страшні.
А вже Тальбот, жахливіший од бурі,
Стоїть, як привид, на високім мурі,
І смерть несе одна його рука,
А друга жестом воїнів склика,
І крик «Луве!» (як Стентор він гукає)⁴
Бідаху-президента звеселяє,
«Луве!» — кричать англійці і собі,
Хоч і не знають, що воно й до чого.

О роде людський! Суджено тобі
Кричати завжди з голосу чужого.
Карл у своєму фортику малім,
Англійців теж обложений юрбою,
Сидів похмурий, в роздумі тяжкім,
І не зважався кинутись до бою.
Казав: «Ох, допомоги б воякам,
Що кров за мене проливають там!
Вони ж зібрались короля свого
Вітати після трудної дороги,
Я дав їм радість, може й волю б дав —
І що ж! Боюся, що і сам пропав».
«Ні, — каже Діва, — це не так, королю.
Наш день настав, і ми здобудем волю.
Ідїть, ударте на ворожий стан
І визвольте нещасний Орлеан.
Хоч мало нас, та ви самі, владарю, —
Це тисяча в єдиному ударі».
Король на те: «Я досі ще й не знав,
Що вмієте ви в лестоці вдаватись!
Собі ціну я сам належну склав,
Та правда ваша — годі зволікатись!
До слави!» — і полинув на коні.
Палають орифлами осяйні,
Гарцюють обіч Дюнуа і Жанна
І скрізь лунає, мов гучна осанна:
«Святий Денис, Карл Сьомий хай живуть!»
Карл, Дюнуа і горда Діва б'ють
Англійську силу, налетівши ззаду.
Так, зринувши над гір тяжку громаду,
Де виникає Рейн або Дунай,
Орел ясний ширяє з краю в край,

І падає з блискучими очима,
З розширеними кігтями міцними
На сокола, що з-під небес ясних
Нещасну чаплю, ніби грім, настиг.

Та як леви, хоробрі б'ються бритти,
Вершать одваги славної дива:
Так прут сталевий, на ковадлі битий,
Нової сили в гарті набува.
Погляньте на героїв з Альбіона
І на бійців нащадка Клодіона!
Сп'янив їх крові ненаситний хміль,
Вони летять, неначе вихор смерті,
Стинаються — і вже стоять, уперті,
Мов скелі, непохитні серед хвиль.
Нога з ногою і рука з рукою —
Тіла бійців напружено сплелись,
І падають, подолані юрбою,
Облиті кров'ю, страшно кленучись.

О, чом не можу в віршах я величних
Подати список дій тих героїчних?
Це право тільки Греції рапсод
Собі здобув — поважно і розлого
Сотати довге плетиво пригод,
Удари всі лічити до одного
І подвиги, що Гектор їх вершив,
Доточувать на тисячу ладів.
Подобатись — це дуже певний спосіб,
Та ба! Тоді зректися довелося б
Про іншу вам пригоду повісти,
Що сталася з Агнесою, брати,

Як друг її в кривавім бився бої
На березі Луари голубої.

У парі з Боніфациєм вона
Верстала путь. Розмова не нудна
Точилась про спокусника лихого,
Що всі гріхи і вся біда від нього,
І панотець в історійках своїх
Не додавав напучувань гірких.
Неподаль до красуні Доротеї
Трімуйль обличчя ніжно нахилив
І про родинне вогнище шептав,
Про чистий храм любові однієї.
Дорога їхня густо поросла
Трави буйної килимом зеленим:
Така, мабуть, поляна та була,
Де бігла Аталанта з Гіппоменом.
На той квітучий знадившиися пух,
До них Агнеса приєднала рух,
А сповідач у тім гурті четвертий.
Зайшло у них про поле слави й смерті,
Про Англію, про любові, про те,
Як сила скрізь диявольська росте, —
Та мила враз урвалася розмова:
Під землю кінь спочатку порина,
А там їздець, і скрізь лише шовкова
Колишеться і сріблиться трава.
Всі зникли, наче й звіку не бувало!
Так в опері поета-кардинала,
Що слухачі бояться, наче мук, —
Хто не боїться опери нудної? —

Провалюються раз у раз герої
Під землю, в пекло крізь таємний люк.

Монроз, що з того берега Луари
Дивився на Агнесу молоду,
Жадав сказати ніжно й до ладу
Почтине слово про любовні чари.
Він через міст — і нагло остовпів:
Ні панни, ні її товаришів.
Блідий, як віск, як мармур, він холоне,
Ще крок ступив — і сам під землю тоне.

Поль Тріконель здаля те постеріг,
Летить мерщій Монроза рятувати,
Та й сам зникає, тільки-но прибіг
На місце теє, чарами закляте.
Що ж? Під землею — диво всім дивам! —
Сади розкішні, пишні зеленіють,
Яких не мав Луї Великий сам,
Дід короля, що люблять, бо жаліють.
В садах тих замок чарівний стоїть.
То замок... серце з остраху болить!..
Гермафродит панує там без праці,
Бридкий душею й тілом, як павук...
Яких же там іще зазнають мук
Агнеса, Доротей, Боніфацій?

ПІСНЯ ШІСТНАДЦЯТА

*Як св. Петро втихомирив св. Георгія та св. Дениса
і як він пообіцяв високу плату тому з них,
хто подасть йому кращу оду. Смерть прекрасної Розамор.*

Розкрийтеся, неба золоті палати!
Істот безсмертних племено крилате,
Ти, що царів на цій землі ведеш
І брами раю пильно стережеш,
Від ока закриваючи людського
Всі таємниці Божого чертога,
Хоч на хвилинку набік оступись,
Щоб добре міг побачити я нині,
Що в недоступній твориться святині,
А за мою цікавість не гнівись.

Молитва це абатова Трітема¹,
А не моя: я не посмів би сам
Одважно заглядати до едема
І розпити чинити небесам.
Георгій мужній та Денис ласкавий
Сиділи, замкнені на три замки,
Все бачили, а до земної справи
Ніяк докласти не могли руки,
Лише в сплітках та вигадках моторні,
Інтригували, як усі придворні,
Та йменням справедливості й добра
Звертались до апостола Петра.

Святий, що папа — то його намісник,
Людської долі судія й провісник,
Мереж на цілий всесвіт володар,
Петро, могутній Господа ключар,
Промовив їм: «Ви мусили чувати,
Що сорому чимало я зазнав,
Коли у Малха вухо відрубав²:
Учитель мій велів мені сховати
Меча у піхви, і наказом тим
Відняв у мене всі права на зброю.
Та я, братове, способом новим
Вас у змаганні вашим заспокою.
Святий Денисе, скличте всіх святих,
Найголосніш у Франції відомих,
А ви, Георгію, в ясных хоробах
Шатніться теж по земляків своїх.
Хай ті й тамті при Божому порозі
Складуть нам оду в віршах, а не в прозі³,
Гудар-бо схибив: сам Господь велів
Тут говорити мовою богів.
Хай скомпонують оду піндаричну,
Мої діла вихвалюючи в ній,
Мою могутність, титул мій гучний,
І все те в одіж приберуть музичну.
Багато смертним клопоту бува,
Як рим дошукується голова,
А для святих це, звісно, легша справа.
Ідїть же, думайте про форму й зміст,
Тому хай буде перемоги слава,
Чиє земляцтво явить більший хист».
Таке сказав з престолу осяйного
Апостол до святих заводіак,

Висловлюючись твердо й нерозлого,
Бо лаконізм — обранців певний знак.
Суперники, ще й оком не змигнути,
Метнулися шукати земляків
Із тих ото, яким далось чути
Охоту до римованих рядків.

Святий Денис, кого Париж злюбив,
Біля стола садовить Фортуната⁴,
Що в нього думка бистра та багата
До щонайвищих залітає сфер;
З тим поруч приміщається Просдер⁵,
Поет чудовий, хоч і з янсеністів;
Святий Григорій теж серед артистів⁶,
Єпископ, що прославився давно
В краю, де народився пан Бонно;
Прийшов Бернард, митець на антитези⁷,
За ним дрібніші тиснуться святі,
Бо зважувати ліпше у гурті
Пісень сп'янілих замисел тверезий.

Зневажливо Георгій поглядав
На ворога, мов то була дитина.
Він у житлі надземнім одшукав
Англійського святого, Августіна⁸,
І так йому розсудливо сказав:
«Угодниче, вродився для війни я,
А віршувати — не моя це річ:
Мій хист — рубатись, бити лиходія
І голови мечем здіймати з пліч.
Ти — віршник. Тож берись мерщій за рими,
Щоб честь отчизни врятувати ними.

Один британець, сумніву нема,
Упорається з галлами трьома.
Ми бачили в Нормандії, в Бретані,
Як легко ті французики кохані
Англійцям поступаються в бою.
Я заставляю голову свою,
Що, взявшись до елегії чи оди,
Де треба розум виявить гнучкий,
Ми також інші поб'ємо народи.
Складай же гімна, приятелю мій,
І доведи, що всюди перші бритти:
Чи битися, а чи пером водити.
Денис там віршомазів настягав,
Надіючись на їхній геній щиро,
Та я за них би й шеляга не дав.
Ти сам працюй. Візьми священну ліру
І носа втри Денисовому кліру».
Низький віддавши за хвалу поклін,
До діла взявся скромний Августін,
І, поруч сівши з Франції патроном,
Співацьким віддається перегонам.
Труд скінчено, і колом осяйним
Рум'яні херувими й серафими
Гуртуються: цікаво чути їм,
Як і звичайним духам та святим,
Хто переможе віршами своїми.
Тож Августін читає про дива,
Які серця озлили єгиптянам,
Про Моїсея, що своїм країнам
Незнану міць і мужність навів,
Про те, як щедрі, тихі води Ніла
Зловісна кров колись забагрянила,

Як в лози обертались плазуни
І як з лозин робилися гадюки,
Про хмари мошок, насланих для муки,
Про спеку, що зсушила всі лани,
Про немовлят невірною народу,
Яких Господній ангел повбивав,
Про те, як, поривавшись на свободу,
Ізраїль посуд у Єгипті вкрав⁹,
Як сорок літ блукав він у пустелі,
Як страчено поклонників тельця¹⁰,
Як любощів прихильники веселі
Дійшли страшного на землі кінця¹¹,
Як звів Аод, прообраз Равальяка,
Іменням Божим руку на царя¹²,
Як Самуїл, прославлений вояка,
Ножем кухарським біля вівтаря
Агага нещасливого зарізав
За те, що жрець Агага не обрізав¹³,
Як, щоб народ звільнити від тенет,
Ввійшла красуня в ворога намет¹⁴,
Як Васа вбив завзятого Надада¹⁵,
Як смертю вмер недоброю Ахав,
Живого випустивши Венадада¹⁶,
Як гордого Йоаса покарав¹⁷
Син Атровадів, як з руки Йоада
Аталію лиха убила звада¹⁸.
Довгенька то поезія була,
Картинами отими перевита,
Якими старосвітщина цвіла.
Було там сонце, на скалки розбите,
І місяць, що розсипався на пил,
Земля в огні, у бурі небосхил,

І гнівний бог, що над світами лине,
І струмінь крові, і мерці, й руїни,
А поруч — тиша, богоданий мир,
Земля на мед, на молоко багата,
Де гори скачуть, ніби ті ягнята,
І де ягнята — ніби пасмо гір.
Співав поет про грізного владику,
Що на халдеїв бурею спадав,
Та рабства пут з євреїв не здійняв,
Що зуби лев'ячі трощив без ліку,
Чавив ногою непокірних змій,
Казав промови до німих стихій
І усмиряв суворим жестом пана
І василіска¹⁹, і левіафана²⁰.
Святий кінчив — і райський весь народ
Загомонів непевне і двозначно,
Від правди ухилиючись обачно...
Такий-от гомін — кепський знак для од.
Тоді Денис підводиться почтивий.
Несміливо він глянув на святих
І привітав низьким уклоном їх,
З такої аудиторії щасливий,
І ніби каже: «Поможіть мені,
Додайте сили, голови ясні».
Аж от, належну даючи пошану
І зборів президентові, й суддям,
І всім, хто тільки навинувся там,
Узявся до свого він пеану.

«О, Петре, Петре! На тобі поклав
Сам Бог своєї церкви мурування,

Ключар небесний, ти в обладу взяв
Царів земних і кожне існування,
Ти мудрий вождь, ласкавий батько всім,
Ти оборонець віри і закону!
Поглянь же: наше право на корону
Зриває очі ворогам лихим.
Намісник твій царює над царями,
Таку йому від тебе дано власть:
Отож як трон візьме він чи віддасть,
То чиниш тее ти його руками.
Ох, горе! Наш парламент ухвалив
Прогнати Карла. На французькім троні
Хизуються сусіди беззаконні,
І втратив син свій спадок від батьків.
Святий ключарю! Глянь на землю грішну
І втіш, могутий, Францію невітшну,
Посадовивши правого на трон».

Отак почав, узявши тихий тон,
Ласкавець наш. Поглянув на Петра він,
Смирністю та кротким духом славен,
Немов боявся далі річ вести, —
А той кивнув поважно головою,
Несмілістю вдоволений такою,
І каже поглядом: «Чудесно ти
Свою любов являєш нам, французе.
Співай же, як тебе навчили музи».
Денис побожний далі забринів:
«Мій супротивник зчарував присутніх,
Виславлюючи Божу помсту й гнів.
Я — милосердю віддаю свій спів:
Любов — найвищий подвиг для могутніх».

І впевнено завіршував Денис
Про ту вівцю, що бігла через луки
Та й заблудила в страховинний ліс;
Про пастуха, котрий її приніс
Додому, взявши, мов дитя, на руки;
Про те, як пан господар заплатив
Платню ледачому робітникові,
А той, на дяку щедрості чудовій,
Узавтра й за вчорашнє відробив;
Про Спаса, що п'ятьма лише хлібами
І рибами нагодував трьома
П'ять тисяч душ, зворушений мольбами,
Про грішницю, що, блідна та німа,
Перед Христом упала на коліна,
А він дозволив, щоб вона йому
Обтерла ноги... В натяку цьому
Сорель Агнесу гожа Магдаліна
Напом'янути мала слухачам.
Кінчив Денис — і добре бачить сам,
Що натяк зрозуміли ті панове,
І дівчині прощають гріх любові,
Солодким розігріті почуттям.
Отак узяв він над англійцем гору.
Почервонів нещасний Августін,
Метнувся від суда та поговору
Навтікача... Блаженні, як один,
Сміються, тюкають, свистять, гукають...
Так само — парижани пам'ятають —
Сміявся з марнослава цілий світ,
Коли узяв він, бридший, ніж Терсіт,
Сплітати брехні, про мистецтво править
І всіх поетів гудити й неславить.

Двох agnus'ів Денисові подав
Петро святий, а далі постанову
Весь трибунал священний підписав,
Щоб галльський меч британців подолав
І отчий трон посів би Карл ізнову.

Під хвилю цю свого вуханя
Уздріла Жанна в хмарі піднебесній.
Так під кінець чи на початку дня
Ясного сонця промені чудесні
Просвічують крізь хмар густе ткання.
Тоді вона: «За нами перемога!
Он мій осел, самого вісник Бога!»

На диво те страшний Бедфорд поблід,
Неподоланності згубивши й слід:
З небесних віщувань він розуміє,
Що марні на Георгія надії.
Англійці врозтіч, бо здалося їм,
Що наступу на них ударив грім,
А городяни з того осмілили
І б'ють навздогін гурт отетерілий.
Шляхетний Карл по збитих, по тілах
У вражий табір прокладає шлях.
Обложники обложеними стали,
Їх тиснуть ззаду, спереду, з боків,
І не втекти від лютої потали,
І падають убиті на мерців.

Кривава битва грала, наче море.
Тоді ж ото, в жорстокій січі тій,
Явив еси характер гордий свій,
О д'Арондель, о мужній Христофоре,

Камінний серцем, зимний та суворий,
Розважністю він смілість покріплює.
Він з хмурою цікавістю вивчав,
Як б'ються галли, що у них за звичай.
Здавалося, британець войовничий
Розваги у баталії шукав.
З ним Розамор, озброєна по зуби,
Услід ступає справжнім вояком,
Немовби паж, з лиця ясний та любий.
Сталевий панцир, золотий шолом
На ній горять, а пір'я папужине,
По вітру пишним граючи пучком,
Над головою міниться і плине.
Відколи впав убитий Мартінгер
До ніг красуні, бій вона злюбила,
І з крові й смерті тішиться тепер,
Немов сама Паллада роз'яріла
Чи Брадаманта непоборно сміла,
Чи навіть Жанна, Франції краса,
Іде вона, шепоче про кохання,
Вершить одваги й сили чудеса,
Та демонське тут чиниться наслання, —
І враз летять на них Ля Гір, Потон
Та недоступний жалошам Рішмон,
Летять на бій, на смерть чи подолання!
Озлив Потона бриттів супокій
Та гордощі; спис непохитний свій
Він спрямував, плігнувши хижим скоком,
І зброя, пронизавши в того бік,
У спині вийшла, під плечем широким, —
І крові ллється димної потік.
Англієць пада, а смертельна криця
Укупі з тілом крутиться й зміється.

Під хвилю цю жахливу і тяжку
Не кинулася Розамор Юдіта,
Щоб вилити печаль свою гірку
Над тілом закривавленого бритта,
Не рвала кіс хвилясто-золотих,
У зойках не склонилася до ніг,
Молитись не хотіла, ні зітхати,
А крикнула розпалено: «Відплати!»
Тож як Потон нагнувся підійнять
Свій славний спис, розламаний надвоє,
Її рука, що мужньо відрубать
Отаманові банди навісної
Змогла в постелі голову п'яну,
Січе навідліг руку ту ворожу,
Чию перед красунею вину
Словами виписати я не можу, —
І нерви в пальцях (всі одтято п'ять!)
Під шкурою востаннє двиготять...
Потон ніколи вже не міг писати.
Аж надлітає тут Ля Гір завзятий
І з розмаху їй серце прошива,
І падає Юдіта нежива...

Від струсу покотилось забороло —
І бачить він лілейну шийку голу,
Рожеві перса, хвилі довгих кіс...
Так ось кому він наглу смерть приніс —
Незнаній жінці чарівної вроди,
Сотвореній для щастя й насолоди!
Зітхнув Ля Гір, на плач йому зайшло,
І стогне він, понуривши чоло:
«О небо! Жінка молода та люба!

Я з рицаря зійшов на душогуба!
Ганьба, ганьба тій зброї, тим рукам,
Які здійматись важаться на дам!»
Але Рішмон, безжалісний на вдачу,
Глузливий та жорстокий завсігди,
Промовив: «Я великої біди,
Мій друже, в цьому випадку не бачу.
Вона ж англійка, та й навряд чи їй
Дівоцтва цвіт уберегти ясний
Так пощастило, як хоробрій Жанні...»

Нараз, по тім брутальнім розважанні,
Його периста ранила стріла.
Подвійна лютість вояка взяла,
І кидає удар він по удару
На ворогів густу й рухливу хмару.
З Ля Гіром він, а з ними й кожен галл,
Запавши в грізний і нестримний шал,
Тнуть, колють, ріжуть, б'ють оскаженіло,
І падає в диму за тілом тіло,
Фортечний бриттам створюючи вал.

Наш добрий Карл в тій дикій веремії
До Дюнуа промовив: «Де ж вона?»
«Хто, мій королю?» — той не розуміє.
«Чи єсть яка про неї новина?»
«Про кого?» — «Ох! немов у воду впала!
Коли фортуна змогу нам послала
В Бедфордів замок сміливо вступить, —
Ніхто її під ту не бачив мить».
«Найдемо!» — каже войовнича Жанна.

Тоді король: «О сили неземні,
Про неї дбайте! Хай моя кохана
Повік лишиться вірною мені!»
Те кажучи, коня він не спиняє
І ворогів на всі боки рубає.
Та незабаром темним накриттям
Понад землею морок розіслався
І край поклав отим гучним ділам,
Що ними Карл уперше розважався.

Коли ото спинилася борня,
Зачув монарх, що саме того дня
Вродливих вершниць невеличку зграю
Хтось бачив у долині, біля гаю,
А з-поміж них одна була така
Прекрасна, ніжна, свіжа та струнка,
Що навіть словом жодним не сказати.
Товстого поруч бачено абата.
Пажі блискучі, рицарі ставні,
Усяк на бойовому скакуні,
Всі у стьожках, в оксамиті та злоті
Товаришили пишній тій кінноті.
Простуючи погоном нешвидким,
Вони звернули на розкішний дім,
Якого доти у тамтешнім краї
Не бачили. Аж око засліпляє
Будинку мальовничість казкова.
Люб'язний Карл, почувши ті слова,
Сказав Бонно: «Хто друг мій — той за мною!
Узавтра рано серце заспокою,
Побачивши Агнесу, ніжний квіт,
Або ж — покину цей облудний світ».

Недовго сну його тримали чари,
І ледве Фосфор виглянув крізь хмари²¹,
Троянд Аврори вістовець блідий,
А в сонця повіз пишнотолотий²²
Іще-но коней впрягано допіру,
Король, компанію дібравши щирю —
Були там Жанна, Дюнуа, Бонно —
В дорогу рушив, кажучи одно:
«Найдімо перше дивний скарб любові,
А на війну ще встигнемо, панове».

ПІСНЯ СІМНАДЦЯТА

*Як Карл VII, Агнеса, Жанна, Дюнуа, Ля Трімуйль
та інші втратили розум і як вони вернулися до тям
завдяки заклинанням преподобного отця Боніфація,
сповідача королівської особи.*

О скільки в світі цім чарівників!
Про чарівниць нема що й говорити...
Минувся вже облудами повитий
Мій юний вік, солодких час гріхів,
Але й під вечір часто, як і вранці,
Туманять нас могутні ошуканці
У пурпурі, у слави убранні.
Ведуть вони в високості ясні,
А далі в прірву затають чорну,
В гірку журбу, в загибель необорну.
Остерігайтесь чаклунів таких,
Читачу мій! Як треба вже омани,
То хай то буде любки сміх коханий,
А не прихильність владарів земних.

Гермафродит, поставивши раптово
Агнесі пастку — дивну ту будову, —
Хотів красунь французьких покарати,
Ослів, святих і паладинів рать,
Чия чеснота і божиста сила
Йому всі чари соромом покрила.

Хто тільки входив у заклятий дім,
Робився брат і друг тому чужим,
Він тратив пам'ять, тратив глузд і тяму.
Вода летейська, пивана мерцями,
Вино лихе, що труять ним живих,
Не чинять згубних наслідків таких.

Там, під склепінням портика чудного,
Навсуміш старовинного й нового,
Блискучий привид гордо походжав;
Ходу легку він, зір блискучий мав,
Рухливий був, як мавпа та достоту,
І все носив фальшиву позолоту.
Ця постать, невсипуща і вночі,
Уява зветься, милі читачі.
Це не прекрасна, сповнена принади
Богиня Риму й давньої Еллади,
Що надихала дух живий творцям,
Що свіжих барв широким розлиттям,
Алмазами, квітками наділила
Співця непереможного Ахілла,
Очам Дідони додала тепла
І в храм пісень Овідія ввела;
Богиня це чудна, несамовита,
Лихим смаком, безглуздям оповита,
Що меж не знає у шаленій грі
І вчить на глум прозаїка й пііта —
Сорлена, Лемуана, Скюдери¹.
Вона свої навіює тумани
На новочасні опери й романи
І довго ще лігатиме, як птах,
На кафедрі, в театрі, по судах.

Огидний карлик, недоумко вічний
У неї на руках, немов синок;
Колись він звався доктор серафічний,
Проникливий, глибокий, ангелічний²;
Він склав недавно дурості зразок —
Історію Марії Алакок³.
Круг них юрбою — кепський еківок,
Лихого тону загадки нездарні,
Та дотепи кульгаві й незугарні,
Передсуди, безглуздя, віщі сни,
Рої щонайдешевших каламбурів...
Так уночі, серед безлюдних мурів,
Літають сови й чорні кажани.
Згадаймо ж таїну палацу того:
Його хазяїн так побудував,
Що кожен смертний, завітавши в нього,
Свій розум за порогом покидав.

Заледве-но Агнеса наша мила
В покої замку дивного вступила,
Як Боніфаций, Господа слуга,
Їй здався Карлом. Дівчина радіє —
І груди давня сповнює жага.
«Герою мій! Одна моя надіє!
Ви знов зо мною, сонце днів моїх!
А як там бритти? Ви розбили їх?
Ніхто, королю, не завдав вам рани?
Дозвольте ж панцир зняти з вас, коханий!»
І нетерплива дівчини рука
Сутану притьмом рве з духівника,
Його до серця чуло пригортає;

Палають очі, губки запашні
Шукають уст у пориві, в огні...
І раптом — що за притча? — натрапляє
Замість щік, рожевих, як весна,
На бороду розкошлану вона,
Жорстку, тверду, нечесану ніколи...
Абат від неї, підійнявши поли,
Вона — за ним, неначе бистрий птах,
«Забув мене!» — кричить, уся в сльозах.
Отак вони по залах бігли пишних,
Він хрестячись, вона з плачем гірким,
Аж зойки враз дійшли до вуха їм.
Прекрасна жінка в муках безутішних
Оружного благала вояка,
До ніг йому склонившись, струнка,
Щоб змилювався над її душею, —
А він меча вже підіймав над нею.
Хто б упізнав у варварі страшнім, —
Ой леле! — Ля Трімуйля молодого,
Що Доротеї всім життям своїм
По жертвував би скільки хвиль до того!
Тепер йому здалось, що Тірконель,
А не красуня перед ним ласкава,
І ворога він кличе на дуель,
Свогого добиваючися права.
А що ж вона? Вона не пізнає
Високого чеснотами героя,
Вона питає: «Де життя моє,
Де любий мій?.. Утратила його я!
Молю вас — допоможіть його найти!»
А пуатвинець прагне крові, мсти,
Її він чує, та не розуміє,

Англійця бачить і в злобі шаліє,
І панні, що від муки умліва,
Такі говорить запальні слова:
«Навчу тебе я тон свій одмінити,
Зарозумілий, безсоромний бритте,
Нахабо, пиворізе острівний!
Я покажу, як рід ганьбити мій,
Мене, мене погрозами страшити!
Пуатевинців я нащадок тих,
Що відсилали в темне царство тіней
Англійських рицарів ще й не таких,
Як ти, зухвалий Альбіону сине!
Де ж меч твій, ратоборче на словах?
Який тебе скував зненацька страх?
В парламенті ти здатен говорити,
Британський цапе, Англії Терсіте,
А як до діла — то підкурчив хвіст!
Ану-бо появи вояцький хист!
Із піхов зброю! Чи тобі на лобі
Встругну печать, аж і не писнеш пробі,
І нагаїв усиплю сто підряд
У твій широкий бабкуватий зад!»

На мову ту, від жаху побіліла,
Благає й стогне Доротея мила:
«Я не англієць анітрохи, ні!
За що ви зла бажаєте мені,
За що цей гнів, оці клятьби без краю?
Із Пуату я рицаря шукаю,
Ох! Дівчина, заприсягнузь життям,
Цілує ноги благородні вам».

Шкода! Глухий він до її одчаю,
Його рука під ту жахливу мить
За горло панну рветься ухопить.

Якраз тут сповідач довготелесий,
Втікаючи наосліп від Агнеси,
Спіткнувсь між ними. Рицар запальний
Його за коси рветься ухопити,
Та ба — нема! Він котиться, сердитий,
Вдвох із абатом, мов клубок живий;
Струнка Агнеса з криком і сльозами
Летить, як м'яч, Трімуйлеві до ніг,
І Доротея б'ється серед них
У вигляді, негожому для дами.

Коли ж ото зчинилося воно,
Наш добрий Карл, мандруючи з Бонно,
Із Дівою та Дюнуа завзятим,
Перед палацом опинився клятим,
Куди любовний пал його завів.
О сило чародійна! Диво з див!
Заледве встигли спішитись панове
І до фатальної ввійти будови,
Як розум їх змішався й помутнів.
З книжками так, в ярмулках квадратних
Серед Парижа мудрі доктори
Заходять, пересварені в розмовах,
До вченості глибокої нори,
Уславленої чварами Сорбонни,
Де нісенітниць непроглядна мла
Кубло собі теплесеньке звила,

А глузд живий у перекорах тоне;
Ввіходять преподобні по однім,
Статечно так, поважно, в добрім ладі,
Немовби кожен розумом ясним
Пишатись має право в тій громаді,
Немов сварки та брехні їм чужі,
Немов це все — розсудливі мужі, —
З них дехто й справді міркувати схильні...
Та увійшли — і стали божевільні.

Король, до краю з пристрасті п'яний,
З очима, де палав огонь бажання,
Тремтів од палу, як листок дрібний,
І промовляв, немов само кохання:
«Агнесо, соромливеє дитя,
Мій ніжний раю, цвіте мій рожаний!
Ох! Я без тебе проклинав життя! —
Та зустрічі прилинув день жаданий.
Зо мною ти, я знов тебе обняв;
Яке ж бо личко миле та вродливе!
Та ніби стан твій дебелиший став,
Ніж той, що пестив я тоді, щасливий,
Коли з тобою любощів зазнав.
Який живіт! А стегна, Боже милий!
Недаром же в розкошах ми горіли:
Моя Агнеса, бачу, вагітна,
Породить нам бастардика вона,
Який за нас одважно буде битись.
Пусти ж, я хочу ближче притулитись,
Щоб паросток під цю солодку мить
До батьківської гілки прищепить».

Із ким же то король так розмовляє?
Кому медові речі виливає?
Кого до серця тулить він, палкий?
То пан Бонно; спітнілий і товстий,
То пан Бонно; людина ця почтима
Дивнішого не зазнавала дива.
Король, бажання чуючи одно,
У млоснім шалі повалив Бонно
Додолу, — і товстун широкозадий,
Агнесу причавивши аж на дно,
Упав наверх дивочної громади.
О Господи, який зчинився крик!
Опам'ятався трошки духівник,
Руками, пuzом, спиною своєю
Агнесу душить, тисне Доротею,
Устав, схопився, вирвався, біжить;
Бонно захеканий услід летить.
Та Ля Трімуйль одважний уявляє,
Що ту, кого він над життя злюбив,
Нахаба череватий ухопив
І з нею так поспішно утікає.
Тож він услід придворцеві мерщій
Кричить: «Віддай! То скарб єдиний мій!
Віддай, злодюго!» — і з усього маху
Мечем у спину вдарив бідолаху.
Бонно круг тіла панцир добрий мав,
Тож гострий меч одскочив лиш від нього:
З ковадлом товстуна б я порівняв,
Що лиш дзвенить від молота тяжкого.
Череваня смертельний гонить жах...
Тут Діва їм перетинає шлях
І, бачивши, яка гроза сердита

На Карлового спала фаворита,
Трімуйлеві удар той віддає,
Яким він щастя боронив своє.
Пан Дюнуа, квіт рицарства найкращий,
Не може залишить напризволяще
Трімуйля; він повинен боронить
Свого друга під нещасну мить,
Його впізнав він, — та прекрасну Діву
Він за англійця має, повен гніву,
Її мечем булатним затина
Так, як Трімуйля славного вона,
А той — Бонно у спину недіткливо.

Наш добрий Карл у веремії тій
Усе гадав, що пан Бонно товстий —
Його Сорель. Становище предивне
Для короля й коханця далєбі!
У щирій і шляхетній боротьбі
Він здатен військо викликати, гнівний.
Усі, що б'ються навкруги Бонно,
Для нього кодро ворогів одно.
На Дюнуа він кинувся завзято, —
Той повернувся, відповів мечем...
Коли б же то героєві та знати,
Що з Франції він б'ється королем!
Який би жах діткнув його докором!
Який би впік його несвітський сором!

Під ту хвилину Жанна запальна,
Удар діставши, Карла затина,
А Дюнуа, святого повен гніву,
Б'є короля, рубає красну Діву,

Із лівої та з правої руки
На них шалені сипле блискавки.
Бастарде смілий! Жанно гордовита!
Спиніться! Скільки буде сліз у вас,
Дізнавшись, що злість несамовита
На короля під цей упала час!

Тримує у тій страшній крутанні
Прекрасну Діву гателив по спині,
Мечем її принади лоскотав.
Бонно у битві участі не брав, —
Не тим повніла голова у нього;
Він битий був, але не бив нікого.
За ним, ізнявши божевільний крик,
Осатанілий бігав духівник.

Злоба, як вихор, крутиться в палаці,
Всі проти всіх лютують у борні,
Втікають, ловлять, гоняться, бояться,
Стогнання, зойки, крики навісні...
Агнеса плаче, Доротея гожа
Кричить: «Ой, ріжуть! З нами сила Божа!»
А духівник, мов старший лицедій,
Вперед веде в процесії чудній.

Побачив перший він Гермафродита,
Хазяїна страшного тих палат,
Що споглядав, як лютє несамовита
Крутила Карла, рицарів, дівчат,
І реготався, взявшись у боки.
Збагнув отець без довгої мороки,
Що теє все іде з чортячих справ.

Він трохи, бачте, розуму сховав
Під каптуром, ба ще й тонзури сила
Його, як добрий панцир, боронила.
Умить йому згадалось, що Бонно
Шанує звичай, виниклий давно,
А вартий, щоб шановано і нині:
З собою завжди мати у торбині
Гвоздику, сіль та перець і мускат.
Із молитовником смиренний брат
Біжить мерщій до світлого фонтана,
Бо ж сіль, молитва та свята вода
Не залишать, напевне, і сліда
Від замку та його лихого пана.
Бурмоче він усе, що випада
В таким-от разі: Sanctam, Catholicam,
Papat, Romam, aquam benedictam, —
І з чаші, триманої товстуном,
Окроплює свяченою кругом
Алісиного виплодка гидкого:
До Стіксового плину вогняного
Ті бризки я ладен би прирівнять.
По чаклунові іскри миготять —
І диму стовп, густий та пелехатий,
Повив і чародія, і палати.
Французи в темряві страшної мли
Іще свою баталію вели, —
Та зникли чари, з ними й божевілля,
Що син його диявольський наслав;
Усі прочумалися, як з похмілля,
І кожен мозок знов на мірі став.
Герої наші вмить опанували
Ті крихти глузду, що від Бога мали,

В людськім-бо роді, леле! крок один
Від тьми до безтямності глибин.
Зраділо б серце в кожного з картини,
Коли шляхетні наші паладини
Ченцеві уклонялися до ніг,
І всяк молився, як умів та міг.
Трілуйлю! Карле, в любощах завзятий!
Ні, не мені ваш захват змалювати!
Лунало всюди: «О королю мій!» —
«Моя Агнесо!» — «Рицарю ясний!» —
«Це ви?» — «Це ти?» — «Мое життя!» —
«Мій раю!» —
І поцілунки сиплються без краю,
Сто запитів, сто відповідей чуть,
Але думок слова не доженуть.
Щасливий з наслідків своєї праці,
За всіх молився скромний Боніфацій.
Бастард і Діва потай, у кутку,
Шептались про любов оту палку,
Що мала їхню увінчати славу.
Аж тут осел, їх дивний компаньйон,
Як зареве на всю свою октаву,
На щонайнижчий тріумфальний тон!
Земля і небо з жаху задрижали,
І Жанна, найчистіша з-між людей,
Побачила, як у будинку впали
Сто веж сталевих, мідних сто дверей.
Було таке лиш за доби тієї,
Коли, облігши Єрихон, євреї⁵
Заграли в сурми ворогам на страх —
І місто розвалилося у прах.
Тепер, на жаль, такого не буває.

Тож цілий замок вигляд одміняє:
Житло, де мешкав неподобний звір,
Обертається в Божий монастир.
Стає каплиця з пишного салону;
А кабінет, де та потвора зла
Свої вершила капосні діла,
Господнього стає підніжжям трону.
Одного тільки всемогутній цар
Не відмінив: їдальня залишилась,
Щоб люди там по-людському живились,
Нова їй тільки назва: рефектар.
Хоробра Діва, серцем в Орлеані,
У Реймсі, серед подвигів гучних,
Промовила до Дюнуа: «Жадані
Надходять дні, — надіймося ж на них.
Супроти нас — я бачу це, я знаю —
Зробив останній наступ сатана;
Безсилий він, в борні дійшов він краю!» —
Ох, як же помилялася вона!

ПІСНЯ ВІСІМНАДЦЯТА

Лиха пригода Карла та його золотого почту.

Не бачу я в історії землі
Героя, мужа чесного, пророка,
Християнина, вірного глибоко,
Що доля не окривдила б жорстоко,
Заздрісники чи ошуканці злі.

Зазнав багато горя і страждання
Мій добрий Карл, відколи світ уздрів,
З колиски мав лихе він виховання,
Бургундець потім капості чинив ¹ ;
Позбавив батько прав його спадкових;
Парламент при Гонессі викликав
Його до зали вироків судових ² ;
Британець лілії його украв;
Спізнявся на церковні він одправи,
Ба й на обід, блукавши по світах;
Коханка, дядько, мати, друг лукавий³,
Всі зраджували в мирі і в боях;
Англійський паж перехопив уміло
Його Агнесу; пекло вогняне
Гермафродита з ланцюга спустило,
Щоб у безумство впав король страшне;
Він жив у кривді, серед мук і страху,
Все витерпів — і Бог простив бідачу.

Французи наші, вирвавшись із стін,
Де пан Бонно, Агнеса й паладини ,
Були всі пошаліли, як один,
Од витівок чортячої дитини,
Під лісом тим свою верстали путь,
Що Орлеанським нині люди звуть.

Несміло ще Тіфонова дружина
Лила проміння на поля нічні, —
Аж примічають: постаті чудні,
Вояки в спідничках лиш по коліна
З'явилися раптом; на грудях у них
Три леопарди між лілей струнких⁴.
Мерщій король свого коня спиняє
І невідомих пильно розглядає;
Бастард і Діва — уперед, на шлях;
Агнеса шепче: «Утікаймо, милий!..»
Та Жанна бачить: люди в ланцюгах,
По двоє сковані, заманячили.
«Ой! — скрикнула. — Це ж наших вояків
Загін англійський у полон схопив!
Повинність наша — їх урятувати!
Гей, Дюнуа! А покажім-но, брате,
Бастарда смілість, діви Жанни гнів!»
І кинулись, узявшись до зброї,
На вартових без роздуму обоє.

Одвага їх така страшна була,
Такий жахливий вигляд у осла,
Що вояки, чи як там їх назвати,
Метнулись, мов собаки, утікати.

До визволених Жанна під'їздить,
Вітає їх: «Подяку ви зложіть
Законному своєму королеві,
Що від англійців вас урятував;
Цілуйте руку; з нами підете ви
Його спадкових боронити прав».
Що ж рицарі на ту ласкаву мову?
Похнюпились, зітхають загадково,
Ні пари з уст... А правда, читачі,
Цікаво вам, кого піднять мечі
За трон французький Жанна закликає?
То шахраї, найгідші в цілім краї,
Засуджені, як кодекси велять,
На спині в Амфітріти веслувать:
Це їхня одіж певно виявляє.
Зітхнув король, поглянувши на них.
«О горе! — каже. — Серце мука тисне,
Що племено британців ненависне
Господарює у краях моїх!
З їх імені тут суд іде й розправа!
За них у церкві чинять молитви!
З їх волі на галери йдете ви,
Мої підданці! О, яка неслава!»
Жаліючи огидних волоцюг,
Ласкаво він наблизився, як друг,
До молодця, що перший був між ними.
На світі мало з пиками такими
Мерзотників. Кошлата борода
На підборідді довгому буяє;
В очах нема ні честі, ні стида,
І слова правди на устах немає;

Так і здається, що в рудих бровах
Ховається злоба, безчестя, зрада
Блюзніра, геть загрузлого в гріхах;
У піні рот, скрегочуть вічно зуби.

Тож цей шахрай, такий на вигляд любий,
Побачивши французів короля,
Зробився тихий, смирний, як теля,
Мов на молитву, склав потворні губи.
Так пес лихий, що кров горить в очах,
Що аж реве, охриплий з лютування,
Хазяїнові стелеться в ногах
І лиже руки, сповнений бажання
У нього вибrehати хліба шмат.
Так чорт, Люцифера самого брат,
З пекельних нетрів рушивши в дорогу,
Хвоста свого ховає поміж ноги
І до черниць, тихіший від ягнят,
Крадеться, щоб побожністю своєю
Діскрету знайти чи Доротею.
Зчарований мерзотником брудним,
Король прихильно розмовляє з ним⁷
І додає бадьорості словами:
«Скажи мені, відкіль і хто ти саме,
Як опинився в горі отакім,
Що нині суд послав тебе суворий
На каторзі блукати через море?»
Засуджений на скромний каже тон:
«Із Нанта я, зовуть мене Фрелон,
Королю добрий. Віруючи щиро,
В монастирях свою кріпив я віру
Не день, не два. Цураючись забав,

Про діток я найбільше в світі дбав.
Життя своє чесноті присвятив я.
В Парижі, на Майдані Немовлят,
Щоб каявся лихий і супостат,
Сатири і посланія творив я.
Їх купував недешево Ламбер;
Я знаний був на цілий плац Мобер,
Усі мені належне віддавали.
Щоправда, лихослови закидали,
Немовби й мирянином, і ченцем
Не завжди був з безгрішним я лицем.
Дарма! Суддя мені — лиш власна совість».

Таку зворушливу почувши повість,
Промовив Карл: «Утішся, друже мій,
Покинь свій страх, скажи мені одверто,
Чи люди ці, що з ними йдеш тепер ти,
Всі теж чесноті віддані святій?»
«О, — каже той, — усіх я добре знаю,
За кожного життям відповідаю.
Усі ми в формі вилиті одній.
Тут маєте абата ви Гюйона⁶;
Особа це, їй-богу, чарівна, —
Не схожа на порушника закону,
Шаленця, забіяку, брехуна.
Ось пан Шоме, що вірності безкраї⁷
Під незугарним виглядом ховає,
Ладен за благочестя й під різки.
Ось пан Гоша, — йому святі книжки⁸
Відомі краще, ніж усім равинам.
Он адвокат, що всім би вів перед,
Якби не був небесній правді сином.

Це Сабатъє. Язик у нього — мед⁹.
А розум! А душа яка у нього!
Хоч він продав господаря свого,
Та грошей зовсім небагато взяв
І тим вину усяку з себе зняв.
Як я, він мав прибутки від писання.
Чи це ж бо зле? У кожного свій хист.
Ми вам служити будем до сконання:
Вінчає нині тих лавровий лист,
Хто лізе у болото без вагання.
Нам заздрять, ми-бо слави досягли.
Так завжди із героями гучними,
З поетами, пророками, святими:
Усі вони тернистий шлях пройшли.
Ах, пане мій, це ж знаєте давно ви!»

Під час солодкої цієї мови
Набачив Карл іще двох диваків,
Що кожен з них обличчя затулив.
«Хто, — він пита, — ці люди соромливі?»
«Це, — лепетун тижневий одповів¹⁰,
Два мужі, над усіх благочестиві,
Окраса вимушених моряків.
Ото — Фантен, вельможам проповідник¹¹,
Їм вірний раб, прихильний і до бідних;
Живих на правди путь він наставляв,
А щоб добро чинити для безрідних —
На сповіді вмирущих окрадав.
Он там — Брізе, черницям друг ласкавий¹²;
До їх принад не був охочий він,
Та грошові владнував їм справи,
Дукат у них забравши не один

В ім'я Господнє. Гроші — то дрібниця,
Та грішним попускати не годиться.
Останній серед гнаних на Марсель —
Моя підпора, брат і друг Бомель¹³.
Серед моїх прихильців найпідліший,
Найвідданіший він і найвірніший.
Забутливий, він іноді і вдень
Залазив стиха до чужих кишень,
Віддавшись душою пану Богу.
Зате перо метке та бистре в нього!
Він знає, що для простого ума
Над правду лиха більшого нема,
Що світло істини — річ небезпечна.
З таких причин оця людина гречна
Взяла брехню в писаннях за закон
І завжди чеше на фальшивий тон.
Я ж, пане мій, вам правду повідаю:
Єсте герой ви, славний між усіх, —
Хай буде це відоме в край із краю.
Прийміть мене й товаришів моїх,
Окривджених, окритих поговором,
Своєю ласкою зогрійте нас.
Ми будем вірним, незрадливим хором
Вам славу воздавати повсякчас».
Тут він зложив казання патетичне
Проти англійців, за закон салічний,
Доводячи, що він би й без боїв
Од варварів країну свободив.
Припало це до серця королеві,
І той пообіцяв газетяреві,
Ласкаво усміхаючись, як брат,
Що всіх бере під свій протекторат.

Агнеса, будучи цьому за свідка,
Розчулилась і слізку пролила:
Любові жриць розчулить можна швидко,
Вони-бо мають, хоч і жертви зла,
Серця ніжніші, як війни слугині.
«Королю, — каже, — ви вчинили нині
Добро велике для оцих бідах.
У них розвіявся покари страх,
Ваш усміх щастя їм дає і волю.
Ох! Ті зухвальці чинять там суди
Во ім'я пана іншого, королю!
Тупоголові, капосні діди
Мого коханця за ніщо вважають!
Я бачила, як гордо походжають
Вони у чорних мантиях своїх.
Я пам'ятаю добре: через них
Владар французький по крові³ закону
Утратив і багатства, і корону.
Так само довелось бідахам цим
Прийнять од них страждань гіркую чашу.
Сіром пригрійте, — а судцям лихим
Сплатить як слід за спільну кривду вашу».

Цей поклик короля зачарував:
Він до добра великий нахил мав.
Та Жанна, грізносерда войовниця,
Повісити їх радить без розмов;
«Фрелонам, — каже, — час давно прийшов
Гойдатися у лісі на осиці».
Премудрий і могутній Дюнуа
Такі на теє вимовив слова:

«Не раз серед воєнної тривоги
Потрібні нам бувають руки й ноги;
Як бачите, ці добрі молодці
І ноги мають, і по дві руці:
Нехай послужать ними, з ласки неба.
Писак та віршомазів нам не треба
На полі крові, у диму боїв, —
Візьмімо їх собі за вояків.
В розлуці з писаниною своєю
Вони здадуться богові Арею».

Карл згоджується. Разом перед ним
Всі шахраї впадають на коліна,
І плаче кожен, як мала дитина.
Кімнату для спочинку дано їм
У домі, де король з товаришами
Мав ночувати, стомлений трудами.
Сорель подбала, щоб для всіх прояв,
Недавно ще плямованих безслав'ям,
Бонно вечерю добру влаштував:
Недоїдки він королевські дав їм.

Вечері час хвилиною пробіг,
І Карл з Агнесою спочити ліг.
Прокинулись — і диво узяло їх:
Десь одіж зникла. Геть по всіх покоях
Агнеса бігає, — але дарма!
Немає сукні, перлів теж нема,
Щез і портрет високого коханця!
Бонно шатнувся до калитки вранці —
Він королівський вірний був скарбник —
Ох! Скарб монархів теж таємно зник!

Білизну, посуд, — ох, усе злодії
Забрали! — То газетярів орда
Все замела в будинку без сліда,
На волю знов добувшись надії,
Їм думалось (навчав так ще Платон),
Що розкіш зайва власникам корон.
Сховавшись під корчми захист милий,
Вони здобуте чесно розділили,
А далі й книга виникла у них
Про марні марнощі принад земних.
Доводиться там влучними словами,
Що люди всі, Адамові сини,
Добром ділитись мусять із братами,
Всупільнивши і сукні, і штани.
Небавом цього й видано трактата.
Там велемудрих приміток багато,
Там, на пожиток дітям християн,
Є й передмова, і докладний план.

Наш добрий Карл і рицарі та дами
Від горя мало не згубили тями,
Питалися, шукали, — та шкода!
Колись так само доброго Фінея,
Вождя фракійців, та царя Енея¹⁴
Спіткала враз нечувана біда:
Вони собі трапезувати сіли, —
А ненажери гарпії влетіли,
Як сарана, до їх печер німих —
І без обіду залишили їх.

Агнеса стогне, плаче Доротей, —
Ані шматинки, тіло щоб покрить.

Проте Бонно появою своєю
Здолав би навіть мертвих розсмішить.
«Ох, — він кричав, — адже біди такої
Ми ні в одному не стрічали бої!
Ох! Я умру! Злодюги навісні,
Забрали все, ні шеляга немає!
От що, королю, з добрості буває,
От як вам платять мудреці земні!»

Агнеса, добросерду вдачу мавши,
Великодушна та ласкава завше,
На те йому: «Бонно мій дорогий,
Невже через пригоду цю погану
Ви до письменства втратили пошану —
І ненависний вам поетів рій?
Письменника я знала не одного,
Що чисті руки й чисту душу мав,
Що короля свого не окрадав,
Поєми й прозу пишучи для нього,
І, славлячи чесноту у піснях,
Сам у безчесних не купавсь ділах.
Загальне благо — от ясна мета¹ їх;
Вони несуть поліпшення в звичаях,
Навчати й тішити — їх твердий закон.
На шершня хай скидається Фрелон*,
Та ви ж, проте, не скажете ніколи,
Що зовсім зникли працьовиті бджоли».

Бонно на тее: «Що мені до бджіл,
До шершнів і до всіх тих марних діл?

---

* *Frelon* — шершень. На цьому в оригіналі побудована гра слів.

Обідать час, а гаманець порожній!»
Його втішають наші подорожні,
І героїчно силується всяк
Полагодити справи хоч с'як-так.
Усі нарешті рушили в дорогу —
До замка і затишного, й ясного,
Де знайде кожен чесний паладин
Одежу, страву й подостатком вин.
У рицарів були непишні шати,
А вже про дам — то краще й не казати, —
І бачили зустрічні люди їх
Кого без суконь, інших без панчіх...

ПІСНЯ ДЕВ'ЯТНАДЦЯТА

*Смерть хороброго й ніжного Ля Трімуйля
та чарівної Доротеї. Суворий Тірконель іде в картезіанці.*

О сестро смерті, що зовуть війна,
Атропи дочко, розбишацтва право,
Якому дано героїчну славу, —
Ти чиниш лихо до кінця і дна!
Ти море й поле багряниш кривлею.
Коли ж іще з жорстокістю твоєю
Амур з'єднається, і та рука,
Що ніжно так і гріє, і стиска,
Меча затопить у кохані груди,
Коли, під хвилю темної облуди,
Смерть заподіє рицар тим устам,
Де ще горить солодкий слід любові,
Ладний за краплю дорогої крові
Своїм юнацьким заплатить життям,
І бачить, як згасають очі милі,
Що чарували в пристрасній несилі, —
Таке видовище для чулих серць
Іще страшніше, ніж останній герць
Вояцтва, що на смерть іде завзято,
Від короля за те узявши плату.

Здобувши знов ума зрадливий дар,
Його французький ужива владар

На те, щоб із підданцями своїми
Ганять за небезпеками новими.
Прямує він із поштою золотим
До города, де в замку кам'янім
Велика й щедра Марсова скарбниця.
Там і мечі, й списи, і гаківниці,
І подарунок пекла, нам на страх, —
Гармати у погрозливих рядах.
Уже здаля виднілись вежі чорні.
Мандрівники хоробрі та моторні
До них завзято линули учвал.
Лише Трімуйль, чий благородний пал
Довіку славен буде поміж нами,
З дороги збився, до своєї дами
Схиляючись і полум'ям розмов
Освідчуючи вогняну любов.

В долині, де струмок шумів студений,
Де кипарис підносився зелений,
Як піраміда, — він уже сто літ
Розвеселяв увесь окольний світ,
Була печера; там стрункі наяди
З сільванами ховались для відради.
Там чисте і прозоре джерело
Каскадами примхливими текло,
Стелились трави, як розкішний килим.
Стрункі жонкілі із жасмином білим
Немов шептали пастушкам: прийдіть
До нас мерщій, щоб солодко спочить
На цьому ложі, гідному Амура.
Чутлива пуатвинцева натура
До серця тії заклики взяла¹.

І місце, й час, і повіви тепла
Та свіжості, і любки образ милий
Жадобу нестриманну пробудили.
З могутніх коней враз вони зійшли
І на зеленім муріжку лягли,
Зриваючи і поцілунки, й квіти, —
І німфи, заглядаючи крізь віти,
В долоні їм плескали без кінця.
Всептаство, від орла до горобця,
З їх прикладу навчалось любити.
В тім самім лісі, близько відтіля,
Була каплиця. Там напередодні
Шандосові останки, вже холодні,
Сира навіки прийняла земля.
Два панотці, одягнені у біле,
Як звичай і закон їм приділя,
Над довгим De profundis там потіли.
Поль Тірконель там і собі стояв:
Хоч церкву він не дуже любляв,
Та пам'ять друга цінував високо.
Вояки, загартовані в боях,
Нестриманому віддані пороку,
Вони з Шандосом мали спільний шлях,
Цураючися ніжності й любові.
Шандоса він, проте, любив, як міг, —
І слово дав розлити море крові
За того, хто від галльських рук поліг.

Він бачить у віконце: пара коней
На мураві пасеться без припони;
Біжить до них... Злякалися вони —
І чвалом до тієї гущини,

Де Ля Трімуйль, обнявши Доротею,
Про все забув за пристрастю своєю.
Чужому щастю ворог з давніх літ,
Заскреготав зубами страшно бритт
І крикнув: «О поріддя нечестиве!
Для безсоромних любощів своїх
До того саме місця забрели ви,
Де наш герой на вічний спокій ліг!
О сміття двору, що стида не має!
Коли англієць чесний умирає
Від рук ворожих (рідко це бува), —
Вам з радості п'яніє голова,
І ви, кому британське все немиле,
Цілуєтеся край його могили!
Безчесний рицарю, що лиш бабам
Служити годен, ніжний та ледачий,
Скажи: невже твоїм далось рукам
Убить того, за ким народ наш плаче?
Чому ж ти ніби в рот води набрав,
Чому в свою коханку очі вклав?»

«Ні, не мені судилась тая слава, —
Француз йому шляхетний одказав. —
Керує в бої Божа сила права,
І хоч з великим вашим вожаєм
Я справді перший змірявся мечем,
Витримуючи напад, як годиться,
Та вмер він од щаслившої правиці.
Зате сьогодні вже черга моя:
Нахабу-бритта покараю я».

Як вітер, що спочатку тихо віє,
Шепоче в прибережних комишах,

А потім, розгулявшись, шаліє
І на природу навіває страх, —
Так Ля Трімуйль із хмурим Тірконелем,
Одваги упиваючися хмелем,
Глузливими погрозами пекли
Один одного. Рицарі були
Без панцирів і без шоломів навіть.
Усе, що тисне, обтяжає й давить,
Французький воїн з себе поскидав,
Готуючись до любовних забав.
Тож меч і спис та всяка інша зброя
Лежали побіч нашого героя,
Бо й справді: для любові нащо спис?
Поль Тірконель — той, думалось, і зріс
Озброєний, — а скинув у каплиці
Свій панцир, свій шолом та рукавиці,
На зброєносця залишивши їх.
Був тільки меч у піхвах золотих
При боці в нього, як товариш добрий.
Його добув він. Ля Трімуйль хоробрий,
Палкий відчувши на зухвальця гнів,
До зброї кинувся без довгих слів,
Схопив її, лютуючи без міри,
І скрикнув: «Ось я зараз покажу,
Потворний і жорстокий лицеміре,
Як сунуть носа у любов чужу!»
Сказав — і герць розпочина шалений.
Так, ужахнувши весь фрігійський край,
На Гектора ударив Менелай
Перед лицем провинної Єлени¹.

Від Доротеї криків жалібних
Печера, гай, повітря задрижало.

Ніколи ще так серце не кохало,
Ніколи досі від тривоги таких
Не билось. «О Боже! Де пила я
Солодку втіху, де зазнала рай, —
На мене втрата милого чекає!
Трімуйлю мій! Ти, варваре, стривай,
Мене убий мечем своїм, почваро!» —
Простягнувши руки, кинулась вона,
Не боячися смертного удару,
Між вояків, як блискавка ясна.
Вже груди милого алебастрові,
Ті ніжні груди, той гарячий шовк
Забагрянив широким струмнем крові
Поль Тірконель, розлючений, як вовк.
Француз, від тої рани роз'ярілий,
Смертельну зброю розмахнув щосили, —
Та Доротея поміж них була.
О небо! О боги! О доле зла!
О, хто з земних коханців прочитає,
Сльозами не зросивши цих рядків,
Що красень, рівного кому немає,
Чиє чуття мов океан безкрає,
Рукою власною кохану вбив!
Смертельне лезо, лихоносна криця
Прошила серце, любовців житло,
Що лиш для нього пишно розцвіло;
Вона упала, як підбита птиця,
Трімуйля кличе... А холодний жах,
Смертельний жах прекрасну повиває,
Могильна ніч стоїть уже в очах.
В останній раз вона їх відкриває,
В останній раз безсила вже рука

Коханця пестить, гладить і стиска, —
А вже душа від неї відлітає,
І, клянучись, прощається вона
З тим, з ким ділила запальне кохання,
І тихо пробриніли, як луна,
«Люблю, люблю...» — слова її останні.
Шкода! Трімуйль нічого вже не чув,
Не бачив. Смерті морок лютий
Над ним страшними крилами війнув.
Лежить вояк, безсилий і зітхнути,
Його коханка кров'ю облива, —
А він лежить, як скошена трава...
Побачивши картину цю жахливу,
Поль Тірконель закам'янів, завмер;
Суворого англійця лиш тепер
Діткнули жалощі, йому на диво.
Так Атлас, кажуть, що жалю не знав,
Колись горою кам'яною став².

Тож милосердя, що природа-мати
В глибінь людського серця посила,
Щоб пристрасті суворі пам'якшати,
Розбило кригу лютості і зла.
Бритт кинувсь рятувати Доротею, —
І два портрети на грудях у неї
Знайшов: дві міньятюри золоті,
Що свято берегла вона в житті.
На першій був з блакитними очима
Її Трімуйль; його прекрасний вид
Цвів гордощами ясномолодими,
Являючи й любові ніжний слід.
Зітхнув англієць: «Він любові вартий...»

Але який відчув страшний удар ти,
О Тірконелю, другий медальйон
Побачивши? Чи це не дивний сон?
Твої ж бо власні риси на портреті.
І він згадав, як милій Кармінетті,
Коли в Мілані-місті пробував,
Цілунки з уст рум'яних ізривав
(Була вона до бриттів несувора).
Згадалося — немов було це вчора, —
Як од'їздив він звідти, як вона
Із ним прощалася, вже вагітна,
А він їй дав при тій сумній годині
Свого портрета, що митець Белліні³
Уміло вивів пензлем чарівним.
Так-так! Усе майнуло перед ним.
Ох! Кармінетта — Доротеї мати,
А батька, батька — Тірконелем звати!

Він гордий був, суворий, крижаний,
Та людяність утратив не до краю.
Коли натурі випаде такій
Глибока чаша муки та одчаю, —
Вона сильніше їх пережива,
Ніж той, хто скаржиться не раз, не два
З пустих причин: я мучусь, я страждаю!
Згорає легко висохлий комиш,
Та мідь і сталь палають гарячіш.
Його дочка — ця дівчина убита,
Залита кров'ю, смертю оповита!
Він дивиться на неї, гордий бритт,
І вперше плаче, відколи на світ

Родився, облива її сльозами
І стогне, аж луна іде лісами,
Клене війну й фортуни дар лихий —
І пада сам, неначе неживий.

Від зойків тих Трімуїль розплющив очі,
Побачив день, і здався день йому
Темнішим від захмареної ночі.
Свою коханку бачить він німу,
Меча свого з грудей їй вириває,
І ставить меч, де стелеться трава,
І на вістря безжальне упадає,
І Доротею кров'ю залива.
На крики Тірконелеві журливі
Гурт челядинців і попів біжить;
Так само вдачею немилостиві,
Вони, проте, розчулилися вмить.
Пан Тірконель, якби не їх допомога,
Так само був би полетів до Бога.

Свій розпач трохи вгамувавши, він
Велить покласти пару нещасливу —
Трімуїля й дівчину його вродливу
На довгі ноші з ратищ, із дрючин.
У табір королівський їх відносять
Солдати і слізьми дорогу росять.

Поль Тірконель, що меж не знав ні в чім,
Прокляв життя по випадку таким.
Зненавидів жіноцтво він, природу
І все, що спричинило ту пригоду,

Сів на коня і вирушив без слуг,
Темніший від погрозливої хмари,
Самій німоті та скорботі друг,
Шляхом паризьким з берегів Луари.

Прибувши до Кале, на кораблі
До батьківської він пливе землі,
Святого Бруно там приймає схиму⁴;
Там поміж ним і справами земними
Стає високе небо за стіну;
Поринувши у самоту сумну,
Він од людей, од себе утікає,
Суворо постить довгу низку літ,
Смиряє плоть, ні з ким не розмовляє,
Проте безбожним так і кинув світ.

Коли король, Агнеса, горда Жанна
Побачили той похід жалібний,
Коханців двох, що залишили рано,
Такі вродливі, любий шлях земний,
Залитих кров'ю, курявою вкритих, —
Усі тоді заплакали по вбитих,
Усіх жахнув фортуни вирок злий.
Ридала менше стародавня Троя,
Як смерть скосила Гектора-героя,
І мертвого прославлений Ахілл⁵
Ласкаво, ніжно волочив крізь пил
По трупах, серед стогону і страху,
За колісницею, на мотузку:
Там бог залишив жити Андромаху,
Лиш мужеві пославши смерть тяжку.

Агнеса ніжна, тремтячи всім тілом,
До Карла пригорнулася в ту мить
І каже: «Любий! Таж із світом білим
Нас також доля може розлучить!
Нехай же тільки так вона велить,
Щоб я, прекрасна тілом і душею,
Була й по смерті милою твоєю!» —
На мову цю, що сіяла в серцях
Скорботу ніжну та безсилий жах,
Хоробра Жанна, взявши тон суворий,
Промовила: «Так, сталося нам горе,
Та не жіночим стогоном, плачем,
Не зойками, не криками сумними, —
За благородних смерть грізним мечем
З англійцями сквитуймося лихими.
Погляньте, о королю! Орлеан
Іще від крові димом оповитий:
Її найкращі з ваших громадян
За вас не побоялися пролити,
Покірні руху вашої руки.
До зброї ж! Уперед вести полки
Повинність королівська. Тільки нею
За Ля Трімуйля та за Доротею
Британцям можна гідно відплатить.
Агнесо ніжна, годі, не тужіть,
Коханця не розчулюйте сльозами.
Обов'язок високий перед вами:
Додать йому вояцької жаги,
Щоб славен був король між королями».
На те Агнеса: «Ох, нема снаги».

ПІСНЯ ДВАДЦЯТА

*Як Жанна підпала була химерній спокусі;
ніжне зухвальство її осла; доброчинний опір Діви.*

Ламке і тіло, і душа в людини,
На доброчинність віри не кладіть;
Прекрасна ваза, та, на жаль, із глини:
Розбити легко, а тоді зліпівъ
Із сотні черепків посуд єдиний!
Облудна мрія, нездійснений сон,
Щоб вазу ту не вкрила жодна пляма!
Візьмим до прикладу хоч би Адама,
Згадаймо: ветхий Лот, сліпий Самсон,
Святий Давид і мудрий Соломон,
І всі жінки, відомі й невідкриті
В Старому та Новому Заповіті,
В історії та міфах, знали гріх!
За це охоче я прощаю їх,
Не серджуся за їхні примхи ніжні,
За хитрощі та за смаки розбіжні,
Проте скажу, що деяких смаків
Нізащо б я красуням не простив.
Не раз, буває, мавпу волохату,
Товсту, бридку, потворну, карлувату
Вони голублять, мов хорошуна.
Оце-то непростенна вже вина!
Вартніший, може, наш осел крилатий
За фертика, що зна лиш танцювати.

Прекрасна статє, свій натхненний спів
Одній тобі лише я присвятив,
Тож розкажу, що довелось зазнати
Хоробрій Діві, як вона була
Сп'яніла з хитрих залицянь осла.
Це не мені, а мудрому Трітему
Належить оповідь на дивну тему.

У вічній тьмі проклятий Грібурдон,
Страшний і в казані своїм кипучім,
Кляв на огидний та блюзнірський тон
Той день, як Діва палашем блискучим
З плечей у нього голову зняла:
Жадоба помсти клятого пекла.
Одно кричав він: «Батьку Вельзевуле!
Вчини, щоб Жанну, зрослу в боротьбі,
Гріхом земні спокуси огорнули.
Це справа честі, батьку, далєбі!»
Аж тут у пекло, дишучи злобою,
Бридкий Гермафродит упав стрілою,
Окроплений свяченою водою:
Шукать поради жаба та гидка
В чортячого поклала ватажка.
Отож утрюх взялися міркувати,
Як Діву спокусить. Ох! Слід сказати,
Що й двох для дочок Єви забагато.

Відомо їм було давно уже,
Що Жанна під спідничкою своєю
Ключі від Орлеана береже
І що врятує Франції лілею
Невинністю дівочою вона.

На вигадки удався Сатана;
Тож лине він між приятелі-бритти,
Щоб на землі ту справу дослідити
І винюшити, в настрої яким
Сувора Жанна, ненависна їм.

Король, Бастард, Агнеса, Боніфацій,
Осел, Бонно і Жанна молода,
Щоб допомоги збройної діждаться,
Заїхали в фортецю. Ні сліда
Там не було від вилому страшного:
Замурували все, і тим дорогу
Британським воякам перетяли.
Та вояки британські відійшли,
І наш король, Бедфорд і городяни —
Ті там, ті там — кладуться спати рано.
Тремтіль, о музи! Дивну дивину
Розповідати зараз я почну.
А ви, читальники, кому від Бога
Назнаменована чистота строга,
Бастарда і Дениса восхваліть:
Вони гріховну одвернули мить.

Я обіцяв колись вам розказати,
Хто, власне, був отой Пегас ухатий,
Що Дюнуа і Жанну д'Арк носив
Проти непогамовних ворогів,
Яких боялись королі й дівчата.
Ви знаєте: на крилах золотих
В Ломбардію літав він із героєм;
Вернувся відтіль — та ревнощів чудних
Зазнав і розлучився з супокоем:

Хоробру Діву мавши на сідлі,
Відчув огонь у серці він своєму,
Огонь, що сяє світочем в імлі
І що дає життя всьому живому,
Виповнюючи землю й небеса.
Це полум'я священне пригаса:
Його частину більшу для Пандори
Взяли боги; відтоді людям горе!
Зносився світоч, і кипуча кров
Недосконалу зраджує любов.
Огню того палючого тепера
Не появля Уранія Венера,
І те божисте, вічне джерело,
Що на землі струмуючи текло, —
Аркадії блаженної химера.

О, селадони, що рої дівчат
Вас путами із квітів повивали!
Нехай усі: і радник, і прелат,
Полковники, артисти, кардинали,
Усі, кого безумив аромат
Солодкої, жагучої любові,
В цій справі не звіряються ослови!
Про золотого чули ми осла
І про його метаморфози дивні,
Та знаємо — людина то була,
І нашому нітрохи він не рівня.

Абат Трітем, кому педант Ларше¹
В ученості далеко поступився,
Аж сполотнів, подумавши лише,
Яким чуттям вухань наш запалився,

І довго слів таких не міг найти,
Щоб людям ту пригоду повісти.
Тонке перо між пальців затремтіло
І випало, — та знову благодать
Вернулася, як про нечисту силу
Узявся він спасенно міркувать.

Диявол, як відомо, має фахом
Тенета ставити земним комахам
І спокушати бідний рід людський.
Цей батько лиха, мудрий і страшний,
Побачив раз, як наша мати Єва
Була біля заказаного древа,
І яблуко пізнання їй підніс²,
А може, й гірше що зробив їй біс, —
І бідолашну вигнано із раю.
Від того дня жіноцтва любу зграю
Узяв під провід хитрий Сатана.
Абат Трітем нехибно цеє зна.
Послухайте ж його оповідання
Про Жанну, про ослове залицяння —
І добре посоромте ревуна.

Дебела Жанна, з лицями, як вишні,
Лежала на постелі пуховій
По сні живлющім, — і згадалось їй
Життя її та всі діла колишні.
Перебиравши подвиги тяжкі,
Вона забула про свого патрона:
У марнославстві люди всі такі;
Взяла тоді Дениса лють законна,

І дівчину на декілька хвилин
Лишив без ласки та опіки він.
Святий хотів їй навіч показати.
Яка їй без заступника ціна,
І довести їй, що повинна мати
Усяка із жінок опікуна.
І от уже стоїть диявол обіч,
Підстерігаючи жадану здобич.
Упасти в гріх — то ж тільки мить одна.

Спокусник, що нічого не минає,
Аби вершить лихі свої діла,
Вселяється в крилатого осла,
Людської мови звіра навчає,
Пом'якшує його жажливий бас
І втаємничує в мистецтво дивне,
Яке Бернар оспівує у нас,
Як в давнину Овідій богорівний³.

Забув осел, що в світі сором є,
З хліва біжить він навпростець до ложа,
Де все життя перебира своє
Цієї книжки героїня гожа.
Він солодко їй шепче, що вона
Славетна: над усіх земних героїв,
А вродою — троянда чарівна.
Так змій отой, що Єву знепокоїв,
На відповідний трапивши момент,
Передовсім сказав їй комплімент.
Тут визнати годиться нам, панове,
Що лестощі — дорога до любові.

«О небо! — закричала Жанна д'Арк, —
Це дивина, святим клянусь Лукою!
Осел говорить мовою людською,
Ще й добре, хай святий посвідчить Марк!»

А він, схиляючи свої коліна,
«Ти, — каже, — дивуватись не повинна.
У Ханаані, де поганський храм,
Мене зростив відомий Валаам,
Що був жерцем найстаршим того храму.
Та я — єврей, і вчасними словами
Прокляття від народу одвернув,
Яке мій пан ладен наслати був.
Господь мене нагородив за теє,
Пославши до Єноха в Іудеї.
Новий хазяїн дар безсмертя мав;
Тож Паркам він негайно наказав,
Щоб ножиці суворі їх не сміли
Мій вік мені перетинати милий.
Життя моє прослалось, як весна,
Що їй кінця ані межі не знати;
Господар мій пустив мене гуляти
По вольній волі, та була одна
Тій волі необмежній перепона:
Кохатись цілковита заборона.
Ох! Для осла це страховинна річ!
Я міг собі брикати день і ніч,
Усім на світі серце веселити,
Опріч одного: я не міг любити.
Слухняніший, ніж праотець Адам,
Що яблучко іззів, собі на лихо,
Я гору взяв над буйним почуттям
І приписові підкорився тихо.

Замовкла плоть; цій справі помогло
Те, що ослиць ніде там не було, —
І жив невинними я почуттями
Поміж такими, як і сам, ослами.
Коли з Еллади Бахус-Діоніс
І тирс, і п'яні радощі заніс
У край, де Ганг священний протікає,
Служив тоді йому за сурмача я.
Індуси, мудрість маючи від нас,
І нині ще пригадують той час.
Сілен та я — прославлені герої⁴
Тієї експедиції гучної.
Так само через мене між людей
Уславився широко Апулей⁵.
Коли, нарешті, всім французам ворог,
Георгій у небесній вишині,
Злюбивши над усе военний порох,
Став їздити на англійським скакуні,
Коли Мартин, плащем своїм відомий⁶,
Добув коня, який не знає втоми, —
Святий Денис, суперникам на зло,
Взяв і собі тварину під сідло.
Мене обрав патрон ваш задля того
І пишні крила ці подарував;
Я з псом святого Роха другував⁷
І з підсвинком Антонія святого
З емблемою чернецтва геть усього.
Був чищений я згреблом золотим,
Амврозією, нектаром живився...
Та що це, Жанно, як рівняти з тим
Чуттям, яким тепер я окрилився!
Що та свиня, Денис, Георгій, пес
Проти красуні, вартої небес!

Повірте: мавши на віку багато
Блискучих та славетних хазяїв,
Нікому ще так вірно слугувати,
Як вам, о зоре ясна, я не хтів.
Відтоді, як сюди прибув із раю, —
Живу лиш вами, вас лише кохаю.
Та ні, я знов на небі! Діво, знай:
В очах твоїх мені сіяє рай!»
На мову цю, признатися, зухвалу
Розсердилася Жанна непомалу:
Любить осла! Йому віддати цвіт,
Якого не зірвав ні галл, ні бритт,
Дівочу честь не викрали якої
Погоничі і Франції герої,
Невинність, чисту, як нагірний сніг,
Що через неї сам Шандос поліг!
Проте... Що за осел, о Боже правий!
Чи ж гірший він за кізеньку струнку,
Що калабрієць водить у вінку?
Ні! Геть, спокуси! Відсахнись, лукавий! —
Такі думки, як буря вогняна,
Їй сколихнули душу всю до дна.
Так іноді води й небес тирани,
Вітри шалені, злившись в циклон,
Несуть кораблик через океани
На Яву, на Суматру, на Цейлон,
То в небеса суденце підкидають,
То об каміння попідводне б'ють,
У вир безодній, ревучи, вкидають
І знову з пекла в височінь несуть.

Лукавий хлопчик, що в свою обладу
Забрав людей, царів, богів, ослів,

Натягши лука, вже сміявся радо
Отій раптовій зміні почуттів.
І справді, Жанні видалася мила
Та пристрасть, що її вона збудила
Принадами своїми ув ослі —
Тварині, найгрубішій на землі.
Уже вона до нього простягає
Правицю — і раптово віднімає,
Вся зашарівшись, як зоря ясна.
Нарешті так промовила вона:
«Мій любий осле, марна то надія!
Згадайте, що нерівня ви мені.
Чиню велику справу на землі я,
Мету прекрасну бачу вдалині.
Лишіть! На мене Франція чекає!»
На те осел: «Любов усіх рівняє.
Згадайте Леду: лебедя вона
Любила, а не втратила пошани⁸;
Хто Пазіфаї дорікати стане⁹,
Що бугая, як теє всяке зна,
Вона над славних рицарів воліла?
Взяв Ганімеда птах-орел на крила,
І в образі конячим бог морів
Філіру чарівну приворожив».

Веде свої він далі теревені.
Сам чорт, як автор міфів та байок,
Тих прикладів нанизуює разок.
В цім до осла подібні наші вчені.
Та поки ллються ніжні ті слова,
В сусідньому покої Дюнуа
Прокинувся, прислухався... О Боже!

Та хто ж це там таке співати може?
На рівні ноги скочив паладин:
Що за суперник? Хто і звідки він?
Підбіг, поглянув... О небесна сило!
Вухатий кавалер! Чи це ж бо він
Насправді бачить? Чи не обмарило?
Отак Венеру, зроджену для втіх,
Вулканова мережа упіймала,
Коли вона, перед богів усіх,
Під Марсом геть голісінька лежала.
Та Жанна ще не втратила вінка;
Святий Денис її не відступився.
Уже загибель їй була близька,
Та вчасно він на теє нахопився.
Великий гнів Незайману поиняв,
Вернулася до неї самовлада.
Так воїн, що на варті задрімав,
Коли почує: «Гей! до зброї! зрада!» —
Прокинеться, вихоплює меча
І ворога рубає з-за плеча.

Деборин спис, намоклий злою кров'ю,
Стояв у дівчини при узголов'ю:
Її в біді не раз він рятував.
Вона до списа. Сатана не мав
Ніякої супроти нього сили.
Бастард і Жанна кинулися сміло
На вуханя, і так він заревів
Тікаючи, що в Нанті розбудив
Луну. Осли, що в Пуату стояли,
На голос той страшний відповідали.

Утік диявол, та знайшов нове
Для себе він, на зло французам, діло.
До президентші, славної Луве,
Він лине в Орлеан, у пишне тіло
Її вселяється і шепче їй
Лукаві речі в темряві нічній.
Була це тонко ведена робота.
Любила пані мужнього Тальбота,
Тальбот одважний божествив її.
Тож мудрий біс, хитріший від змії,
Намовив пані браму відчинити,
Щоб увійшли посеред ночі бритти
І Орлеан, не бившиися, взяли,
А тим би і йому допомогли.

ПІСНЯ ДВАДЦЯТЬ ПЕРША

*Докази Жанниної чесноти. Дияволів хитрощі.
Побачення, що дала президенсиа Луве великому Тальботові.
Послуги брата Лурді. Похвальна поведінка скромної Агнеси.
Каяття осла. Подвиги Жанни. Триумф великого короля
Карла VII.*

Читач мій любий знає, певно, сам:
Божок, що нам являється дитям,
А справи не дитячі витіває,
Два неподібні сагайдаки має:
В одному стріли, що від них бува
Легка спочатку рана неболюча;
Вона ятриться в нас не день, не два,
Аж робиться нарешті нестерпуча.
Та інші стріли полум'ям горять,
Діткнуться — враз людину спопелять.
Усе єство пронизують ті стріли,
Обличчя аж горить розчервоніле,
Людині наче день новий зійшов,
І по-новому в ній струмує кров,
Глуха вона, в очах — тяжка хвороба.
Окріп, що булькотить у казані,
Вирує і збігає на вогні, —
Ось недовершена, бліда подоба
Душевної тієї метушні.

О, лихомовців кодро знавісніле,
Ви всі, що Жанни честь ясну бруднили,

Наклепники, чия брехлива рать
Найкращу пам'ять може зіпсувать, —
Ви запевняєте, що дар любові
Пречиста Жанна віддала ослові,
Спокусі тій піддавшись страшній;
Ви ганьбите і честь і славу їй!¹
Писань фальшивих автори погані,
Жіноцтву ви відмовили в пошані, —
Та знайте: Діви не торкнувся гріх.
Учені справжні вигадок таких
Не визнають, бо то бредня огидна.
Ви плутаєте дати і діла,
Господня сила вам не очевидна.
Шануйте славні подвиги осла, —
Самі ж ви не явили ні одного,
Хоч вуха довші маєте від нього.
Якщо приємно дівчині було
Побачити, яким вогнем пекло
Чуття до неї того селадона,
То це для жінки зовсім річ законна,
Це честолюбство, тільки ж не любов.

А щоб дійти до краю цих розмов,
Чесноту Жанни людям появити,
Довівши, що красуню спокусити
Не міг ні хитромудрий Сатана,
Ні сам осел, промовець знаменитий,
Скажу: кохала іншого вона.
То був бастард, як хочете ви знати,
Пан Дюнуа, на славу й хист багатий.
Втішатися з освідчення осла,
Його речей наслухувати радо, —

Хай це вина, проте вона мала
І зовсім не скидається на зраду.
Пан Дюнуа один раз на віку —
Історія це зовсім точно знає —
Був ранений стрілою, що ховає
Амур у першому сагайдаку.
Своїми володів він почуттями,
Кохав шалено, та не тратив тями
Передовсім-бо, хоч пекла жага,
Був королівству й королю слуга.

Він знав, о Жанно, що вінка твогого
Зірве, коли здобуде перемогу
Над бриттами; він чесно божествив
Дениса й Діву. Так собака вірний
Не їсть куріпки, що стрілець убив,
Хоч голод і пече його незмірний.
Та як побачив рицар, що вухань
Пустив на волю рій своїх бажань,
То й сам уже був стриматись не годен:
Мудрець би тут не видержав ні один.

Безумна річ — нема чого й казати —
Отчизну на кохання промінять;
Але гнітила дівчину сувору
З ослом розмова, як тяжка вина,
Палка любов над нею брала гору —
І кволо опиралася вона.
От-от була б настала мить жадана,
Аж тут Денис, ласкавець наш святий,
На землю шле той промінь золотий,

Що верхи їздив ним до Орлеана,
Повитий у Господню благодать,
Невинності дівочої шукать.
Ударив промінь просто в груди Діву,
І геть жагу розвіяв нечестиву.
«Бастарде любий! — скрикнула вона. —
Не час іще! На Бога, зупиніться!
Прийдешність нам судилася ясна, —
Тепер її псувати не годиться.
Клянусь, — лиш ви зірвете мій вінок,
Але для того визначено строк:
Тоді це буде, як нахабні бритти
Покинуть Францію на вічний час.
Ідіть же, дивні подвиги явіте!
На ложі з лаврів обійму я вас».

Це Дюнуа прохолодило скоро,
Він передчасний пал угамував —
І поцілунок не один дістав
У нагороду за таку покору.
Під гнів того, читачу, не бери:
То поцілунки брату від сестри.
Свій пал вони обоє вгамували
І певні пакти на майбутнє склали;
Те бачивши, утішився Денис —
І мудрий план тоді у нього зріс.

Ми знаємо: був задум у Тальбота
Добутися до Орлеана потай,
Хитруючи й лукавлячи, як тать,
Хоч бритти й мало здатні хитруватьь.

О любовці! О сило! О неславо!
Лихий Амуре, таж намислив ти
Віддать англійцям Францію лукаво.
Чого не пощастило досягти
Їх ватажкам — Тальботові й Бедфорду,
Те взяв на себе ти одважно й гордо.
Ой хлопчику! Ти розсіваєш гріх
На горе людям, а собі на сміх.

Прошивши серце Жаннине стрілою,
Пустун, не відаючи супокою,
Послав із другого сагайдака
Стрілу у президентші груди повні —
І в них чуття заграли невгамовні,
Любов, до божевільності палка.
Ви бачили шалену ту облогу,
Кров і пожежу нападу страшного,
Атаки, штурми, боротьбу і жах
Під мурами, на мурах, на валах,
Коли в повітря орлеанські брами
Жбурнув Тальбот із вірними полками,
І падали з покрівель городських
Вогонь, залізо, пекло, смерть на них.
Уже англієць пружною ходою
У місто входив по людських тілах,
Лукаючи: «Гей, друзі, всі за мною!
Ворожі сили, падайте у прах!»
В ту хвилю був неначе бог війни він,
Що землю й небо потрясає, гнівен,
Кому Беллона, Фатум, сотні чвар
Послали зброю смертоносну в дар.

У мурі президентської будови
Лишався вилом, ніби випадковий, —
І пані видивлялась відтіля
На мрій своїх ясного короля,
На меч його, шолом його пернатий,
Очей палання, золото й шарлати,
На постать, що позаздрих би півбог.
Тоді, солодких сповнена тривоги,
Вона вся мліла в пристрасті шаленій.
Так іноді у ложі золоченій
Очима стерегла мадам Оду²
Найменший жест безсмертного Барона,
Його одіння, погляди, ходу
І зачіску, достойну Аполлона,
Слова шептала тихо вслід за ним,
Усім еством раюючи своїм.

До президентші, як уже відомо,
Полинув чорт, щоб сколихнути дно
Душі її. Чорт і Амур — одно.
Тож гадка і наклонулась лихому —
Сюзанни вигляд і подобу взять.
Сюзон-служниця вміла завивать,
Причісувати, красно зодягати,
Цидулки крадькома передавати
І, про хазяйки дбаючи діла,
Сама також не без гріха була.
Диявол, у її вселившись тіло,
Товстій красуні так промовив сміло:
«Мій хист і серце добре знані вам,
Тож я пораду найщирішу дам,
Бо ваших мук не можу більше знести:

Кузен мій, пані, уночі стоїть
Біля ворітець, до яких провести
Вас можна. Там, без ризику проти честі,
Вождя Тальбота ви могли б зустріть.
Записку дайте, — мій кузен уміло
Це потаємне виконає діло».

До серця пані план такий припав;
Листа вона палкого написала,
Де пристрасть і жага вогнем палала, —
Не дурно ж сам диявол диктував.
Герой, так само ніжний, як і спритний,
Дав слово в час прибути заповітний,
Але присягся і на слави путь
Тієї ночі сміливо стрибнуть,
Утіх любовних залишивши ложе.
Він певен був, що галлів переможе.

Ченця Лурді святий послав Денис
До бриттів, як відомо вам, панове,
Щоб розлад він у їхні лави вніс.
Той правив меси, був на все готовий,
І навіть сповідав та причащав.
Герой Тальбот в думках не покладав,
Щоб той пузань, оте брудне мурмило,
Той дурень, вишкребок монастирів,
Кого різками парить він велів,
Міг підкопатись під вождеву силу.
Та небо гадки іншої було:
Не раз воно, людське каравши зло,
Шле перевагу дурневі тупому
Розумним на ганьбу та посорому.

Небесна іскра зайнялась як стій
У товстуновій голові тяжкій,
І мозок, що насилу ворушився,
Думками враз живими засвітився, —
І з того вельми зчудувався монах.
Що ж! Бог панує у людських умах!
Хіба ми знаємо, які пружини
Яснять і тьмарять розум у людини?
Чи нам відомо, з атомів яких
Утворюється мудрих і дурних,
Яких клітин незрозумілій силі
Завдячує Гомер або Вергілій,
З якого тіста, щоб паскудить світ,
Замішені Зоїл, Фрерон, Терсіт?
Буває іноді — цариця Флора
Посіє квітку поруч мухомора:
Господь їй Бог так, бачите, звелів.
Ніхто з високовчених докторів
Не докопався дна цієї справи.

Передовсім зробивсь Лурді цікавий,
Згадав, що очі має в лобі він, —
І постеріг, що ввечері до міста
Везуть возами гори м'яса й тіста,
Шинок, куріпок, всяких легомін,
Та заморожені пляшки пузаті,
Де грало непоборне в ароматі,
Переливаючися, як рубін,
Вино з Сіто, краса і слава вин³.
Те все тяглося тихо до ворітець.

З Лурді раптово став учений митець*
Не до латини, а до справ земних,
Що стільки небезпек таїться в них.
Відкільсь набрався пишної він мови,
Зробився добрий, гречний з усіма,
Скрізь підглядав, як кажуть, обома,
Підлесник хитрий, балакун чудовий, —
Ну, словом, із ченців чернець типовий.

Таж повсякчасно любий набрід цей
З кухонних закрадається дверей,
У мирний час і в час воєнний шкодить,
З міщанами спочатку річ заводить,
А далі проліза й до короля,
А там, гляди, його вже вся земля.
В нахабстві та в лукавстві чародії,
Вони — вовки, лиси, мавпи та змії;
Недурно ж бо мітлюю вимів їх
Невіра-бритт із володінь своїх.
Товстий Лурді стежинкою глухою
До ставки королівської дійшов.
Там стрів його, весь мудрість і любов,
Брат Боніфаций, повен супокою.
Він думав у спасенній тишині
Про людську долю та діла земні.
Він міркував про той ланцюг незримий,
Що і події в'яже і людей,
Про кривдність діл великих із малими,
Про інший світ, а також і про цей.

---

* Наголоси митець і митець мають рівне право в українській мові. Лексикограф Уманець (Комаров) свого часу навіть віддавав перевагу першому.

Гадає він про цілі та причини,
Все зважає, бажає все спізнати —
І мислить: може землю зруйнувати
Закоханих побачення єдине.
Він згадує, що молоденький бритт
Мав на заду французькі три лілеї,
Хвилини він ще не забув тієї,
Як був подоланий Гермафродит.
Але найбільша дивина для нього —
Це бистрий ум череваня Лурді;
Він став з ним до розмови — і тоді
В Денисову повірив перемогу.

Лурді уклінно й гречно попросив
З Агнесою таємної розмови,
Сказав їй кілька шанобливих слів,
А далі потихеньку ознаймив,
Що пан Тальбот, безумний від любові,
Яка йому жагуче серце рве,
Зустрітись має із мадам Луве
Під мурами старого Орлеана.
«Тут, — каже він, — лукавство — річ бажана.
Діставши з рук Даліли тихий сон,
Зробивсь її невільником Самсон.
Агнесо пишна! Короля збудіте
До подвигів».
«Ох! Перш мені скажіте,
Чи тож надовго вірний він мені!» —
Йому Агнеса. — «Справи це земні, —
Сказав Лурді: — одно я тільки знаю,
Що через вас позбудеться він раю...
Проте — священна рясина, вибачай! —
Для цих очей забути легко рай».

Агнеса знов: «І гречність ви, і розум
Явили, отче, у своїх словах...»
І додала, з рум'янцем на щоках:
«Скажіть, в англійських живучи військах,
Ви з юним не стрічалися Монрозом?»
«Чому ж би й ні, — відповідає мних, —
Люб'язний він і красний над усіх».
Агнеса скромно опустила очі,
Тоді ченцеві руку подала
І з ним тихенько, під покровом ночі,
У Карлові покої увійшла.

Там вінценосець більше слухав мову
Лурді, ніж сам йому відповідав,
А далі раду скликати військову
З абатами й міністрами сказав.
Між рицарями, славою їм рівна,
Була там Жанна, горда, як царівна.
Агнеса, непомітна й мовчазна,
З шитвом сиділа, ніби й не до неї, —
Та тільки слово вимовить вона,
Як добрий Карл пристав уже на тее.

Ухвалено зловити слушну мить
І президентшу з бритом ухопить.
Так Марса і прекрасну Афродіту⁴
Колись піймали Сонце та Вулкан.
Отож воєнний розробили план
І в путь-дорогу рушили до світу.
Пан Дюнуа найтяжчий похід мав,
І славимо за те щораз його ми:

Героїв шлях, в історії відомий,
Між містом і військами пролягав,
Нарешті він при тих воротах став,
Де з президентшею Тальбот ласкавий
Утіх солодких повну чашу п'є
І сам собі обітницю дає
Від пестошів перестрибнуть до слави.
Для нападу на місто шість полків
Він потаємно вислати велів.
Та ледве-ледве вояки чвалали —
Отець Лурді їх казанню приспав,
Вони ще й досі тяжко позіхали,
А дехто й зовсім, ідучи, куняв.
О чудо! О Денисе, наш патроне!

Бастард і Жанна та вояцтва гроно
Вже надїздили до канав отих,
Що йшли побіля мурів городських.
Арабський кінь, що іншого такого
Не мав і Карл, хоробру Діву ніс;
Неначе промінь сонця золотого,
В її руці блищав Деборин спис,
Юдітин меч дзвонив про перемогу.
У святобливім трепеті вона
Дениса так молити почина:
«О батьку! В Домремі ти надо мною
Простяг правицю, дав священну зброю,
Ти злив на мене Божу благодать.
Даруй же, що насміла я вчувать,
Забувши, під чиїм живу покровом,
Речам непоміркованим ословим,
Згадай, патроне, що колись мене

Ти на англійців кодро навісне
Послав — черниць нещасних боронити,
Бо шкоду вражі їм чинили бритти.
Тепер настала ще славніша мить,
Та що без тебе можу я вчинить?
Пошли мені, мій отче, міць залізму,
Щоб я могла урятувать отчизну!
Нехай відплата ворогам живе
За честь монарха і за честь Луве!
Допоможи нам, дай потрійні сили,
Щоб справу ми велику довершили...»
Денис те чує в вишніх небесах,
А в таборі — осел її крилатий.
Він підліта до неї, наче птах,
Склонив коліна і почав казати,
Що злочин превеликий учинив,
До неї виявивши пал нечистий,
Що демон ним під час той володів;
Благає він її на нього сісти,
Не міг-бо стерпіти, щоб інший звір
Носив зорю, найкращу серед зір.

Завзята Діва зараз же збагнула,
Що сила Божа їй осла вернула,
Тому без помсти жодної та зла
По спині раз чи двічі затяла
Вухатого, щоб далі шанувався.
Той заприсяг і з нею гордо знявся
Під саме небо, духом-бо воскрес.

Тут войовниця, ніби грім з небес,
На бриттів невгамовних упадає,

Лле кров річками, коле, рве, рубає, —
І котяться снопами серед нив
Тіла забагрянілі без голів.

Над Дівою нічне світило тьмяне
Сіяло невиразно крізь тумани, —
І ще півсонні бритти не могли
Її побачить крізь запону мли.
Священний спис — за хмарою густою! —
Вони тікати кинулись юрбою,
Та Дюнуа мечем їх зустрічав,
І з радості король аж умлівав:
Англійців косить Франція завзята,
Струмує кров, і по мерцеві мрець
На землю падають, мов куріп'ята,
Що з-під собаки добрий б'є стрілець.
Ослячий голос виповняє жахом
Околицю; єдиним Діва махом
Кладе покоси цілі з ворогів,
Бастард січе, а добрий Карл розвагу
Найшов собі, стріляючи в ватагу
Наляканих, сліпих утікачів.

Красунь Тальбот, від пристрасті сп'янілий,
Лежав на грудях пишної Луве, —
І враз почув, як далечінь реве,
Як постріли і крики заgrimіли.
«Ми подолали! — він собі сказав, —
Борня скінчилась, Орлеан упав! —
І доточив з належною пихою: —
Амуре! Пада все перед тобою!»

Прощальний поцілунок він кладе
На президентшині уста рум'яні,
Плигає з ліжка і до міста йде —
Свої війська вітати в Орлеані.

Тальбот великий для нічних виправ
Щоразу тільки зброєносця брав.
Так і тепер. То був вояка славний,
У битвах і в речах любові справний,
Що й того й сього пильно доглядав.
«Сміліше, друзі!» — пан Тальбот гукає.
Та ба! Той поклик раптом завмирає.
Не друзі — Жанна в опівнічній млі
Летить супроти нього на ослі.
Французи входять крізь малі ворітця —
І пан Тальбот не знає, де подіться.
Усюди крики: «Слава королю!
Бий, пий, гуляй! Круши їх без жалю!
Гасконці, пікардійці, не дримайте,
Січть, коліть, стріляйте, убивайте!»

Зборовши хвилю муки і турбот,
Поклав до краю битися Тальбот
Біля свого потайного ходу.
Так син Анхіза під лиху пригоду
Подолану отчизну захищав.
Тальбот дедалі більше лютував;
Він бритт, і зброєносець біля нього —
Удвох би стали проти світу всього!
Спереду, ззаду, ізо всіх боків
Хоробрі відбивають ворогів, —
Та виснажились їх могутні сили,
Напасника французи вщент побили.

Тальбот віддався, а проте живе
До нього шана від бастарда й Діви.
Вони вертають панові Луве
Його жону — і президент щасливий,
На всіх-бо чоловіків, як печать,
Покладено чудовий дар — не знать.
Він не збагнув би, живши і донині,
Чим Франція завдячує дружині.

Радів Денис в ясній височині,
Тремтів Георгій на своїм коні,
Осел пускав гучну свою октаву
На страх британцям, Франції на славу.
Король, добувшись спадкових прав,
Вечерю для Агнеси влаштував,
А Жанна, виконавши все, що треба,
Послала знов осла свого на небо —
І Дюнуа в ту ніч від неї мав
Усе, чого терпляче так чекав.
Проте Лурді, що мав чого радіти,
Кричав одно: «Вона невинна, бритти!»

ПРИМІТКИ ВОЛЬТЕРА

Пісня перша

¹ У деяких виданнях стоїть:

Ви велите, щоб славив я святих.

Це читання правильне, але ми взяли інше, як цікавіше. До того ж воно свідчить про велику скромність автора. Він признається, що негоден оспівувати чисту Діву. Цим він викриває неправду видавців, що накинули йому, в одному з видань його творів, оду до святої Женев'єви, коли він аж ніяк не автор тієї оди.

² Усі вчені знають, що за часів кардинала Рішельє був такий собі Шаплен, автор уславленої поеми про Діву, де, за словами Буало, «він написав дванадцять по дванадцять сот кепських віршів». Буало не знав, що цей великий муж написав дванадцять разів по двадцять чотири сотні, але, будучи скромним, надрукував тільки половину. Родина Лонгвілів, що походить від прекрасного бастарда Дюнуа, визначила славетному Шапленові пенсію в дванадцять тисяч турських ліврів. Можна було б краще вжити свої гроші.

³ Лямонтт-Гудар, автор віршованого перекладу «Іліади», перекладу вельми скороченого, а проте стрінутого дуже зле. Фонтенель в академічній похвалі Лямонттові каже, що в тому винен оригінал.

⁴ Агнеса Сорель, дама із Фроманто, біля Тура. Король Карл VII подарував їй замок «Краса на Марні», і її названо Дамою Краси. Вона мала двоє дітей від короля, її коханця, хоч він не дозволяв собі з нею жодної нескромності, як запевняють

історіографи Карла VII, люди, що завжди говорять щиру правду за життя королів.

⁵ Особа вигадана. Деякі цікаві голови гадають, ніби скромний автор мав на оці певного товстого лакея, що служив певному можновладцеві; але ми цієї гадки не поділяємо, і твердження наше зостається при силі, мовляв Дасьє.

⁶ Хроматична гама побудована на послідовності півтонів, і з того постає музика ніжна, що дуже пасує до любовців.

⁷ Парламент Паризький тричі викликав гуком сурми короля, тоді ще дофіна, до мармурового столу, згідно з висновком королівського адвоката Маринї (див. «Досліди» Паск'є).

⁸ Цей англійський принц — герцог Бедфорд, молодший брат Генріха V, короля Англії, коронованого, як король Франції, в Парижі.

⁹ Цей добрий Денис не є гаданий Денис Ареопагіт, а паризький єпископ. Абат Гілдуїн перший написав, що єпископ цей після того, як йому відрубано голову, ніс її в руках від Парижа до абатства, названого його ім'ям. Після того поставлено хрести на всіх тих місцях, де цей святий спинявся дорогою. Кардинал Поліньяк, переказуючи цю історію маркізі дю-Деффан, додав, що Денисові тяжко було нести свою голову тільки до першої зупинки, а дама та відповіла йому: «Звісно, в таких справах тяжкі бувають лише перші кроки».

¹⁰ Генріх V, король англійський, найбільший муж своєї епохи, швагер Карла VII, що з його сестрою був він одружений, умер у Венсені, визнаний за короля Франції в Парижі; його брат, герцог Бедфорд, урядував найкращою частиною Франції від імені свого небожа Генріха VI, також визнаного в Парижі за французького короля парламентом, ратушею, судом, єпископом, цехами та Сорбонною.

¹¹ Потон де Сентрайль, Ля Гір — великі полководці; Жан де Дюнуа — нешлюбний син Жана Орлеанського і графині

Ангієнської; Рішмон — конетабль Франції, потім герцог Бретані; Ля Трімуйль — із знатної фамілії в Пуату.

¹² Президент Луве — радник-міністр за Карла VII.

¹³ Ореол — це вінок із проміння, що святі мають завжди круг голови. Віроподібно, що він становить наслідування лаврового вінка, листки якого, розходячись, повивали голову героя начебто промінням; от чому дехто виводить слово ореол від *laurum*, *laureola*; інші виводять його від *augum*. Святий Бернард каже, що у дів цей вінок — золотий. *Согорам quam nostri majores aureolam vacant, credo idcirco nominatam...*

¹⁴ Жезл авгурів зовні був схожий на єпископський посох.

¹⁵ Цей Денис, патрон Франції — типовий чернецький святий. Він ніколи не був у Галлії. Див. легенду про нього у Філософським словнику під словом *Денис*; звідти видно, що спершу висвятив його на єпископа афінського св. Павло; що він пішов одвідати Діву Марію і висловив їй співчуття з приводу смерті її сина; що потім він покинув єпископство афінське задля паризького; що його повішено, і він проповідував дуже красномовно з шибениці; що йому відрубано голову, щоб не дати йому говорити; що він узяв свою голову в руки і цілував її по дорозі, йдучи засновувати абатство свого імені за льє від Парижа.

Пісня друга

¹ На всіх кордонах Лотарінгії стояли за тих часів стовпи з герцогським гербом — трьома орлятами; їх знято року 1738.

² Вона була справді родом із села Домремі, дочка Жана д'Аркта Ізабо; їй було на той час двадцять сім років, і вона служила за наймичку в корчмі, отже батько її зовсім не був священик. Це поетичний вимисел, недозволенний, може, при поважному сюжеті.

³ «Їздила верхи охляп і проявляла мужність, не властиву звичайним дівчатам», — написано в хроніці Монстреле.

⁴ Чаклунство було тоді таке поширене, що саму Жанну спалено пізніше як чарівницю, з домагання Сорбонни.

⁵ Статуя Паллади, з якою пов'язувано долю Трої; майже у всіх народів були такі марновірства.

⁶ Ченця Жірара, на якого виказано, що він дозволяв собі дещо з панною Кадьер, бувши її духівником, винувачено в тому, ніби він зачарував її, на неї дишучи. (Див. примітки до пісні третьої).

⁷ Дебора — перша жінка-войовниця, відома в історії. Іаїль, теж героїня, встромила цвяха в голову полководцеві Сізарі. Той цвях зберігається в декількох монастирях, латинських та грецьких, разом з ослячою щелепою, що нею орудував Самсон, Давидовою пращею та мечем, яким славетна Юдіта відтяла голову Олофернові, побувавши з ним в одному ложі.

⁸ (Тут іде Вольтерова примітка про французьке римування, нам непотрібна. — *М. Р.*)

⁹ Пригода, описана в «Енеїді».

¹⁰ Пригода в «Іліаді».

¹¹ Один із великих тогочасних полководців.

¹² Він звався не Рожер, а Робер; це — помилка невелика. То власне він, Робер де-Бодрікур, привіз 1429 р. Жанну д'Арк до Тура і представив її королеві. Це був добрий собі шампанець, нездатний хитрувати. Його замок стояв близько Брієнна в Шампані. Я бачив його девіз на дверях убогого того замка: виноградно лозину з написом: «*Beau, dru et court*». Звідси можна міркувати про характер дотепів того часу.

¹³ І справді, лікарі та поважні дами оглянули Жанну й повідчили її дівочність.

¹⁴ Корогва, що ангел приніс до абатства Сен-Дені (св. Дениса); колись була вона в руках графів Венсенських.

Пісня третя

¹ У славетній битві на Дюнах, коло Дюнкірхена.

² Коло Мальплаке, біля Монса, 1709 р.

⁸ Теж 1709 р.

⁴ Колись називано «раєм безумних», «раєм дурнів» — лімб; там уміщувано душі недоумків та маленьких дітей, що померли нехрещеними. «Лімб» означає край, берег. Про нього говорить Мільтон; у нього диявол переходить раєм дурнів — «the paradise of fools».

⁵ Це, очевидно, натяк на славетні вірші Руссо:

Je te vois, innocent Danchet,
Grands yemt ouverts, bouche béante*.

«Рот, як у Дакше» — це зробилося ніби прислів'ям. Цей Данше був середній собі поет, що написав кілька театральних п'єс тощо.

⁶ Це лімб, вигаданий, як кажуть, якимось Петром Хрїзологом. Туди відсилають маленьких дітей, померлих нехрещеними, бо тоді, як умруть вони п'ятнадцяти років, їх засуджують без ніяких труднощів.

⁷ Знаменита система пана Лоу, шотландця, — система, що зруйнувала багатство стільком людям у Франції за час від 1718 до 1720 р. і залишила фатальні сліди. Сліди ці давалося знати ще 1730 р., коли, на нашу думку, автор почав цю поему.

⁸ Казуїсти Ескобар та Моліна досить відомі з прегарних «Провінціальних листів»; Моліну названо тут достатнім — це натяк на благодать достатню й непостійну, що про неї уклав він систему так само безглузду, як і система його супротивників.

---

* Бачу тебе, простодушний Данше, з великими розкритими очима, з роззявленим ротом.

⁹ Ле-Тельє — єзуїт, син судового урядовця із Віра в Долішній Нормандії, духівник Людовіка XIV, автор «Буллі» і винуватець усього того хвилювання, що вона викликала, вигнаний за часів регентства; пам'ять його навиває тепер огиду. Отець Дусен був перший його радник.

¹⁰ Янсеністи говорять, що Месія прийшов тільки для небагатьох.

¹¹ Тут мова йде про кольвунсіоністів та чудеса, що про них свідчить багато янсеністів, чудеса, яких велику збірку видав Карре де-Монжерон і презентував Людовікові XV.

¹² Добряга Паріс (в нашому тексті на ім'я не названий. — *М. Р.*) був недоумкуватий диякон; проте його, як одного з найзавзятіших та найвпливовіших серед простолюду янсеністів, вважав цей простолюд за святого. 1724 р. вигадали ходити молитися на могилі того дивака, на цвинтарі біля одної з паризьких церков, поставленої в ім'я св. Медара, мало, зрештою, відомого. Цей св. Медар ніколи не творив чудес; але абат Паріс натворив їх безліч. Найзнаменитіше з них оспівала герцогиня де-Мен у такій пісні:

Un décrotteur à la royale
Du talon gauche estropié,
Obtint pour grâce spéciale
D'être boiteux de l'autre pied^{*}.

Св. Паріс таких-от чудес натворив щось із треста чи чотиреста; коли б йому були дозволили, він воскрешав би мертвих; але втрутилась поліція; звідси відомий двовірш:

De par le roi, défense à Dieu
D'opérer miracle en ce lieu^{**}.

---

* Загальний зміст «чуда»: людина, крива на одну ногу, з особливої ласки Божої окривіла на другу (*М. Р.*).

** З королєвого наказу Богові забороняється творити чудеса на цьому місці.

¹³ Галілей, основоположник філософії в Італії, був засуджений інквізиційним судом, посаджений у тюрму і зазнав дуже суворого ув'язнення не тільки як еретик, а й як невіглас, за те, що він довів рух Землі.

¹⁴ Юрбен Грандье, луденський священик, засуджений соборною комісією на спалення за те, що вселив диявола в кількох черниць. Якийсь Ля Менарде був остільки дурний, що видав 1749 р. книгу, де намагався довести, що ті черниці справді-таки були одержимі.

¹⁵ Елеонора Галігаї, вельми видатна дівчина, довірена особа королеви Марії Медічі та її двірська дама, дружина Кончіно Кончіні, флорентійця, маркіза д'Анкр, маршала Франції, не тільки була обезголовлена на Гревському майдані 1617 р., як стоїть у «Скороченій хронологічній історії Франції», а й спалена, як відьма, а майно її віддано її ворогам. Знайшлося тільки п'ять радників, обурених цим страшним безглуздям, що відмовились бути на суді.

¹⁶ За Людовіка XIII парламент, під страхом засуду на галери, заборонив викладати будь-яку іншу систему, крім Арістотелевої, а далі заборонив блювотні ліки, не загрожуючи, проте, галерами ні лікарям, ні хворим.

Людовік XIV у Кале вилікувався блювотними ліками, і постановою парламенту втратила свою силу.

¹⁷ Історія єзуїта Жірара та панни Ля Кадьер достатньою мірою відома; єзуїта засудила на спалення як чарівника одна половина енського парламенту і виправдала друга.

¹⁸ Фонтевро, «Fons-Ebraldi», містечко в Анжу, за три милі від Сомюра, відоме прославленим жіночим абатством, збудованим главою ордену Робертом д'Арбріселем, що народився 1047 р. і помер 1117 р. Заснувавши свої скити в лісі Фонтевро, він обійшов босий ціле королівство, щоб схилити до каяття блудниць і закликати їх у свій монастир; він навернув тим способом на праву путь багатьох, між іншим, у городі Руані. Він переконав

славновісну королеву Бертраду надіти рясу в Фонтевро і поширив свій орден по всій Франції. Папа Пасхалій II узяв його під опіку найсвятішого престолу р. 1106. Незадовго до своєї смерті Роберт дав титул генерала ордену жінці на ім'я Петронілла дю Шеміль, і висловив бажання, щоб на посаді генерала ордену завжди жінка заступала жінку, однаково керуючи як черницями, так і ченцями. Тридцять чотири чи тридцять п'ять жінок змінило до цього часу Петронілли; серед них налічують чотирнадцять принцес, між ними п'ятьох із фамілії Бурбонів. Див. про це у Сент-Марта в четвертому томі «*Gallia Christiana*» та «*Clupeus ordinis Fontebraldensis*» панотця де ля Менферма.

¹⁹ Дуже можливо, що автор має тут на оці героїню Аріосто й Тассо. Вони, певне, були не надто охайні; та рицарі не дуже-то додивлялися.

²⁰ Англіїці божаться: *by god! God damn me! blood!* тощо; німці: *Sacrament*; французи — словом, що відноситься до присягання італійців, як дія до знаряддя; іспанці: *voto a Dios*. Один гідний шаноби францисканець написав книгу про божіння у всіх народів, що буде, певно, дуже точна і дуже повчальна; вона оце друкується.

²¹ *Haubert, aubergeon* — панцир, кольчуга; складалась вона звичайно із залізних кілець, покритих іноді шовком чи білою шерстю; у неї були широкі рукави та нагрудник.

²² *Braguettes*, від *braye, brassa*. Ношено довгі гольфіки, що спускались від штанів; не раз була в них захована помаранча, що її презентували дамам. Рабле згадує про чудесну книгу під назвою: «Про гідність брагет». Це був відзначний привілей благородної статі. От чому Сорбонна клопоталась про спалення Диви, бо ж вона носила штани з брагетами. Шість французьких єпископів, з участю єпископа Вінчестерського, засудили її на спалення, і це було цілком справедливо; жаль, що це буває не досить часто; але ніколи не слід удаватися в розпач.

Пісня четверта

¹ Як відомо, Вавилонську башту поставлено за сто двадцять років після світового потопу. Іосиф Флавій гадає, що її збудував Немрод чи то Немврод; сумлінний о. Кальме подав розріз цієї башти, доведеної до одинадцяти поверхів, і прикрасив свій «Словник» відповідними гравюрами, згідно з пам'ятниками; у книзі вченого єврея Jaleus сказано, що Вавилонська башта була двадцять сім тисяч кроків заввишки; це дуже вірогідно. Декілька мандрівців бачили уламки тієї башти.

Святий патріарх Олександр Євтихій запевняє в своїм Літописі, що будували ту башту сімдесят два чоловіки. То, як відомо, був час, коли помішались мови: уславлений Б е к о н знаменито доводить, що від єврейської мови найбільше слідів залишилось у фламандській.

² У цій битві (при Мальплаке. — *М. Р.*) двадцять вісім тисяч сімсот чоловіка лягло не на полі, як каже один історик, а в крові й болоті. Їх порухував маркіз де Кревкер, ад'ютант маршала де Віллара, якому доручено поховати мертвих. Див. «Доба Людовіка XIV», рік 1709.

Зауважте, що в битві при Замі, між Публієм Сціпіоном та Ганнібалом, були французи, що служили в карфагенському війську, за Полібієм. Цей Полібій, сучасник і друг Сціпіона, каже, що кількість людей з обох боків була рівна; кавалер де Фолар з цим не згоден; він гадає, що Сціпіон наступав колонами. Але це, видима річ, не так, бо Полібій каже, що загони билися все рукопаш; віддаємо це на суд ученим.

Nota bene, що при Фарсали в Помпея було п'ятдесят п'ять тисяч вояків, а в Цезаря двадцять дві тисячі. Різанина була велика, двадцять дві тисячі цезарівців, по впертому бої, перемогли п'ятдесят п'ять тисяч помпейців. Ця битва вирішила долю республіки і підбила під владу Нікомедового улюбленця Грецію, Малу Азію, Італію, Галлію, Іспанію тощо. Ця битва мала біль-

ше наслідків, ніж невелика Жаннина сутичка; але все ж таки це наша Жанна, наша Діва; будьмо вдячні нашому дорогому землякові, що порівняв подвиги цієї милої дівчини з подвигами Цезаря, не такого чеснотливого, як вона. Хіба шановні отці єзуїти не рівняли святого Ігнатія з Цезарем, а святого Франциска-Ксаверія з Олександром? Ті були схожі на тамтих якраз так само, як двадцять чотири Паскалеві старці на двадцять чотирьох старців з Апокаліпсису. Щоразу порівнюють будь-якого короля з Цезарем; пробачмо ж високолетному співцеві нашої героїні порівняння дрібенької сутички з битвами при Замі та Фарсалі.

³ Видимо, наш глибокодумний автор називає персами вояків Сеннахеріба, насправді асирійців, з тої причини, що перси довгий час панували в Ассирії; але ми знаємо з певністю, що ангел Господній сам-один побив сто вісімдесят п'ять тисяч вояків Сеннахеріба, коли той насмілився наступати на Єрусалим; Сеннахеріб, побачивши всі ті мертві тіла, повернув назад. Сталося це, кажуть, р. 3293 від створення світу; проте деякі вчені думають, що ця дуже проста подія сталася 3295 р.; ми відносимо її до 3296 року, що далі й доведемо.

⁴ Це місце, очевидно, є наслідуванням Гомера. У Мільтона людську долю важать під знаком Терезів.

⁵ Натяк на погляди, викладені в книзі Кенеля, священика Ораторії.

⁶ Аврора Кенігсмарк — коханка польського короля Августа I і мати відомого графа Саксонського.

⁷ Роберт д'Арбріссель, засновник прекрасного ордену в Фонтевро: року 1100 він навернув на праву путь, немовби закинувши невід, одною проповіддю всіх гулящих дівчат у місті Руані. Він вигадав для себе новий спосіб мучеництва, а саме — спати щоночі між двома молодими черницями, щоб ошукати диявола, який, очевидно, добре відплатив йому. Він не любив

салічного закону, бо настановив жінку за головного абата ченців і черниць того ордену.

⁸ За Платоном, людина створена була двостатевою. Таким з'явився Адам побожній Буріньйон та її наставникові Аббаді.

⁹ Цариця Савська одвідала Соломона і мала від нього сина, від якого, напевне, пішов рід царів ефіопських, як воно й доведено. Невідомо, що сталося з нащадками Олександра та Фалестри.

¹⁰ (В оригіналі — Птолomeєва сестра, тому у Вольтера й примітка: Клеопатра. — *М. Р.*)

¹¹ (В оригіналі — син основоположника Трої, тому й примітка: Ганімед. — *М. Р.*)

¹² Дурисвіти мають жезл Іакова; у магів є книга Соломона під титулами «Обручка» й «Ключ». Царські радники, чарівники при фараоновім дворі, що явили ті самі чудеса, як і Мойсей, звались Яннес і Мамбрес. Ми не знаємо ім'я піфоніси Ендорської, що викликала Самуїлову тінь, але кожному відомо, що таке тінь, а також і те, що жінка та мала дух Піфона, чи піфонічний.

¹³ Зороастр — власне ім'я його Зердуст — був великий чарівник, як і Альберт Великий, Рожер Бекон та шановний отець Грібурдон.

¹⁴ Набукаднетцар, Навуходносор, син Набо-Полассара, халдейський цар, обложив Єрусалим, взяв його і закував у ланцюги Йоахіма, царя іудейського, відіславши його бранцем до Вавилона, року від створення світу 3429-го. Набукаднетцарові приснився сон, що його він забув; маги, астрологи й мудреці не могли того сна відгадати; тому Аріох, начальник охоронців царевої особи, дістав наказ позбавити їх життя; юний Даниїл розгадає сон і тлумачить його; сон той — то була прекрасна статуя й т. ін. Через деякий час по тому Набукаднетцар звелів поставити ідола з чистого золота, заввишки на шістдесят ліктів і завширшки на шість; зібравши весь свій народ, він примусив його вклонитись тому ідолові під звуки рогу, сурми, арфи, цівниці та

гуслів; а коли Сідрах, Місах та Авденаго, молоді євреї, товариші Даниїлові, зреклись теє зробити, цар повелів укинути їх у піч, натоплену того разу всемеро більше, як звичайно; і вони вийшли звідти живі й здорові. Набукаднетцарові приснився ще сон: він бачив дерево велике й могутне; верховіття його дотикалось неба, і птахи жили в гіллі. Один святий зійшов і крикнув: «Зрубайте дерево й пообрубуйте гілля!..» і далі таке. Даниїл знову витлумачив сон: він прорік цареві, що той буде відлучений від людей; що протягом семи років житиме він разом із тваринами, їстиме траву, як бики, поки волосся в нього не стане, як пір'я в орла, а пазури, як пташині; так воно й сталось. Тертулліан та св. Августин кажуть, що Навуходоносор уявив себе биком, захворівши на так звану «лікантропію». Через сім років до державця того вернувся розум, і він знову посів престол; він прожив тільки рік після свого одужання; але використав він його так добре, що св. Августин, св. Єронім, св. Єпіфаній, Теодорій та інші, згадані у Перерія, сподіваються на його спасіння.

¹⁵ Не треба плутати Георгія, опікуна Англії та ордену Підв'язки, із св. Георгієм-ченцем, убитим за народне повстання проти імператора Зенона. Наш св. Георгій — каппадокієць, полковник на службі у Діоклетіана, замучений, кажуть, у Персії, в місті Діюсполі. Але ж у персів не було такого міста, отже пізніше мученицьку смерть його приточено до Мітілени, у Вірменії. У Вірменії нема Мітілени так само, як нема Діюспола в Персії. Та в кожному разі безперечно, що Георгій був кавалерійським полковником, бо кінь його при ньому в раю.

Пісня п'ята

¹ Раніше говорили: *sainte n'у touche**, і говорили правильно. Ясно було, що це жінка, яка ніби ні до чого не торкається; а то

---

* Свята до того не торкається (*n'у touche*, *Nitouche*, *Нітуш*) (М. Р.).

вже спотворене слово — *sainte Mitouche**. Мова дедалі вироджується. Я хотів би, щоб автор мав сміливість сказати «*sainte n'youche*», як говорили батьки наші.

² «Сатана» — слово халдейське, означає приблизно те, що «Аріман» — у персів, «Тіфон» — у єгиптян, «Плутон» — у греків», а в нас диявол. Тільки в нас його малюють з рогами. Дивсьомий том «*De forme diaboli*» превелебного отця Тамбуріні.

³ «*Frappart*» (я досить вільно переклав: гультай. — *М. Р.*), дружній титул, яким звали один одного францисканці в XV столітті. Учені по-різному тлумачать етимологію цього слова; очевидно, воно означає сильного бійця, здорового забіяку, заводяку.

⁴ Цей засуд Хлодвіга та багатьох інших треба розглядати лише як поетичну вигадку. А втім, у моральному розумінні можна сказати, що Хлодвіг міг бути покараний за вбивство кількох сусідніх державців і декого із своїх родичів, це ж бо не зовсім по-християнському.

⁵ Костянтин одібрав життя своєму тестеві, зятеві, небожеві, жінці й синові і був наймарнолюбніша і найлюбострасніша на землі людина, зрештою добрий католик; але вмер він аріанином, хрестив його аріанський єпископ.

⁶ Францисканці завжди ворогували з домініканцями.

⁷ Як видно, автор тут лише жартує. А втім, Гусман, винахідник інквізиції, що ми звемо його Домініком, був справді гонитель. Добре відомо, що жителі Лангедока, так звані альбігойці, були народ, вірний своєму державцеві, і що з ними проваджено щонайжорстокішу війну єдино через їхні вірування. Нема нічого страшнішого, як нищити залізом і вогнем володаря та його підданців з того приводу, що вони думають не так, як ми.

⁸ *Condigne* (співдостойний), від латинського *condignus*; це слово стрічаємо у письменників XVI ст.

---

* Свята Мітуш, ім'я без значення (*М. Р.*).

⁹ Про цю війну сказано тільки в апокрифічній книзі Єноха*, у жодній іншій з єврейських книг про неї немає ні слова. Вождем небесного воїнства був справді Михаїл, як каже наш автор; але вождем лихих ангелів був не Сатана, а Семехіах; таку помилку можна пробачити в довгій поемі.

(Дальша примітка стосується тільки французького тексту. — *М. Р.*)

Пісня шоста

¹ Див. у пісні сімнадцятій.

² Це той самий паж, на чиєму озадку Жанна нарисувала три лілеї.

⁸ Адоніс, чи то Адоні — син Кініра і Мірри, фінікійський бог, коханий Венери-Астарти. Фінікійці щороку оплакували його смерть, а потім раділи з його воскресіння.

⁴ Гадають, що Ганнібал пройшов Савойєю; отже, храм Чутки (або Слави. — *М. Р.*) міститься у савойців.

⁵ Цей набрід справді огидний. Ці люди, як відомо, лили потоки наклепів на автора, що не заподіяв їм ніякого лиха. Вони писали, що він плагіатор; що він не вірує в Бога; що доброчинець роду Корнелевого — Корнелів ворог; що він мужицький син. Вони накидали йому неможливі пригоди. Вони двадцять разів казали й переказували, що він продавав свої праці. Цілком справедливо, що він, кінець кінцем, виганяє всю цю наволоч із храму Слави, куди вона думала пролізти, як ті злодії, що крадуться вночі до церкви, щоб потягти там чаші.

⁶ Херувим — небесний дух чи ангел другого ступеня першої ієрархії. Це слово походить від єврейського херуб, у множині — херубім. Херувими мали чотири крила, чотири обличчя і бичачі ноги.

---

* Незначні примітки, що стосуються лише франц. тексту, пропущено (*М. Р.*).

⁷ Альгвасил: *guazil* означає по-арабськи воротар, отже *alguazil* — іспанський лучник.

(Дві дальші Вольтерові примітки стосуються лише французького тексту. — *М. Р.*)

Пісня сьома

¹ (Ряса, в оригіналі *étole* — стола, епитрахиль, до цього слова примітка у нас зайва. — *М. Р.*)

² Бузіріс був єгипетський цар, відомий як тиран.

³ Кропило — знаряддя, що з усіх боків має щетину, вправлену в дротяні нитки, а нитки ті входять у дерев'яне чи металеве держальце. Його вживали, щоб кропити свяченою ВОДОЮ тощо. Цим знаряддям широко користувались за давнини; ним орудували, скроплюючи очисною водою втаємничених.

⁴ *Sternum*, грецький термін, як мало не всі анатомічні терміни. Це передня частина грудної клітини, до якої прикріплені ребра. Вона складається з семи костей, так добре складених, що вони здаються одною. Це — панцир, що дала природа серцю й легеням.

⁵ (*Humerus* — кістка руки від плеча по лікоть. — *М. Р.*)

⁶ *Pubis* — лобкова кістка, що сполучається зі стегновими, *os pubis, os pectinis*.

⁷ *Coccis* — хвістцева кістка, що міститься безпосередньо під *os sacrum*. Ганьба — бути в неї пораненим.

Пісня восьма

¹ Абат Трітем був зовсім не з Пікардії, а із Тревської єпархії. Він помер р. 1516. Ми не будемо запевняти, що рід його не походив з Пікардії; у цьому ми звіряємось на вченого автора, що безперечно бачив рукопис «Діви» в якомусь із бенедиктинських абатств.

² Дім Марії Діви, принесений ангелами з Назарета, містився в Анконській провінції. Спершу, протягом трьох літ і семи місяців, вони переховували його в Далмації, а потім перенесли до Реканаті. Статуя її заввишки чотири фути; обличчя чорне; на ній така сама тіара, як у папи; відомі її чудеса та скарби.

³ Вони не спинились зразу у Лоретто; це неточність нашого автора: «Non ego paucis offendar maculis». Зрештою, в оборону йому можна сказати, що ангели під кінець зупинилися в Лоретто разом із домом, випробувавши спершу декілька інших країн, які не сподобалися святій Діві. Сталося це за понтифікату Боніфація VIII, що про нього кажуть: посадою своєю заволодів він як лис, поводився на ній як вовк, а помер як собака. Історики, що говорили так про Боніфація, не діставали пенсії від римської курії.

⁴ Брістоль і Кембрідж — два міста, славетні — перший — своєю торгівлею, другий — університетом, що мав великих людей.

Пісня дев'ята

¹ Нема читача, який не знав би про прекрасну Юдіту. Дебора, достохвальна дружина Лапідофова, перемогла царя Іавіна, що мав дев'ятсот колісниць, озброєних косами, в гірській країні, де тепер живуть самі осли. Славна жінка Іаїль, дружина Хеверова, прийняла до себе Сізару, Іавінового полководця; вона сп'янила його молоком і прибила його голову до землі, прошивши її від виска до виска цвяхом; то був знаменитий цвях, а вона — знаменита жінка. Аод, ліворук, був посланий господом до царя Еглона і встромив тому в живіт величезного ножа лівницею, і Еглон зараз же сходив до вітру. Щодо Сімона, сина Іониного, то він відтяв тільки вухо Малхові, та й то йому наказано вкласти меча в піхви; це доводить, що церква не повинна проливати кров.

² Відомо, що дож венеціанський вінчається з морем.

³ Санназар, посередній поет, похований поруч Вергілія, але в пишнішій гробниці.

⁴ Колись це місце вважали за дуже небезпечний вир.

⁵ Етна лише зрідка вибухає тепер вогнем.

⁶ Визнано, що підземний протік від річки Алфея до джерела Аретузи — вигадка.

⁷ Святий Августин був єпископом гіппонським.

⁸ (В оригіналі — *vieu peuple ionique*, давнє іонійське плем'я, і Вольтер дає примітку: *фокейці*. — *М. Р.*)

⁹ Скеля святого Максиміна зовсім поруч; це дорога на гору Святих Пахощів.

Пісня десята

¹ Карл VI справді збожеволів; але невідомо ні чому, ні як саме. Цій хворобі підлягають і королі. Божевілля цього нещасного державця спричинилось до страшного лихоліття, що мучило Францію протягом тридцяти років.

² Таке ворожіння дуже було поширене; ми навіть бачимо, що король Філіпп III послав єпископа та абата до певної бегінки в Нівелі близько Брюсселя, великої прозорливиці, щоб дізнатись, чи вірна йому його жінка, Марія Брабантська.

³ Завжди тільки вночі з'являлись лемури, лярви, добрі та лихі духи; так було воно і з нашими домовиками; при досвітніх півнях вони всі щезали.

Пісня одинадцята

¹ За давніх часів бога таємниці не знали; це, без сумніву, вигадка нашого автора, алегорія. У древніх було кілька різного роду таємниць, як те свідчать Павзаній, Порфирій, Лактанцій, Авл Геллій, Апулей та інші. Але тут не про це мова.

² Всім відомо, що св. Георгія зображають завжди верхи на чудовому коні; звідси прислів'я: «їздить верхи, як святий Георгій».

³ Натяк (див. за кілька рядків угору. — *М. Р.*) на Декарто-ві вихори та на його тонку матерію, — смішні химери, що так довго були в пошані. Чомусь автор прикладає епітет мрійника і до Ньютона, що довів порожнечу; очевидно, це тому, що Ньютон гадає, ніби дуже еластична субстанція — причина тяжіння; а втім, не треба чіплятись до всякого жарту.

⁴ Увесь цей уривок — очевидне наслідування Гомера. Мінерва говорить Марсові те, що розсудливий Денис каже тут гордовитому Георгієві: «о Марсе, о Марсе, кривавий боже, кому до смаку тільки битви» і т. д.

⁵ Знову наслідування Гомерові — у нього поранено самого Марса.

⁶ Мільтон, у п'ятій пісні свого «Втраченого раю», запевняє, що частина ангелів зробила порох та гармати і повергла в небесах додолу легіони ангелів; що ці останні взяли в небесах сотні гір, завдали їх собі на спини разом з гірськими лісами та ріками, які з тих гір текли, і кинули ріки, гори й ліси на ворожу артилерію. Це один із найправдоподібніших уривків у всій поемі.

Пісня дванадцята

¹ Треба визнати, що пістолети вигадано в Пістоні аж багато пізніше. Ми не сміємо запевняти, щоб ото можна дозволить так перехоплювати час; але чого не пробачиш в епічній поемі! Епопея має великі права.

² Справедливо буде відзначити на цім місці дивовижну повчальність цієї поеми. Порок у ній завжди зазнає кари: спокуситель-духівник умирає без покаяння, Грібурдона засуджено, Шандоса переможено і т. ін. Це саме й радить мудрий Горацій Флакк *in Arte poetica*.

³ Карл забуває про сімсот жінок, а разом це виносить тисячу. Але тут ми можемо тільки вітати стриманість і розсудливість автора.

⁴ «Надир» по-арабськи значить найнижчий, а «зеніт» — найвищий. Віз (фр. «La Grande Ourse», рос. «Большая Медведица»). — М. Р.) — це «Арктос» греків, що дав свою назву арктичному полюсові.

⁵ За тої доби королів титуловано «високість».

⁶ Отців-капуцинів ще не було; це помилка щодо побуту.

⁷ Неуки в попередніх, геть спотворених виданнях надрукували Лікомед замість Нікомед; це був Віфінський цар.

«Caesar is Bithiniam missus», — каже Светоній, — «desedit apud Nicomedem, non sine rumore prostratae regi pudicitiae».

⁸ «Alexander paedicator Nephaestionis, Adrianus Antinoi». Імператор Адріан не тільки поставив статую Антіноя в Пантеоні, але й спорудив йому храм; і Тертуліан визнає, що Антіной творив чудеса.

Пісня тринадцята

¹ Автор ясно визначає час — кінець червня. Пам'ять святого Івана Хрестителя святкують 24 червня.

² Те, що говорить тут автор, — натяк на тридцять четверту пісню «Orlando Furioso»:

Quando scoprendo il nome suo gli disse
Esser colui che l'Evangelio scrisse.

Дивіться в нашій передмові й, особливо, згадайте, що Аріосто приміщує святого Івана на Місяці разом з трьома Парками.

³ Приклади кидання жеребка раз у раз бачимо в Гомера. За допомогою жеребка ворожили у євреїв. Сказано, що Юдине місце заступлене було по жеребку; і тепер деякі посади у Венеції, Генуї та інших державах обіймають люди по жеребку.

⁴ Одинадцять тисяч дів та мучениць, похованих у Кельні.

⁵ Щит, що впав у Римі з неба; його пильно берегли, як запоруку безпеки міста.

⁶ Наш автор, видимо, має на оці хитрощі Якова, до яких він удався, щоб на нього подумали, що то Ісав. (У франц. тексті до Якова приточено епітет *patte-pelu*, буквально — «волохата лапа», переносне значення — хитрун, лукавець; до цього автор додає примітку: «*patte-pelu* — натяк на рукавиці з шкури та вовни, що їх він надів тоді собі на руки». — М. Р.)

⁷ Анна де-Пісселе, герцогиня Етампська.

⁸ Діана де-Пуатьє, герцогиня Валанська.

⁹ Генріх III і його улюбленці.

¹⁰ Папа Олександр VI мав троє дітей від Ваноцці. Його дочка Лукреція була, казали люди, його коханкою і коханкою свого брата: «*Alexandri filia, sponsa, nurus*».

¹¹ Славнозвісна Габріель д'Естре, герцогиня Бофорська.

¹² Та, що була потім за конетаблем Колонна.

¹³ Колись носили штани на зав'язці; і про чоловіка, що не виконав свого обов'язку, говорили, що в нього зав'язана зав'язка. Завжди чаклунам накидувано владу перешкоджати шлюбіві; це звалось «зав'язати зав'язку». Мода на зав'язки минула за Людовіка XIV, коли стали прикріпляти до гультіків гудзики.

Пісня чотирнадцята

¹ Цей вступ, як видно, наслідування першої пісні чудової поеми Лукреція:

*Aeneadum genitrix, hominum divumque voluptas,
Alma Venus, coeli subterlabentia signa, etc, etc.*

² Комос — бог бенкетування.

³ *Rostbeef*, вимовляйте — «ростбіф»; це улюблена страва англійців; це те, що ми звемо «*aloуau*» — хребтова частина яловичини. Пудинги — це тісто; бувають плум-пудинги, бред-пудинги і кілька інших ґатунків пудингів. «*Notandi sunt tibi mores*».

⁴ Він і був ним справді.

⁵ Алкід, Діоніс (Вакх у Вольтера. — *М. Р.*), Персей — сини Юпітера, Ромул — Марса і т. ін.

⁶ Вільгельм Завойовник, нешлюбний син нормандського герцога, син повії, як те сумлінно свідчить автор, за лордом Ч...дом.

⁷ Тут маємо знову наслідування Гомера, але ті, хто вдає, що читав його по-грецьки, скажуть, що по-французьки завжди виходить воно гірше.

Пісня п'ятнадцята

¹ Ми вже казали, що абат Трітем ніколи нічого не говорив про Діву та про вродливу Агнесу; автор поеми тільки задля скромності накидає іншому всі гарні прикмети цієї повчальної повісті.

² Архієпископ Турпін, якому накидають «Життєпис Карла Великого і Роланда», був реймським архієпископом у кінці VIII сторіччя; книга ця належить ченцеві на ймення Турпін, що жив у VIII ст. З цього роману Аріосто й узяв деякі зі своїх оповідань. Розсудливий автор удає тут, ніби позичив свою поему в абата Трітема.

³ Односпів (у Вольтера *faux-bourdon* — одноголосний, унісонний церковний спів. — *М. Р.*) — розмірений церковний спів. Парафіальний серпент (інструмент музичний. — *М. Р.*) дає тон, а всі партії достроюються до нього, як уміють. Це чудесна музика для тих, у кого немає ушей.

⁴ Стентор був вістуном у Гомера. Цей прехороший хист зробив його безсмертним, і цілком заслужено.

Пісня шістнадцята

¹ Признаюсь, у Трітема я її не читав; але можливо, що я не прочитав усіх писань цього великого мужа.

² «Верни меч свого на його місце; усі-бо, хто взяв меч, від меча загинуть». Св. Петро тут, побожно хитруючи, радить англійцям не воювати.

³ Лямонтт-Гудар, поет трохи сухий, що написав, проте, непогані речі, складав на лихо в 1730 році оди в прозі; новий доказ, що ця божественна поема написана була саме за цього часу.

⁴ Фортунат, єпископ Пуатьє, поет. Накидувана Фортунатові поема «Range lingua» належить не йому.

⁵ Святий Проспер, автор дуже сухої поеми про благодать, V ст.

⁶ Григорій Турський, перший, хто написав історію Франції, де повно чудес.

⁷ Св. Бернард, бургундець, родився 1091 р., був ченцем у Сіто, потім абатом у Клерво; він втручався у всі тогочасні громадські справи і стільки само діяв, як і писав. Не можна сказати, щоб він написав багато віршів. Щодо антитези, за яку вихваляє його автор, то він справді був великий amator цього засобу. Він каже про Абеяра: «Leonem invasimus, incidimus in draconem». Коли його мати ходила ним важка, їй ніби приснилось, що вона вродила білого собаку, і їй провістили, що син її стане ченцем і гавкатиме на мирян.

⁸ Св. Аустін, чи то Августін, чернець, уважаний за фундатора єпископства Кентерберійського; чи то Кентербюрійського.

⁹ Як відомо, євреї позичили у єгиптян сосуди і втекли.

¹⁰ Левіти, що зарізали двадцять тисяч своїх братів.

¹¹ Фінеес, який звелів знищити двадцять чотири тисячі своїх братів за те, що один із них розділив ложе з мадіанітянкою.

¹² Аод, чи Ауд, убив царя Еглона, але лівою рукою.

¹³ Самуїл розтяв на шматки царя Агага, що з нього Саул узяв викуп.

¹⁴ Відома всім Юдіта.

¹⁵ Вааса, цар Ізраїля, убив Надада, чи Надава, і став після нього царем.

¹⁶ Ахав узяв великий викуп з Венадада, царя сирійського, як Саул з Агага, і був убитий за те, що простив.

¹⁷ Йоас, що його вбив Єгозавад.

¹⁸ Натяк на епіграму Расіна:

Je pleure, hélas! pour ce pauvre Holopherne,
Si méchamment mis à mort par Judith*.

¹⁹ Василіск — дуже відома тварина, якої, проте, ніколи не було на світі.

²⁰ Левіафан — теж вельми знана тварина. Одні кажуть, що це кит, інші — що крокодил.

²¹ Фосфор — світлоносець, що з'являвся перед ранньою зорею, а та йшла перед колісницею Сонця. Все жило, все виблискувало в древній міфології. В поезії не можна перестать жаліти, що минулися ті натхненні часи, повні прекрасних вимислів, поспіль алегоричних. Які, в порівнянні з цим, ми бідні, — ми, «нащадки варварів»!

²² Древні дали Сонцю колісницю. Це була зовсім звичайна річ: Зороастр на колісниці переносився в повітрі; Іллю знесено на небо в блискотливій колісниці. Четверо коней Сонця були білі. Їм імена, за Овідієм, були: Піроей, Еой, Етон, Флегон, — тобто полуменистий, східний, річний, горючий. Але, на думку інших учених дослідників античності, вони звались: Ерістрей, Актеон, Ламп і Філогей, тобто червоний, осяйний, блискотливий, земний. Я гадаю, що вчені ці помилились і взяли назви чотирьох частин дня за імена коней. Це груба помилка, яку я відзначу в найближчому номері «Меркурія», поки вийдуть дві дисертації *in folio*, що я написав з цього приводу.

---

* Ох, плачу я над бідним Олоферном, якого так жорстоко вбила Юдіта (М. Р.).

Пісня сімнадцята

¹ Скудері — автор «Аларіха», епічної поеми; Лемуан — езуїт, автор «Святого Людовіка», чи «Луїзіади», епічної поеми; Демаре Сен-Сорлен — автор «Хлодвіга», епічної поеми; ці три твори — жахливі епічні поеми.

² Імена, що давано богословам.

³ «Історія Марії Алакок», твір, яких мало, — стільки там усяких нісенітниць; написав його Ланге, тодішній єпископ Суассонський. Це місце показує, що видатну поему, коментовану нами, написано близько 1730 р., коли багато говорилося про Марію Алакок.

⁴ Це те, що колись називали «Кишеньковою кухнею» і що мається на оці у віршах комедії:

Porte cuisine en poche, et poivre concassé*.

⁵ Як вам відомо, Єрихон упав під звуки сурм; це зовсім звичайна подія.

Пісня вісімнадцята

¹ Герцог Бургундський, що вбив герцога Орлеанського. Але добрий Карл відплатив йому як слід при мості Монтеро.

² Карла VII викликав до мрамурового стола генеральний адвокат Демаре.

Гонесса, село під Парижем, відоме своїми пекарями та кількома битвами.

³ Його власна мати, Ізабелла Баварська, переслідувала його більше, ніж будь-хто. Вона добилася, щоб було складено угоду в Труа: за тією угодою зять її, англійський король Генріх V, дістав корону Франції.

---

* Кухня в кишені та товчений перець (М. Р.).

⁴ Це англійський герб.

⁵ За тогочасними хроніками, був бідолоха, що мав таке ім'я; він писав листки під аркадами Святих Немовлят. За деякі витівки він кілька разів сидів у Шатле, в Бісетрі та в Фор-Левеку. Якийсь час був він ченцем, але його вигнано з монастиря; у новому ремеслі дуже йому повелось. Багато славних письменників віддали йому належне. Родом він був із Нанта і жив у Парижі з професії газетного сатирика. Не було ніколи людини, так зневаженої та ненавидженої, як він, — говорить в «Хроніці» Фруасара.

⁶ Койон, чи Гюйон, автор часів Карла VII. Він написав «Римську історію», насправді потворну, але годящу як на ту добу. Склав він також «Оракул філософів». Це химерна плетениця обмов. Монстреле каже, що на схилі свого віку він покався.

⁷ Інший тогочасний обмовник.

⁸ Теж обмовник.

⁹ Абат Саботьє чи Сабатьє, родом із Кастра, автор двох нібито словників, де він висловлюється за і проти; нахабний брехун — і все за гроші. Він продав свого пана, графа де Л-ка, і за те його досить недікатно вигнано; це він довго пам'ятав.

¹⁰ Фрелон видавав тоді щотижня листок, де іноді зважувався на дрібну брехню, дрібну обмову, дрібні образи, за що його, як ми вже казали, і покарано згідно із судовим вироком.

¹¹ Бачимо в цій пісні абата Трітема немовби пророцтво: справді, ми знали такого собі Фантена, доктора й священика у Версалі, спійманого на краді сувертка — п'ятдесят луї — у хворого, що він сповідав. Його прогнано, але не повішено.

¹² Знову пророцтво. Весь Париж бачив, як Грізель, відомий духівник вельможного жіноцтва, тратив на потаємну розпусту гроші, що витягав він од своїх доньок духовних нібито на бідних. Подібно, що хтось, обізнаний із нашими звичаями, вставив частину цієї тиради в нове видання божественної поеми абата

Трітема. Він повинен був би сказати кілька слів і про абата ля Коста, засудженого на таврування розпеченим залізом і на довічну каторгу року Божого 1759 за фальшування документів. Цей абат ля Кост працював разом із Фрелоном у «Літературному річнику».

¹³ Ля-Бомель, родом із села під Кастром, деякий час проповідував у Женеві, вчитель у п. де Буасі, пізніше втік до Копенгагена. Вигнаний відтіля, він рушив до Готи, де вкрадено в однієї дами одіж та мережива; він утік з покоївкою, що вкрала ті речі, як то відомо цілому Готському дворові. Двічі саджено його до в'язниці в Парижі; потім його вигнали відтіль; зрештою той бідолаха найшов собі протекцію. Це він — автор поганенького невеликого твору під заголовком «Мої думки», де він закидає щонайпідлішими образами майже всіх людей, що посідають якесь у суспільстві становище. Це він підробив «Листи пані Ментенон» і надрукував їх з примітками, щонайскандальнішими та найбрехливішими. У Франкфурті він видав у чотирьох маленьких томах «Добу Людовіка XIV», річ фальсифіковану і з примітками, не тільки огидними через цілковите неуцтво, але й злочинними через жакливу обмову на королівську родину та найславніші в королівстві фамілії.

Всі, про кого тут мова, написали томи всяких мерзот проти того, хто із ласки своєї згадує тут про них. Є люди, що з приємністю дивляться, як негідники обкидають брехнею та образами людей, прославлених у мистецтві. Вони кажуть їм: «Не зважайте на те; хай кричать оті нещасні, щоб нам порозкошувати з видовища, як набрід обліплює вас болотом». Ми гадаємо інакше: нам здається, що мерзотників треба карати, коли вони нечесні та нахабні, а найпаче тоді, коли вони докучають. Ці надто правдиві анекдоти стрічаються в двадцятьох місцях і повинні бути там, як вироки злочинцям, вивішені на перехрестях усіх улиць: «Oporetet cornosci malos».

¹⁴ Гарпії Келено, Окіпета і Аелла — дочки Нептуна і Землі — жерли всі страви, подавані до столу фракійського царя Фінея, і оскверняли весь дім. Зет і Калаїс, сини Борея, прогнали цих гарпій аж до Строфадських островів близько Греції. Вони вчинили з Енеєм як з Фіпеєм; але Вергілій робить із них пророчиць; смішно подумати, що такі створіння могли мати натхнення від Бога!

Virginei voluccum vultus, foedissima ventris
Proluvies, uncaeque manus, et pallida semper
Ora fame.

Вони скаржаться Енеєві, що той хоче битися з ними за кілька тих шматків м'яса, і пророкують йому, що він за кару муситиме колись із'їсти в Італії свої тарілки. Аматори античності кажуть, що це прегарна вигадка.

Пісня дев'ятнадцята

¹ Ви знаєте, любий мій читачу, що Гектор і Менелай змагались у двобої, а Єлена спокійно на те дивилась. Доротей багато достойніша, і взагалі наш народ далеко достойніший за греків. Наші жінки легковажні, але по суті вони куди ніжніші, я це й доводжу в своєму «Християнському філософові», том XII, стор. 169.

² На мою думку, кажучи про Атласа, що він «жалю не знав», автор має на оці немилосердя, виявлене Атласом, коли він одмовив у гостинності Персеєві. Він залишив його спати надворі, а Юпітер покарав його за це, як відомо всім, обернувши його в гору.

³ Белліні справді жив за тих часів; це він змалював пізніше Магомета II.

⁴ Ви знаєте, — Бруно заклав початок картезіанству після того, як побачив магдебурзького каноніка, що говорив по смерті.

⁵ Я догадуюсь, що ми маємо тут у автора деяку іронію.

Пісня двадцята

¹ Педант Ларше, смішний мазарініанець, книгогриз, що запевняє, за Геродотом, у критичній праці, ніби у Вавилоні всі дами проститували в храмах задля благочестя і ніби всі галли були содоміти.

² Ось як слід говорити про диявола та про всіх дияволів, що заступили фурій, і про всі нісенітниці, які прийшли на зміну нісенітницям древніх. Добре відомо, що Сатани, Вельзевула, Астарота немає, так само як і Тізіфони, Алекто і Мегери. Похмурий і фанатичний Мільтон із секти індепендентів, нікчемний латинський секретар парламенту, називаного «охвістям», і жалюгідний апологет убивства Карла I, може собі скільки хоче прославляти пекло, малювати диявола в образі баклана та жаби і збирати всіх дияволів у вигляді карликів у великій залі. Ці бридкі, жажливі, неподобні вигадки могли подобатись таким, як він, фанатикам. Ми кажемо, що нам огидні усі ці потворні химери. Ми хочемо тільки розважатись.

³ Бернар, автор опери «Кастор і Поллукс» та кількох дрібних п'єс, написав, як і Овідій, «Мистецтво кохання», але цей твір іще не надрукований.

⁴ Це Сіленів осел, добре знаний; гадають, що він служив за сурмача.

⁵ Апулеїв осел зовсім не говорив; він тільки й умів вимовляти «о» і «ні»; але в нього була любовна пригода з однією дамою, як це видно з Апулея в двох томах in⁴⁰ «cum notis, ad usum Delphini». Втім, за всіх часів тваринам накидали ті самі почуття, що й у людей. В Іліаді та Одиссеї коні плачуть, звірі говорять у Бідная, Локмана, Езопа тощо.

⁶ Єретики мають знати, що коли диявол попросив милостини у св. Мартина, той дав йому половину свого плаща.

⁷ Святого Роха, що зцілює від чуми, малюють завжди з собакою, а святого Антонія — із свинею.

⁸ Леда, що явила прихильність до лебеда, знесла двоє яєць.

⁹ Пасіфая, закохана в бика, мала від нього Мінотавра. Філіра мала від коня кентавра Хірона, Ахіллового вчителя; кінську подобу взяв собі не Нептун, а Сатурн; тут наш автор помиляється. Але не перечу, що дехто з учених і досі одної з ним думки.

Пісня двадцять перша

¹ Автор «Заповіту кардинала Альбероні» і ще декількох книг того ж сорту наважився видати «Діву» з віршами на свій смак, наведеними в нашій передмові. Цей бідолаха був розстрижений капучин, що втік до Лозанни та Голландії, де був коректором в друкарні.

² Тут ясно відчувається, що ім'я пані Оду стоїть замість імені значної двірської дами, справді надто прихильної до комедіанта Барона.

³ В Сіто і в Клерво є велика бочка, як та, що в Гейдельберзі; це найкраща монастирська реліквія.

⁴ Афродіта — грецьке ім'я Венери; воно означає просто шумовиння. Але як же прекрасно бринять грецькі імена! Яка прегарна алегорія — це шумовиння! Загляньте до Гезіода. Ви переконаєтесь, що не раз давні казки — емблеми істини.

КОМЕНТАРІ

До передмови

Апулей Різорій. — Називаючи вигаданого автора передмови Апулеєм Різорієм, Вольтер підкреслює пародійно-іронічний характер його висловлювань. Апулей — ім'я римського письменника II століття нашої ери, автора «Метаморфоз», або «Золотого осла», фантастичного роману про пригоди Луція з Егіни, перетвореного магічними силами на осла; в романі багато сцен еротичного характеру. Різорій — від латинськ. *risor*, глузливий.

«*Філософ із Сан-Сусі*» — так прозвали Фрідріха II (1712—1786), пруського короля від 1740 р. (Сан-Сусі — назва королівського палацу, збудованого Фрідріхом II недалеко від Потсдама). «Твори філософа із Сан-Сусі» (*Oeuvres du philosophe de SansSouci*), написані французькою мовою, вперше були надруковані 1750 р. в трьох томах. Туди входили оди, послання, дві поеми і листи віршами та прозою. Згадуваний Вольтером лист датований 22 лютого 1747 р. В ньому Фрідріх пише: «Ви дали вашу «Діву» герцогині Вюртемберзькій. Тож знайте, що вона примусила переписувати її протягом цілої ночі. Ось люди, яким Ви довіряєте; а ті, хто заслуговує на Ваше довір'я, або, краще сказати, на кого Ви можете цілком покластись, цього довір'я позбавлені».

В першому виданні поема складалася з 15 пісень, в лондонському виданні 1756 р. — з 28 пісень, у женецькому виданні 1757 р. — з 24 пісень. Сам Вольтер видав у 1762 р. «Діву» в 20 піснях, а в 1764 р. в збірнику «Оповідання Гільома Ваде» надрукував нову пісню, яка в дальших виданнях займала місце XVIII пісні (див. примітки до цієї пісні).

Кучер Вертамона — Етьєн (пом. 1724 р.), популярний народний співак, про якого в одному документі сказано, що «він створив усі пісні, які співали на ярмарках».

Переклад віршів: «Шандос, спітнівши і сопучи, як віл, мацає пальцем, чи дійсно вона діва. «Чорт забори! — гукнув він. — Дурняча голка!» Чорт одразу приносить новий гольник, і Шандос іще раз намагається розворушити свою ганчірку». У виданні 1756 р. ці рядки були вміщені наприкінці XIII пісні.

Pervigilium Veneris («Нічне дбання на честь Венери») — поема, що складається з 93 віршів анонімного автора III або IV століття нашої ери, присвячена вихвалянню весни.

Петроній (Petronius Arbiter, пом. 66 р. н. е.) — римський аристократ, політик і письменник; автор «Сатирикона», твору, в якому фривольні жанрові сцени поєднуються з гострою сатирою на вискочнів і самого імператора Нерона.

Verum enim vero — насправді.

Лоренцо Медічі Препишний (Lorenzo Medici il Magnifico, 1448—1492) — правитель Флоренції, поет-дилетант, що збирав при своєму дворі представників науки і мистецтва.

Переклад віршів: «Спочатку було Слово, і Слово було від Бога, і Бог був Словом. На мою думку, це був початок».

Salve, regina — здрастуй, царице.

Переклад віршів: «Краще б він, бідолаха, бавився зі своєю шльондрою... Ніколи не куштував він ні ракового супу, ні перепелів».

Кальвін (Calvin Jean, 1509—1564) — вождь протестантизму у Франції і Швейцарії.

Мобер (Maubert de Gouvest Jean Henri, 1721—1767) — колишній монах, що перепробував багато професій: був солдатом, директором театру, літератором. У 1754 р. видав «Сучасну політичну історію».

Переклад віршів: «Чи вірить він у Христа або Магомета? Тоді відповів Маргутте: «Сказати тобі коротко, — я не вірю ні в чорне, ні в блакитне, а вірю в каплуна вареного або, якщо хочеш, в смаженого... Але над усе я вірю в добре вино і вірю, що той, хто в нього вірить, буде врятований. Отже, три основні чесноти, як я тобі сказав, — обжерливість, непотребство, гра».

Крецімбені (Crescimbeni G.-A., 1663—1728) — італійський письменник, заснував у 1690 р. академію «Аркадія». Видрукував збірник віршів, написав ряд статей про літературу, «Історію народної поезії» та «Історію «Аркадії».

Роланд, Рено, Олів'є, Дюдон — герої Боярдо і Аріосто.

Con licenza de' superiori — з дозволу влади.

Переклад віршів: «Люблю письменників. Це мій обов'язок, — адже у вашому світі я теж був письменником... Було дуже вигідно прославленому мною Христові винагородити мене за таку велику долю».

Соцініанство — протестантське вчення, назване ім'ям Соціна (Sozzini Lelio, 1525—1563), який відкидав божественність Христа.

Єпископ Гює (Huet Paul-Damel, 1630—1721) — автор трактату про походження романів» (Traité sur l'origine des romans, 1670).

Абат Лангле (Lenglet — Dufresroy, 1647—1755) — написав під псевдонімом Гордон де-Персель «Дослідження про романи» (De l'usage des romans, 1734).

«*Ланселот з озера*» — рицарський роман XIII століття, що розповідає про пригоди одного з рицарів короля Артура, який подався шукати святу чашу Грааля.

Quid dicat — що й казати.

Дивовижна історія Гаргантюа — в сатиричному романі Рабле (Rabelais François, 1495 (?) — 1553), спрямованому проти середньовічної схоластики, церкви і феодалів; Вольтер має на увазі розділ «Як Грангузьє дізнався про дивовижний розум Гаргантюа, коли той винайшов підтирку» (розд. XIII, кн. I).

«*Torche-culs*» — підтирка.

Четверта книга цього роману присвячена кардиналові Оде, а не кардиналові де Турнону, як пише Вольтер.

Лафонтен (La Fontaine Jean, 1621—1695) — французький поет-класик. Вольтер має на увазі його фривольні віршовані новели («*Contes*», 1667).

До Пісні першої

Наш добрий Карл — Карл VII (1403—1461); після смерті свого батька Карл VI, спираючись на партію Арманьяків, прибічників герцога Орлеанського, оголосив себе королем за правом спадкоємства, не визнавши договору в Труа, складеного його матір'ю, королевою Ізабеллою, з англійським королем Генріхом V, що одружився з дочкою Карла VI; за цим договором французький престол переходив до англійської династії. У боротьбі з англійцями та їх спільниками бургундцями Карл VII зазнавав поразки за поразкою. Короткочасне поліпшення сталося в 1426 р. після перемоги над англійцями при Монтаржі, але потім стан знову погіршав. Різкий злам стався в 1429 р., коли з'явилась Жанна д'Арк; англійців було розбито під Орлеаном і здобуто Реймс. У 1435 р. на бік Карла перейшов герцог Бургундський, і почався рішучий наступ на англійців. З перервою війна тривала до 1453 р., коли був складений мирний договір, згідно з яким на французькій території за англійцями залишалось тільки місто Кале.

У Турі. — Тур — місто на річці Луарі, резиденція Карла VII під час окупації Парижа англійським військом.

Самих богів спокусниця — *Кіпріда*. Кіпріда — одне з імен Афродіти-Венери.

Чари Арахнеї. — Арахна, Арахнея (грецьке — павук) — в античній міфології надзвичайно майстерна ткаля; викликавши на змагання Афіну-Палладу, виткала малюнок, що відбивав любовні пригоди богів; розгнівана Афіна розірвала тканину, а Арахну обернула в павука.

Алена вірші. — Ален Шарт'є (Chartier Alain, 1386—458) — двірський поет Карла VI і Карла VII, «батько французького красномовства», написав «Бревіарій благородних», «Книгу чотирьох дам» та ін.

Рід Валуа. — Валуа — королівський рід у Франції; першим королем з дому Валуа був Філіпп VI (1328—1350), а останнім — Генріх III (1574—1589).

Нещасний Орлеан. — Орлеан — велике торговельне місто — фортеця на річці Луарі, важливий стратегічний пункт. Падіння Орлеана позбавило б Карла VII підпори в центрі Франції.

Тальбот, англійський ватажок — Тальбот (Talbot John, 1373—1453) — англійський полководець, особистою хоробрістю заслужив прізвисько «британського Ахілла», керував облогою Орлеана і був узятий в полон у бою з військом, що прийшло на допомогу обложеної фортеці. В полоні перебував до 1433 р.; у 1449 р. був призначений на головного командувача англійського війська, що оперувало на французькій території; загинув у бою при Кастильоні.

ДО ПРИМИТОК ВОЛЬТЕРА

Я не вродився славити святих — пародія на традиційний зачин героїчної епопеї. У Шаплена:

Je chante la pucelle, et la sainte vaillance
Qui dans le point fatal où périssait la France
Ranimant de son roi la mourante vertu,
Releva son Etat, sous l'Anglais abbatu.

(«Співаю діву та її святу мужність, яка у фатальну годину, коли гинула Франція, оживила заснула доблесть її короля і піднесла державу, потоптану англійцями»).

Ода святій Женев'єві (повний заголовок): «Наслідкування латинської оди преподобного отця Леже про святу Женев'єву»

(Imitation de l'ode latine du r. p. Lejay sur sainte Geneviève) — належить Вольтерові. Була написана ним у 1710 або 1711 році. Леже (Lejay Gabriel-François, 1657—1734) — вихователь Вольтера, викладав риторичу в єзуїтському коледжі Людовіка Великого.

Рішельє (Richelieu Armand-Jean du Plessis, 1585—1642) — кардинал, перший міністр Людовіка XIII; провадив політику централізації та зміцнення абсолютизму.

Буало (Boileau — Despréaux Nicolas, 1636—1711) — поет і естетик французького класицизму; у своєму «Поетичному мистецтві», виходячи із засад декартівського раціоналізму і визнання переваги античного мистецтва, формулював основи класичної поезики і зібрав канонічні правила літературних жанрів; крім того, написав героїкомічну поему «Аналой», кілька сатир, послань тощо. У 4-й сатирі він каже про Шаплена, що його вірші «грубі» (durs), «позбавлені і сили і грації» (et sans force et sans grâce), «слова безглузді і суперечать одне одному» (termes sans raison, l'un de l'autre écartés), «холодні метафори одноманітні» (froids ornements a la ligne plantés).

Лямонт-Гудар (Lamotte-Houdard Antoine, 1672—1731) — поет і критик, член Французької академії, нападав на античних письменників, доводив їх недосконалість у порівнянні з класиками XVI століття; поставив собі на меті «виправити» Гомера, видав скорочений переклад «Іліади» в 12 піснях.

Фонтенель (Fontenelle le Bovier, 1657—1757) — поет і вчений, член Французької академії, учасник суперечки «про старих і нових письменників»; доводив перевагу «нових». В слові-відповіді єпископові Люсонському, Мішелю де Бюссі-Робютен, що зайняв академічне крісло померлого Лямонт-Гудара, Фонтенель сказав, що «основна і, мабуть, єдина хиба перекладу, яка перешкодила його успіхові, полягала в тому, що це була «Іліада». В «Храмі Смаку» (Le temple du goût, 1732) Вольтер злісно висміює Лямонт-Гудара, але водночас дуже похвально висловлюється про Фонтенеля.

Можливо, що це висловлювання було не зовсім щире: саме тоді Вольтер домагався обрання в Академію, де Фонтенель, як один з найстаріших членів і неодмінний секретар, мав великий вплив.

Сорель Агнеса (Sorel Agnès, 1409—1450) була статс-дамою королеви; від Карла VII мала трьох дочок (а не двох, як каже Вольтер), яким дано титул «дочок Франції» (filles de France).

Є вказівки, що прототипом Бонно слід вважати маркіза Данжо (Dangeau Philippe de Courcillon, 1638—1720) — фаворита Людовіка XIV, що виконував обов'язки особистого ад'ютанта короля.

Дасьє (Dacier André, 1654—1722) — видавець, перекладач і коментатор античних авторів, видав твори Горация латинською і французькою мовами з критичними та історичними примітками (1681), «Поетику» Арістотеля (1692) та ін.

Герцог Бедфордський (Bedford John Plantagenet, помер 1435 р.) — третій син англійського короля Генріха IV; під час війни його брата Генріха V з Францією залишався правителем Англії; після смерті Генріха V проголосив французьким королем, на підставі договору в Труа, малолітнього Генріха VI, а себе оголосив регентом і став на чолі війська, що билось у Франції з Карлом VII. У 1423 році зав'язав спілку з герцогом Бургундським.

В історії святого Діонісія, першого єпископа Паризького (III ст.), є ряд протиріч, які відзначав Вольтер у «Філософському словнику», в статті про «Діонісія Ареопігита». Крім цілком явних нісенітниць, відзначених Вольтером у цій примітці та в примітці 15-й, в легенді про св. Діонісія, очевидно, переплутані дві особи: Діонісій Ареопігит і Діонісій Галльський, що у свій час відзначив Еразм Роттердамський.

Абат Гілдуїн (Hilduin, IX ст.) — автор легенди про Діонісія Галльського, де повно зовсім неймовірних фактів.

Маркіза*** — очевидно, маркіза Дю Дефан (Du Deffant Marie, 1697—1780) — впливова аристократка, опікувалася літераторами; збереглося її широке листування з Вольтером, д'Аламбером та ін.

Кардинал Поліньяк (Polignac Melchior, 1661—1742) — письменник і політичний діяч, член Французької академії; великий успіх

мала його латинська поема «Анти-Лукрецій, або про бога і природу» (*Anti-Lucretius sive de deo et de natura*), видана після смерті автора; про неї Вольтер висловлювався з великою похвалою.

Генріх V (1387—1422) — англійський король від 1413 року; при ньому в 1415 році відновилася війна з Францією, після складеного в 1396 році перемир'я.

Генріх VI (1421—1471) — англійський король від 1422 року; після смерті Карла VI був проголошений також і французьким королем на підставі договору в Труа.

Потон де Сентрайль (*Poton de Xaintrailles*, пом. 1461 р.) — дворянин з Гасконі, прибічник партії Арманьяків, супротивник англофільської бургундської партії, провадив боротьбу з англійцями, організувавши партизанський загін. Після страти Жанни д'Арк відшукав якогось Гільома, пастуха-візюнера, і намагався використати його, щоб піднести патріотичне почуття серед французького війська. Проте ця справа успіху не мала.

Жан де Дюнуа (*Jean de Dunois*, 1403—1468) — під його командуванням англійці були розбиті при Монтаржі (1427); обороняв Орлеан до приходу Жанни д'Арк, стояв на чолі війська, яке взяло Париж у 1436 році. У поетичних обробках сюжету про Жанну д'Арк Дюнуа змальовується як її вірний паладин.

Ля Гір (*La Hire*, близько 1390—1443) — французький полководець. У 1429 році командував військом, що розбило англійців під Орлеаном.

Рішмон (*Richemont*, 1393—1457) — конетабль Франції (вища військова посада), прибічник партії Арманьяків, у 1435 році від імені Франції склав з Англією перемир'я, так званий Араський мир; у 1448 р. стояв на чолі війська, що боролось із англійцями за Нормандію.

Ля Трімуйль (*La Trimouille*, близько 1385—1446) — спочатку був прибічником бургундської партії, потім перейшов до Арманьяків. У 1419 р. взяв участь у вбивстві герцога Іоанна Бургундського.

Президент Луве (Louvet Jean, 1370—1440) — користався великим довір'ям Карла VII, керував фінансовою і податковою політикою короля.

Laureum — лавр, *laureola* — лаврова гілка, *aurum* — золото. «*Coronam quam nostri majores...*» — «Вінець, який наші предки іменують ореолом, названий так тому...»

Авгури — жерці в Римі; ворожили за польотом та співом птахів.

До Пісні другої

Гладкий чернець, на ймення Грібурдон. — Грібурдон (Grisbourdon) — у перекладі: сірий джміль; цим прізвиськом-характеристикою наділяє Вольтер представника францисканського чернечого ордену.

Він знав чаклунське таємниче діло. — Кабала — містичне вчення в єврействі, що мало свої писані пам'ятки. Приблизники цього вчення провіщали майбутнє, використовуючи Біблію як текст, що вимагає спеціального розшифрування через заміну літер цифрами і т. ін.

Осел ревучий став на мураві. — Вольтер попереджає читача: «Та як же слави без коня зажить?» і тут же замінює коня ослом; дальшими рядками про Пегаса і Гіпогріфа (див. нижче) Вольтер знижує героїчний образ, хоча зберігає всі його властивості: розсудливість, крилатість, вірну службу героїні поеми. Ще різкіше підкреслена пародійність перетворенням погонича віслюків на віслюка силою монаха Грібурдона.

Як той фракійський кінь золотогривий. — Вольтер порівнює осла з конем із Фракії або Англії («*Comme un coursier de Thrace ou d'Angleterre*»).

Отак Пегас, ясному вірний Фебу. — Пегас — міфічний крилатий кінь, що зробив ряд послуг грецьким героям. Він спинив ударом копита гору Гелікон, яка захиталася від співу дев'яти муз; за пізнішими переказами, він переносив поетів на священні гори

натхнення (Парнас, Гелікон). Пор. сатиру Вольтера «Розмова Пегаса із стариком» (*Dialogue de Pégas et du Vieillards* 1773), в якій згадана герої поеми — «Жанна, ніжна Агнеса й обжерливий Бонно».

Так Гіппогріф на Місяць голубий носив Астольфа в Жанів край святий. — Гіппогріф — казковий крилатий кінь середньовіччя. Він служив героям в їхніх фантастичних мандрівках. Італійські поети Боярдо і Аріосто використали образ Гіппогріфа у своїх поемах. Астольф — хоробрий рицар, герой поеми Аріосто «Шалений Роланд»; обернений чарами на мирт, він був звільнений феєю Меліоссоею, дістав ріг, звуку якого не міг витримати жоден смертний. З допомогою цього рогу Астольф учинив ряд подвигів.

Саулові натрапивши на слід. — Саул — перший єврейський цар, був помазаний на царство суддею Самуїлом. Саул не виправдав надій, і тому Самуїл ще за життя Саула помазав Давида, як наступника Саулові, що спричинилось до ряду замахів з його боку на життя Давида. Напередодні бою при Гелвуї Саул, з допомогою славетної чародійки з міста Ендор, викликав тінь померлого Самуїла, що провіщав йому поразку. Після цього бою Саул заколов себе мечем.

Побачивши у хлопця в місці певнім три лілії... — Лілія — геральдичний знак французьких королів.

І тій услід без роздуму ідіте, що ваш вінець прийшла оборонити. — В оригіналі: «*Suivez du moins cette auguste amasone. C'est votre appui, c'est le soutien du trône* — рядки, які значною мірою повторюють сказане Вольтером у VII пісні «Генріади»: «*Et vous brave amasone, la houte des Anglais et le soutien du trône*». — «Ви, смілива амазонка, ганьба англійців, підпора трону». Порівняти у Шекспіра: Карл каже Іоанні: «Стій, стій! Ти амазонка і б'єшся святим мечем Дебори» (Генріх VI, дія I, сцена II).

З писанням Гіппократовим в руках. — Гіппократ (460—356 до нашої ери) — грецький лікар, якого вважають основоположни-

ком медицини. Гіппократ застосовував ряд методів лікування, що збереглися і досі. Автор спеціальних досліджень з медицини.

Що ти у Реймсі досягнеш вінця. — Реймс (Reims) — місто за 160 км. на північний захід від Парижа. У Реймському соборі, починаючи від XII ст. до революції 1830 р., відбувалися, за рідким винятком, коронації французьких королів. Реймс, що перебував під владою англійців, був визволений французами в 1429 р.

Президентша — дружина президента Луве.

ДО ПРИМИТОК ВОЛЬТЕРА

Герцогство Лотарінгське — було передано польському королеві Станіславу Лещинському, тестеві Людовіка XV. Після смерті Станіслава в 1766 році Лотарінгія була приєднана до Франції.

Монстреле (Monstrelet En. de, 1390—1453) — суддя в Камбре і Воленкурі, автор хроніки, що охоплює події у Франції з 1400 до 1453 р.

Сорбонна (Sorbonne) — спочатку богословська школа в Парижі; була заснована в 1252 р. ученим Сорбоном (Robert de Sorr bon, 1201—1274), як «товариство священнослужителів» (écclésiastiques seculiers). Від часу французької буржуазної революції кінця XVIII ст. Сорбонна — Паризький університет.

Жірап (Girard, 1680—1733) — єзуїт, процесові якого з дівчиною Катериною Кадьер присвячено два томи «Procès du p. Girard», 1733 р.

Самсон — за біблійним оповіданням, суддя і воевода, що не раз перемагав філістимлян; серед його подвигів — побиття філістимлянської раті осячюю щелепою.

Юдіта (Юдіф) — іудеянка, скористувалася пристрастю до неї вавилонського полководця Олоферна і під час облоги міста Ветилуї відрубала йому, коли він спав, голову його ж власним мечем.

В «Енеїді» (IX, 176—449) розповідається, як друзі Ніс та Евріал взялись пробитися через військо рутулів і повідомити Енея

про становище. Вони були оточені кіннотою і загинули героїською смертю.

В «Іліаді» (X, 483—496) описано, як фракійський цар Рес, спільник троянців, був убитий грецьким героєм Діомедом, Тідеєвим сином. Під час нападу Діомеда на ворожий табір Одиссеєві вдалося відвести коней, приготовлених троянцями для бою.

Шандос (Chandos John) — власне, Чендос Джон — історична особа, англійський полководець XIV століття, учасник Столітньої війни (вбитий коло Пуатьє в 1369 р.). Незважаючи на хронологічну невідповідність, Вольтер зробив Шандоса одним із головних героїв поеми.

Роберт Бодрікур — суддя і наступник Вокулера. — Beau, dru et court — в перекладі означає — «прекрасно, швидко і коротко».

Графи Венсенські під час війни брали з собою орифламу (червоно-золотий прапор). Після приєднання в XI столітті Венсенського графства до Франції орифлама стала державним прапором і брала участь у бою в останній раз при Азенкурі в 1415 році.

До Пісні третьої

Чи гірші за германців іберійці? — Іберійці від грецьк. *i be res* (лат. *iberi*) — назва племен, що населяли в греко-латинську епоху сучасні Іспанію і Португалію; в даному разі іспанці.

Перед Тюренном сам Конде не встояв. — Конде (Gondé Louis II, prince de, 1621—1686), названий великим, і Тюренн (Turenne Henri de la Tour, 1611—1675) — видатні французькі генерали. Під час Фронди Конде спочатку був на боці двору, а потім очолив партію феодальної аристократії, що боролася проти абсолютистської політики кардинала Мазаріні, підпорою якого було середнє дворянство та верхівка буржуазії. Тюренн, що належав деякий час до «фрондерів», у 1651 році перейшов на бік Мазаріні і в наступному році завдав поразки війську принца Конде. Після розгрому аристократичної партії Конде емігрував

до Іспанії, вступив в іспанську армію і взяв участь у війні з Францією. Бій на дюнах, коло приморського міста у Фландрії — Дюнкірхена (1658), закінчився перемогою французького війська, на чолі якого стояв Тюренн. Після складення миру між Францією та Іспанією Конде повернувся на батьківщину і не раз брав участь у дальших воєнних кампаніях (відновлена війна з Іспанією, війна з Голландією). Тюренн у 1774 р. окупував одну з німецьких держав на Рейні, Палатинат.

Віллар, не останнього з героїв... — Віллар (Villars Louis Nestor, 1653—1734) — французький генерал, один з найталановитіших полководців останніх років царювання Людовіка XIV; під Мальплаке був розбитий військом коаліції під командою генерала Мальбрука.

Юпітер, Марс, Поллукс і всі боги. — Поллукс — син Юпітера і Леди, разом зі своїм братом Кастором брав участь у поході Аргонавтів, що подалися на кораблі Арго в Колхиду (так греки називали країну, що лежить в південно-західній частині Кавказу) шукати золоте руно. В цьому міфі поетизувалася колонізаторська діяльність грецьких мореплавців.

І Олександр, цар серед царів. — Олександр Великий (356—323 до н. е.) — македонський цар, один з найбільших полководців в історії; при ньому завойовницька політика Греції досягла найвищого щабля, він підкорив Персію та Єгипет.

Лурді (Lourd) — тупий. Вольтер, згідно з традицією комічних жанрів класичної літератури, часто надає своїм героям імена-характеристики.

Юрба там розенкрейцерів дурних. — Розенкрейцери — члени таємного реакційного містичного товариства, що виникло в 1622 р.

Какодемон, що будував той храм. — Какодемон — у перекладі з грецької — злий дух.

Хоча у «Віснику». — «Вісник» (Mercure de France) — журнал, заснований в 1672 р., спочатку мав назву «Mercure galant».

Нові белерофанти-вояки. — Белерофонт — легендарний грецький герой; дістав від Афіни-Паллади коня Пегаса, з допомогою якого перемиг Химеру (потвора з лев'ячою головою і тулубом дракона) та амазонку.

Склав і «Жабино-мишачу війну». — «Війна мишей та жаб» (Batrachomiomachia) — героїкомічна поема, приписувана Гомерові.

Ігнатій радий, а Кенель — рида. — Кенель (Quesnel, 1634—1719) — католицький богослов, прибічник янсенізму. В 1684 р., відмовившись підписати антиянсенітську формулу, змушений був тікати з Франції. В Брюсселі видав «Réflexions morales sur le Nouveau Testament», засуджений папською буллою 1713 р. Лойола (Loyola Ігнасіо, 1491—1556) — засновник «Ордену Ісуса» (єзуїти), що ставив перед собою завдання — боротися з ересями та зміцнити папську владу.

Ти більше, ніж Кібела яносила. — Кібела (грецька міф.) — богиня Землі, дружина Кроноса, мати Зевса, Гери, Посейдона та деяких інших богів.

ДО ПРИМІТОК ВОЛЬТЕРА

Мільтон (Milton John, 1608—1674) — англійський поет і публіцист, виразник ідеології революційної англійської буржуазії в епоху громадянської війни 40—50-х років XVII ст., у поемах «Утрачений рай» та «Повернений рай», написаних на біблійні сюжети, виступив проповідником суворого пуританізму, пройнятого духом релігійної нетерпимості. Видав кілька політичних памфлетів проти монархістів.

Руссо Жан-Батист (Rousseau Jean-Eaptiste, 1671—1741) — поет-класик; великої слави зажили його оди, епіграми, послання. Деякий час був у близьких стосунках з Вольтером, але потім вони стали запеклими ворогами.

Данше (Danchet Antoine, 1671—1748) — французький поет, автор опер і трагедій. Вважали, що його обранню академіком

більше сприяла його добродійницька діяльність, ніж літературні заслуги. З цього приводу Вольтер писав: «On peut gagner l'Académie comme on gagne le paradis». («Можна заслужити Академію тими ж способами, якими заслужують рай»).

Переклад віршів: «Бачу тебе, безвинний Данше, з широко розплющеними очима та роззявленим ротом».

Петро Хрізолот (пом. 450 р.) — ранній християнський письменник. Його твори, присвячені тлумаченню Священного Писання, були надруковані в 1541 р.

Лау (Law John, 1670—1729) — фінансист, у 1720 р. французьким урядом був призначений на генерального контролера фінансів. Щоб покрити дефіцит у державному бюджеті, випустив акції, не забезпечені реальною цінністю. Крах системи Лау потяг за собою розорення багатьох держателів акцій.

Ескобар (Escobar-y-Mendoza Antonio, 1589—1669) — іспанський богослов, єзуїт, написав «Моральне богослов'я (1643), в якому вдавався до казуїстичних способів тлумачення моралі.

Моліна (Molina Luis, 1535—1601) — іспанський богослов, єзуїт, у своїх творах вдавався до чисто схоластичних доводів, оздоблених казуїстичними тонкощами.

Паскаль у «Провінціальних листах» піддав нищівній критиці казуїстичні докази Моліни та Ескобара.

Ас-Тельє (Le Tel lier, 1643—1719) — непримиренний ворог янсеністів.

«Булла». — Вольтер має на увазі папську буллу 1713 року, якою янсенізм остаточно заборонявся.

Янсенізм — релігійне вчення, що виникло в середині XVII ст.; названо ім'ям єпископа Янсенія, який виклав своє вчення про те, що наперед визначено до спасіння тільки обраних, у трактаті «Блаженний Августин». Перед початком XVIII ст. янсенізм був популярний серед французької буржуазної інтелігенції, яка бачила в ньому протест проти папізму та казуїстичної моралі єзуїтів. Супротивник богословських сварок та релігійного фанатизму, Вольтер засуджував янсеністів за їх прихильність до догматичних питань.

Паріс (Paris François de, 1690—1727; дата смерті, зазначена Вольтером, помилкова) — фанатичний янсеніст; відмовившись від церковної кар'єри, організував громаду янсеністів.

Герцогиня де Мен (Maine Marie-Anne-Louise, duchesse de, 1676—1753) — онука Конде, дружина позашлюбного сина Людовіка XIV від маркізи де Монтеспан. В часи Регентства намагалася скласти змову проти герцога Орлеанського; змову викрили, і її разом з чоловіком посадили до тюрми. Після звільнення відмовилась від політичних інтриг і захопилася літературою та релігійними суперечками. В її замку Вольтер написав «Задіга».

Переклад віршів: «Якийсь чистильщик чобіт (що ваксував їх «по-королівському»), покалічивши собі ліву п'яту, з особливої ласки, закульгав на другу ногу». «З наказу короля Богові заборонено творити чудеса в цьому місці».

Галілей (Galileo Galilei, 1564—1642) — італійський вчений; слідом за Коперніком розвивав теорію про обертання Землі навколо Сонця. В 1633 р. суд інквізиції, засудивши Галілея на довічне ув'язнення, вимагав від нього також зречення від еретичної теорії. Галілею приписують слова, нібито сказані ним під час церемоніалу зречення: «А все-таки вона обертається».

Грандьє Юрбен (Grandier Urbain, 1590—1634) — справжньою причиною його засудження було обвинувачення у складанні памфлетів проти Рішельє.

Медічі Марія (Medici Maria, 1573—1642) — дочка великого герцога Тосканського Франциска I. Королева Франції, дружина Генріха IV. Після смерті чоловіка, через малоліття Людовіка XIII, була регентшею. В 1631 р. змушена була, через сутички з Рішельє, покинути Францію.

Кончіні Кончіно (Concini Concino, пом. 1617) — флорентинець, син нотаріуса, фаворит Марії Медічі; після смерті Генріха IV став першим міністром, дістав титул маркіза і звання

маршала Франції. Був убитий з наказу молодого Людовіка XIII, який його ненавидів.

Постанова парламенту, що забороняла піддавати критиці вчення Арістотеля, була ухвалена 4 вересня 1724 р. В ній говорилось: «Забороняється під страхом смерті підтримувати і викладати будь-яке вчення, спрямоване проти стародавніх письменників, що дістали схвалення».

«*Gallia Christiana*» — історія монастирів та єпархій у Франції; почали її брати Сент-Март. Перші 4 томи вийшли в 1656 р., потім її відновив і продовжив у XVIII ст. їх троюрідний племінник Дені де-Сент-Март (перші 3 томи вийшли 1715—1725 рр.); після смерті Дені де-Сент-Март орден бенедиктинців узяв видання до своїх рук.

Менферм (Mainferme Jean de la, 1643—1693) — монах-бенедиктинець, у 1684 р. надрукував «*Clupeus ordinis Fontebraldensis*» («Щит Фонтбральдинського ордену») — богословський твір, в якому захищав орден та його засновника, доводячи, що Роберт Дарбріссель не відступив від церковних правил, поставивши на чолі ордену жінку, а також запевняв, що в ордені панує виняткова чистота моралі.

Вольтер має на оці безстрашну войовницю Клорінду, героїню лицарської поеми Торквато Тассо (1544—1595) «Визволений Єрусалим», та прекрасну Анжеліку, коханку Роланда (Аріосто, 1474—1533, «Шалений Роланд»).

Vu god — їй-богу. *God damn mel* — буквально: Бог засудить мене; *blood* — кров. *Sacramente* — чорт забирай! *Vota a Dios* — їй-богу (точний переклад: даю обіцянку Богові).

У розд. VIII першої книги роману «Гаргантюа» Рабле міркує про брагети і каже, що він написав спеціальну книгу на тему: «Цінність брагет». Цим же міркуванням присвячений розділ VIII з книги «Пантагрюеля», названий — «Чому брагети — найважливіша частина зброї вояка».

До Пісні четвертої

Це лиш тепер розумних час настав. — Натяк на перебування Вольтера в Англії від 1726 до 1729 р., коли він познайомився з багатьма видатними людьми.

Так в давні дні над голубим Євфратом. — Євфрат — річка в Малій Азії, згадувана в найдавніших літературних пам'ятниках.

Тож Дюнуа, усіх бастардів цвіт. — Бастард (bastard) — незаконна дитина, зокрема позашлюбна дитина владущих осіб, що визнана ними і має у визначенні бастард, як у своєрідному титулі, вказівку на знатність походження. Дюнуа називав себе в офіціальних документах «Bastard d'Orléans», бо був позашлюбним сином Людовіка, герцога Орлеанського.

Чаклун і некромант — некромант (necromant) той, що викликає духів, чарівник.

Інкуб йому. — Інкуб — за народним повір'ям, демон, що одвідує деяких жінок.

Коли Назона вірити словам. — Назон Публій Овідій (Publius Ovidius Naso, 43 р. до н. е. — 7 р. н. е.) — римський поет. Йому належить, опрацювання стародавніх міфів у «Метаморфозах».

З Європою, з Данаєю удвох. — Європа — дочка фінікійського царя. За легендами, була вкрадена Зевсом і мала від нього дітей. Даная — дочка аргоського царя, кохана Зевса.

Їх подають Аглая, Єфрозіна і Талія. — Аглая, Єфрозіна і Талія — за старогрецькою міфологією, дочки Вакха і Венери, що уособлюють собою радість життя.

Нектар кипить у Гебиних руках. — Геба (грецька міф.) — богиня юності; була виночерпієм у богів.

До Дюнуа вона щось прошептала — і наш герой уперше затремтів. — До оповідань Гільома Ваде включено віршований епізод «Що подобається дамам» (Ce qui plait aux dames); його герой Роберт має стати чоловіком феї. Розгортання подій нагадує пригоду Дюнуа в замку Гермафродита.

ДО ПРИМИТОК ВОЛЬТЕРА

Флавій Іосиф (37—97) — єврейський історик, його перу належить «Історія війни євреїв проти римлян» та «Історія євреїв»; в останній Флавій охоплює період від легендарного створення світу до повстання євреїв проти римлян у I ст. н. е. при Нероні.

Отець Кальме (dom Augustin Calmet, 1672—1754) — бенедиктинський монах, що тлумачив священне писання і залишив ряд праць, з яких найважливіші: «Біблія латинською і французькою мовами з літературними і критичними коментарями» та «Історичний і критичний словник Біблії».

Олександр-Євтихій — в 933 р. був обраний патріархом Александрії. Вольтер дав йому друге ім'я Олександр, очевидно, через співзвучність з цим іменем назви міста Александрії.

Бекан (Johannes Goropius Becarius, 1518—1572) — бельгійський вчений і лікар. Облишивши медицину, вивчав античний світ, мови й мистецтво. На конференції в Льєжі Бекан намагався довести, що Адам розмовляв фламандською або тевтонською мовою (Indoscythica «Origines Antwerpianaе», Anvers, 1569).

Ганнібал (247—182 до н. е.) — полководець Карфагена, що провадив на протязі 39 років війни з римлянами і завдавав їм не раз поразки, поки нарешті в бою під Замом (202 р. до н. е.) був сам розбитий ними; проте і після цього продовжував боротьбу, входячи в спілку з різними державами.

Сципіон (P. Cornelius Scipio; 235—184 до н. е.) — названий Африканським — римський полководець, провадив боротьбу з карфагенянами, переміг Ганнібала під Замом.

Полібій (коло 205—123 до н. е.) — історик, грек з походження, сприяв охороні грецьких міст від пограбування; водночас був прибічником і уславлювачем Риму.

Фолар (Chevalier de Folard, 1669—1752) видатний французький учений у питаннях тактики і стратегії. Учасник воєн кін-

ця царювання Людовіка XIV. Йому належать праці з військової справи та коментарі до історії Полібія.

Помпей (Gnejus Pompeius Magnus, 106—47 до н. е.) — римський полководець і державний діяч.

Франциск Ксаверій (François-Xavier, 1506—1552) — друг Ігнатія Лойоли, проповідник християнства в Індії, дістав прізвисько «апостола Індії».

Паскаль (Pascal Blaise, 1623—1662) — відомий філософ, письменник і геометр. Автор «Думок» (Pensées), «Листів до провінціала» (Lettres provinciales) і ряду математичних праць. У своїх філософських висловлюваннях відійшов від раціоналізму Декарта, стверджуючи пріоритет віри над розумом.

Апокаліпсис — остання книга «Нового завіту», яка пророкує про долю світу до його кінця.

Сенна-Херіб — цар Ассирії з 712 до 707 р. до н. е. Порівняй у Гомера:

Зевс терези золоті простягнув, промислитель; на них він
Кинув два жереби смерті, що сном огортає одвічним,
Йї жереб троян конеборних і мідянозбройних данаїв
Вгору підняв, посередині взявши...

(«Іліада», XII розд.)

Порівняй у Мільтона:

Всеволодний не звів терезів злотих в небі,
Що межі Астреею та Скорпіоном,
Насамперед зважив на них сотворитель
Все досі ним створене: землю й повітря,
Повітря, що держить її в рівновазі.
А нині звіряє на цих терезах він
Боїв кроволитних і царств усіх долю,
Він в шалі терез цих два жереби кинув.
(«Утрачений рай», IV розд.)

Кенігсмарк Марія-Аврора (Königsmark M.-A., 1668—1728) — коханка польського короля Августа II (1670—1733); мала від нього сина Моріца Саксонського (1696—1750). З доручення Августа клопоталася перед Карлом XII про повернення конфіскованих Швецією маєтків і про мир, але без успіху. У примітках Вольтера помилково зазначений Август I, що царював у Польщі в середині XVI ст. і більше відомий під іменем Сігізмунда II Августа. В «Історії Карла XII» Вольтер висловлювався про Кенігсмарк з великою похвалою.

Салічний закон, що каже: «Земля ж в ніякому разі не переходить до жінки, а повинна йти до чоловічих рук», — один з основних у пам'ятнику права «Салічне право» (Lex Salica).

Буріньйон Антуанетта (Bourignon Antoinette, 1616—1680) — автор ряду містичних книжок, не раз зазнавала переслідування за свої релігійні погляди, мала велике коло послідовників, що носили назву «буріньйоністів».

Аббаді (Abbadie Jacques, 1658—1727) — автор богословських книжок, що користалися пошаною протестантів і були внесені католицькою церквою до списку заборонених.

Клеопатра (60—30 до н. е.) — єгипетська цариця. Дочка єгипетського царя Птолемея Авлета. Була відома своєю красою, якою принадила до себе Цезаря, а після його смерті — Антонія.

Ганімед — син троянського царя Троса, був украдений на небо Зевсом, який набув вигляду орла; став улюбленцем Зевса і його виночерпєм.

Іаків — біблійний патріарх, за легендами, домігся хитрощами визнання первородності, став родоначальником єврейського народу. Після таємничої боротьби з Богом дістав ім'я Ізраїля (борець із Богом), звідки і назва «ізраїльтяни».

Зороастр — легендарний східний мудрець і чарівник. Його вчення, згодом викладене у священних книгах, що частково

збереглися («Зендавеста»), стало релігією мідян і персів. Відповідно до цього вчення, всі явища пройняті боротьбою двох начал: бога добра та світла — Ормузда, і бога зла та тьми — Арімана.

Альберт Великий, граф фон Большtedт (Albertus Magnus, 1193(?) — 1280) — учений і богослов, відомий своїми знаннями, особливо з природничих наук, що давало привід сучасникам підозрювати його в чаклунстві.

Рожер Бекон (Roger Bacon, 1214—1294) — англійський мислитель, природознавець, філолог, займався також алхімією, зазнавав неласки і переслідувань за свої погляди, що розбігалися з церковною схоластикою.

Тертуліан (T. Septimus Flaccus Tertullianus, 160—245) — «отець церкви», релігійний філософ, що залишив багато праць, захисник пріоритету віри над розумом, дійшов до твердження: «Вірю, бо це безглуздо».

Св. Августин (354—430) — «отець церкви», знавець античної філософії та літератури, автор капітальних праць з богослов'я, прибічник боротьби з «ересями», послідовний оборонець вигідного для церкви вчення про призначення. Проповідь янсенізму почалася з тлумачення Августинового вчення.

Зенон — візантійський імператор (474—491).

Діоклетіан — римський імператор (284—305).

До Пісні п'ятої

І вісниця Атропи, лихоманка, гидка, кульгава Стіксова дочка. — Атропа, одна з трьох Парк, богинь долі, уривала нитку життя. Стікс — у старогрецькій міфології річка, якою душі померлих переправлялися в пекло.

Марк Аврелій (Marcus Aurelius, 121—180 н. е.) — римський імператор з 161 р.; філософ-стоїк, автор морально-філософського трактату «До самого себе», написаного у формі щоденника.

І два Катони, вороги пороку. — Катон старший (Cato Marcus Portius, II ст. до н. е.) на посту цензора боровся за чистоту римської моралі. Катон Утіцький — внук попереднього, відзначався доблестю і мужністю; зазнавши поразки у боротьбі з Цезарем, він укоротив собі віку.

І добрий Тит. — Тит (Titus Flavius Vespasianus, 40—81 н. е.) — римський імператор з 79 р., ще за життя батька брав діяльну участь у керуванні державою; римські історики вихваляли його справедливість і піклування про підданців; після відомого вибуху Везувія, що зруйнував Помпею, зробив розпорядження про допомогу жителям, які врятувалися; йому приписують фразу: «Я втратив день», яку він нібито казав, якщо протягом дня не зробив доброго діла.

...і Ціцерон. — Ціцерон (Cicero Marcus Tullius, 106—43 до н. е.) — видатний римський промовець і політичний діяч, боровся проти зловживань римських адміністраторів, обстоював принципи аристократичної республіки.

Там навіть добродесний Арістід, Солон правдивий. — Солон (VII—V ст. до н. е.) — афінський законодавець; з його іменем пов'язане встановлення законів («Закони Солона»), що означали перемогу демократії над аристократією. Арістід (VI—V ст. до н. е.) — афінський полководець і політичний діяч, учасник греко-перської війни; був вождем партії, що обстоювала інтереси землевласників і боролася з партією торговельного капіталу. За словами грецьких істориків, був зразком доблесті і патріотизму. Вольтер, садовлячи античних філософів і найбільш шанованих ним політичних діячів у пекло, пародіює християнську традицію, особливо яскраво виявлену у Данте в «Божественній комедії»; згідно з цією традицією, всі ці діячі, незважаючи на свої властивості, повинні горіти у пеклі, як «поганці».

І посміхнувся лукаво син Франциска. — Франциск Ассизький — засновник чернечого ордену францисканців, що проповідував зречення власності.

Довгоухий звір... озвався до Валаама по-людському. — За біблійними переказами, ослиця пророка Валаама заговорила з ним, коли він не помітив ангела, що перепинив йому шлях.

Колись Медуза, кажуть, обертала... — Медуза (грец. міф.) — одна з трьох Горгон, змієволоса діва. Кожен, хто подивився на неї, обертався в камінь; герой Персей одрубав їй голову.

ДО ПРИМІТОК ВОЛЬТЕРА

Frère frappart — розпусний чернець.

Хлодвіг (465—511) — засновник франкської монархії, був залучений до християнства святим Ремі. З наказу Хлодвіга убито ряд його васалів-родичів.

Костянтин (274—337) — римський імператор з 306 р., прийняв християнство.

Аріани — прибічники вчення Арія, що відкидав божественність Христа; християнська секта, яка виникла на початку IV ст.; незважаючи на засудження Нікейським собором у 325 р., аріанство було дуже поширене аж до VII століття.

Домініканці — чернечий орден, заснований в 1215 р. Гусманом Домініком у Тулузі для проповіді католицької ортодоксії та переслідування еретиків. Домініканці стояли на чолі інквізиції — церковного суду над еретиками, що вчинявся з винятковою жорстокістю і фанатизмом.

Альбігойці — релігійна секта, що виникла в XII ст. на півдні Франції в умовах розвитку товарно-грошових стосунків; дістала назву від міста Альбі. Альбігойці навчали про боротьбу у світі двох начал — добра і зла. Після засудження альбігойської ересі Латранським собором проти альбігойців були спрямовані два хрестові походи. Хрестоносці з винятковою жорстокістю розправлялися з еретиками. З соціально-економічного погляду це була об'єднана боротьба дворянства, торговельного класу, ре-

місників і селянства проти адміністративно-політичної влади духовництва та церковного землевласництва.

Condignus — богословський термін, означає «содостойний».

Енох — біблійний пророк; за твердженням легенди, прожив 365 років і за благочестиве життя був узятий живим на небо.

До Пісні шостої

Де з Люцифером Грібурдон горить. — Люцифер, або Фосфор, — за стародавньою міфологією, світлоносець; у біблійних і пізніше християнських переказах диявол мав ім'я Люцифера.

І кволих сильним завжди продає (*Vend Je plus faible aux crimes du plus fort*) — та сама думка і майже в тих самих словах повторюється в трагедії Вольтера «Меропа» (Meigore), дія I, картина 2.

Аркади щасливої синкові. — Аркадія — одна з областей Пелопоннеса в Елладі. В міфологічній поезії — країна мирного щастя, простоти і безтурботного спокою.

Як люблю для Анхіза. — Анхіз — за грецькою міфологією — коханий Афродіти, від якої мав сина — героя Троянської війни Енея. За розголошення цієї таємниці Анхіз був осліплений Зевсом. Згодом, під час розгрому і спалення Трої, Еней виніс Анхіза на руках і одвіз його на кораблі.

Шептали «Аве». — «Аве» — перше слово католицької молитви, зверненої до Діви Марії: «Ave, Maria, grazia plena» — «Радій, благодатна Маріє».

ДО ПРИМИТОК ВОЛЬТЕРА

Адоніс — за грецьк. міфологією — третину року повинен був жити в Афродіти, другу третину — в богині підземного царства Персефони, останню третину він мав волю вибирати.

Савойя (Savoie) — графство, пізніше — герцогство, тепер — провінція південного сходу Франції.

Чутка — алегоричне божество давніх, яке малювали у вигляді потвори з стома ротами, з стома вухами та довгими крилами, що мали очі.

Корнель (Corneille Pierre, 1606—1684) один з найбільших драматургів Франції, творець придворної класичної трагедії, мав великий вплив на дальшу долю європейського театру. Родичка Корнеля Марія деякий час перед своїм одруженням користалася гостинністю й піклуванням Вольтера.

До Пісні сьомої

ДО ПРИМИТОК ВОЛЬТЕРА

Бузіріс — міфічний єгипетський цар, син Посейдона, іноді ототожнюваний з Озірісом, що приносив у жертву іноземців. Геракл відплатив Бузірісові за негостинність, умертвивши його та двох його синів.

Salade — шолом, кавалерійська каска.

До Пісні восьмої

«*Розум і серце*» — ходячий вислів середини XVIII ст., який вживали навіть у серйозних наукових творах (педагоги ставили перед собою завдання виховувати розум і серце); викликав неодноразове глузування Вольтера.

Історія, присвячена Йоанні, де тільки правда є в словах живих. — В оригіналі: «Le vrai me plait, le vrai seul est durable». Пор. до послання Буало: «Rien n'est beau que le vrai, le vrai seul est aimable».

Ломбардія — північна частина Італії з головним містом Міланом.

Алкід — ім'я, яким часто називали Геркулеса, сина Зевса і Алкмени, дружини царя Амфітріона, сина Алкея. За стародавньою міфологією, дружина фессалійського царя Адмета — Альцеста — добровільно пожертувала своє життя заради врятуван-

ня хворого чоловіка. В подяку за гостинність Адмета Геркулес спустився в пекло; незважаючи на опір бога Плутона, він переміг триголового пса Цербера, що стеріг вхід до пекла, трьох фурій (Евменід) — богинь зла — Тізіфону, Алекто і Мегеру — і повернув Альцесту її чоловікові. Алкід мав казкову силу і вчинив ряд подвигів, що їх описали багато поетів.

Заглянули у Парму і в Модену, в Урбіно далі далі у Чезену — герцогства північної Італії. Чезена — місто папської області.

Святі отці, намісники Господні — тобто римські папи.

Цей розбишака, Мартінгер. — Мартінгер у перекладі — воювничий горобець.

ДО ПРИМИТОК ВОЛЬТЕРА

Тритем (Tritême, або Tritheim Jean, 1462—1516) — абат монастиря Св. Якова у Вюрцбурзі; працював над історією і був палким збирачем книжок та рукописів. У «Діві» Вольтера виконує функцію вигаданого джерела відомостей про події поеми. Жарт Вольтера мав підставу, бо, дійсно, на одному рукописі «Діви» була помітка, що свідчила про її належність до бібліотеки августиїнського монастиря.

Боніфацій VIII (1294—1303) — римський папа; намагаючись повернути папському престолові колишню самостійність, брав широку участь у європейських суперечках свого часу. Данте дає сувору оцінку Боніфацію і садовить його в пекло разом з папами Миколаєм III і Климентом V.

До Пісні дев'ятої

Між Гаєттою і Римом. — Гаєтта — місто на узбережжі Середземного моря на південь від Рима.

Одвідать довелось і Сіракузи, де комишисте лоно Аретузи. — Джерело Аретузи — на острівці проти Сіракуз (приморське місто в Сицилії); за легендою, бог ріки Алфей (Греція) запалав пристрастю до німфи, яка купалася в його водах. Рятуючись,

німфа звернулась по допомогу до Діани, яка перетворила її на джерело. Алфей, пробравшись під морським дном, змішав свої води з джерелом Аретузи.

ДО ПРИМІТОК ВОЛЬТЕРА

Дож — у Венеціанській республіці голова держави. Вінчання дожа з Адріатикою було символом панування венеціанців над морем.

Санназар (Sannazaro G., 1458—1530) — італійський поет, названий християнським Вергілієм; написав латинську поему «Про народження Богоматері», пастуший роман «Аркадія» італійською мовою і ряд дрібних віршів.

Вергілій (Vergilius Publius Maro, 70—19 до н. е.) — римський поет епохи Августа, автор «Буколік» — описових віршів, що ідеалізують життя пастухів, «Георгік» — дидактичної поеми про рільництво та «Енеїди» — епічної поеми про походження Риму, яку Вергілій написав, наслідуючи «Іліаду» та «Одіссею». Французькі письменники епохи класицизму вважали «Енеїду» досконалішим зразком національно-героїчного епосу, ніж твори Гомера.

Харібда — уславлений вир коло берега Сицилії в Мессінській протоці, де є багато підводного каміння; за давніх часів його вважали дуже небезпечним місцем для мореплавців. Таке саме небезпечне місце було коло Сцілли, скелі на італійському березі Мессінської затоки. Звідси приказка: «Між Сціллою і Харібдою». За античними легендами, Сцілла і Харібда — жінки, перетворені волею богів на потвор, жили вони — одна в скелі, друга — в морському вирі.

Фокейці — жителі Фокії (торговельне місто в Малій Азії), завязі колонізатори; вони в VI ст. до н. е. заснували на півдні Франції місто Массілію (Марсель).

Сент-Бом — гора на півдні Франції; вона має грот, в якому, за легендою, Марія Магдалина перебула останні 30 років свого життя.

До Пісні десятої

і вбогі рештки батьківського краю, що досі ще в руках своїх зберіг... — Перед взяттям Орлеана (1428) Карлові VII належала тільки незначна частина Франції, решта її території була захоплена англійцями.

Євреїв... сорбонців. — Сорбоністи — доктори Сорбонської школи.

Ультрамонтанцями називали французьких католиків, які визнавали владу папського престолу найвищою і єдиною і захищали принцип непогрішності папи. Дитя Кальвіна — кальвіністи, прибічники протестантського напрямку, що відзначалися непримиренною ворожістю до церковної католицької обрядності і до ряду засад католицької церкви.

Щоосені ті золоті дари, з яких сам Ной за давньої пори... — Золоті дари — виноград. За біблійними легендами, Ной уникнув загибелі під час «всесвітнього потопу», сховавшись у ковчезі («велика скриня»). Після потопу Ной взявся до виноробства.

Помона й Флора. — Помона — за стародавньою міфологією, богиня деревних плодів. Про неї розповідає Овідій у своїх «Метаморфозах». Флора — богиня квітів і садів, кохана бога вітру Зефіра, якого за його прудкість вважали вісником богів.

Самі, під наглядом сестри Безонь. — Безонь (besogne) у перекладі означає справу, роботу, працю. Цим прізвиськом-характеристикою Вольтер намагається відтінити гостроту змісту X пісні.

Отак Ахілл в одезині дівочій колись у Лікомеда гостював і нестив Деїдамію щоночі. — Ахілл — один з головних героїв Троянської війни. За легендою, його мати, морська богиня Фетіда, спочатку хотіла уникнути його участі у війні і схвала його під виглядом дівчини у царя Скіроса — Лікомеда. Від однієї з царських дочок — Деїдамії — в Ахілла був син.

ДО ПРИМИТОК ВОЛЬТЕРА

Карл VI Божевільний (Charles VI le Fou, 1380—1422). — Хвороба Карла VI була причиною постійних сварок між його родичами, що боролися за владу. Стан усередині країни ускладнився через багатолітню війну з Англією.

Філіпп (Philippe le Hardi) — король Франції (1270—1285); на виказ царедворця Лабросса підозрював свою дружину Марію Брабантську в убивстві його сина від першого шлюбу; переконавшись у її безвинності, стратив Лабросса.

Бегінки — жіноче товариство світського характеру, що ставило перед собою філантропічну мету. Ці спілки були поширені в Нідерландах, Франції й Німеччині.

До Пісні одинадцяті

Сіон — один з пагорбів єрусалимських, на якому стояв храм.

ДО ПРИМИТОК ВОЛЬТЕРА

Павсаній — грецький письменник II ст. н. е., жив у Римі. Зберігся його історико-етнографічний опис Греції.

Порфірій (233—304 н. е.) — грецький філософ. У «Листі до Анебона» подав опис античної міфології.

Лактанцій (Lactantius, 250—325 в. е.) — римський письменник, названий «християнським Цицероном»; у «Божественних настанов» намагався розв'язати античну філософію та релігію і звеличити християнство.

Авл Геллій (II ст. н. е.) — римський письменник; збереглися (не цілком) його «Аттичні ночі», твір, що містить лінгвістичні та літературно-критичні міркування з багатьма цитатами з античних авторів.

Декарт Рене (Descartes René, 1596—1650) — славетний філософ, засновник раціоналістичної філософії; слова Вольтера про «вихори Декарта» мають на оці декартівську астрофізичну тео-

рію вихорів, за якою Сонце і зорі вважали центром вихорового руху найдрібніших часток матерії. Сила цих вихорів примушує обертатися планети; Декарт відкидав поняття порожнього простору як таке, що не має за собою ніякої реальності. Перед відкриттям Ньютоном закону всесвітнього тяжіння теорія вихорів кристалася широким визнанням.

Ньютон (Newton Isaac, 1642—1727) — славетний фізик, відкрив закон всесвітнього тяжіння; справив великий вплив на світогляд Вольтера, який ознайомився з працями Ньютона під час перебування в Англії (1726—1729). В 1739 р. Вольтер видав «Відповідь на заперечення французів проти філософії Ньютона». (Réponse à toutes les objections principales qu'on a faites en France contre la philosophie de Newton). Не без впливу Вольтера подруга його, маркіза дю-Шатле, переклала на французьку мову «Матеріалістичні принципи натуралістичної філософії» Ньютона. Переклад вийшов у 1759 р.

Вольтер має на увазі вірші 28—35 пісні V «Іліади»:

Духом збентежились всі, і тоді Паллада-Афіна,
Взявшись за руку, гукнула до буйного бога Арея:
Буйний Арею, народів вигубник і мурів руїнник,
Кров'ю залитий, чи нам не лишить і Троян і Ахеян
Битись самих, і Кронід-промислитель їм славу присудить.
Чи з бойовищ не піти нам, і гніву Зевеса уникнуть?
І тоді на Арея напав Діомед нестрашливий
З мідним списом; і, зміцнивши його, скерувала Паллада
В черево нижнє, де бог оперезував пов'язь мідяну;
Вразив туди Діомед. І, безсмертную плоть розідравши,
Вирвав назад він списа, й заволав Арей міднозбройний.

(«Іліада», V пісня)

Посиланням на Гомера Вольтер підкреслює пародійність своєї поеми.

До Пісні дванадцятої

До речі б тут історія була з дитинства нам відомого осла. — Вольтер має на увазі історію про Буріданового осла. Далі 10 рядків можна зіставити з уривком «З раю» Данте (IV).

«Як між двох страв поставлений, тоді як обидві владно ваблять, — він скоріш умре з голоду, ніж скуштувати посміє; як серед поля ягня застигло б між двох вовків, до обох відчуваючи жах; як пес стояв би смирно між двох сарн, — так я мовчав; себе в тім не виную, — збентежений двома сумнівами, до цього був змушений, — але не похваляю я».

Аврама патріарха ми візьмим: таж він колись, не будиши молодим, злюбив принади гожої Агарі і з нею мав солодку втіху в парі, хоч тим навів гнів чималий Сарі. — Авраам — старозавітний патріарх, якого вважали родоначальником єврейського народу; не мавши дітей від дружини Сарі, він зробив своєю наложницею служницю Агар, яка породила йому сина Ізмаїла. Згодом Агар і Ізмаїл через ревності Сарі були вигнані з дому Авраама.

До Якова вечірньої пори ввійшли в намет, як жони, дві сестри. — Іаків був одружений з сестрами Лією і Ревеккою, що дали життя 12 сином — родоначальникам «дванадцяти колін» Ізраїлевих.

Старий Вооз на ложе престаре стареньку Руф опісля жнив бере. — Вооз — за біблійними легендами, заможний віфлеємлянин, одружився з бідною вдовою Руф'ю. Проте слова Вольтера про «bonne et vieille Ruth», «добру та стару Руф», розбігаються з характеристикою старозавітного оповідання, весь зміст якого полягає в тому, що Руф була молода і гарна, але чеснолюбиво з'єднала свою долю з благочестивим старцем Воозом.

То мало, що Вірсавія прекрасну любив Давид на спаді літ своїх. — За легендами, Вірсавія — дружина одного з воєначальників царя Давида, який запалав до неї пристрастю і послав її чоловіка

на передові позиції, де той і був убитий, а Вірсавія стала Давидові коханкою, а згодом і дружиною, що народила йому Соломона.

О небо, хто це? Чи з Зефіром Флора? Чи це Псіхея та пустун Ерот? — Псіхея — за грецькою міфологією, уособлення людської душі. Кохання Псіхеї та Ерота (Амура) стало для Апулея сюжетом для казки, включеної в його роман «Золотий осел». В російській літературі ця казка була перероблена І. Богдановичем на поему «Душенька».

ДО ПРИМИТОК ВОЛЬТЕРА

Горацій Флакк (Q. Horatius Flaccus, 65—8? до н. е.) — славетний римський поет, автор од, сатир і послань, що викликали численні наслідування у світовій літературі. Одне з його послань «Про поетичне мистецтво» (De arte poetica) використав Буало у творі «L'art poétique», встановивши правила поетики, чим відіграв виняткову роль у класичній літературі Франції. Вольтер, очевидно, має на увазі стор. 196—201 «De arte poetica».

Високість (Altesse) — згодом, починаючи з Людовіка XI (1421—1483), французькі королі титулувалися «величністю» (Majesté).

Капуцини (Capucini ordinis fratrum minorum) — ченці ордену, заснованого в 1525 р., що вимагав від послухників перебування в убозстві; вони носили власяницю з капюшоном (чим можна пояснити назву).

Нікомед III — цар Віфанії, царював з 90 до 75 р. до н. е., спільник Риму. Після його смерті Віфанія була приєднана до Риму.

Светоній (Svetonius Tranquillus) — римський письменник (близько 75—160). Головний його твір «Опис життя дванадцяти цезарів».

Гефестіон — соратник і улюбленець Олександра Македонського, який після смерті Гефестіона приєднав його до півбогів.

Адріан (Публій-Елій, 76—138) — римський імператор, який протегував мистецтву, поезії і філософії.

Антіной — прекрасний юнак, улюбленець і близька до Адріана особа.

Пантеон — у стародавні часи — храм, присвячений усім богам. Адріан реставрував римський Пантеон; пізніше, в XVII ст., будівлю перетворили на церкву; в основному вона збереглася до наших днів.

В латинських цитатах 7 та 8 прим. Вольтер каже про статеві збочення Цезаря, Олександра і Адріана.

До Пісні тринадцятої

Сеньйорство у Феррарі звеселяв. — Йдеться про Лодовіко Аріосто (1474—1533), який був двірським поетом Феррарського герцога Альфонса д'Есте. Славетна його поема «Шалений Роланд» починається терцинами на честь герцогського роду.

Привидівся йому король Франциск. — Франциск I (1494—1547) — французький король з 1515 р., у бою при Павії (1525) зазнав поразки і був узятий в полон іспанським військом. Французька традиція зробила Франциска королем-рицарем і вклала в його уста слова, нібито сказані ним під час полонення: «Все втрачено, крім честі».

І Карл устав перед очима П'ятий. — Карл V (1500—1558), з 1516 р. король Іспанії, а з 1519 р. — німецький імператор. У 1556 р. відмовився від імператорської корони на користь брата, а від іспанської корони на користь сина.

І Генріхові Другому дає... — Генріх II — французький король з 1547 до 1559 р.

Дев'ятий Карл. — Карл IX (1550—1574) — французький король з 1564 р.

Ти, Павле Третій, ти, Десятий Лева. — Лев X — римський папа з 1513 до 1521 р. Павло III — римський папа з 1543 до 1549 р.

Лише беарнець, рицар мій сталевий. — Генріх IV (1553—1610) — перший французький король з роду Бурбонів; його предки були можновладними сеньйорами Беарна (на півдні Франції);

за Генріха III очолював протестантську партію в її боротьбі з католицькою лігою. Після смерті Генріха III був оголошений за короля Франції, але Париж, що перебував у руках ліги, відмовився його визнати. Боротьба припинилася тільки після того, як Генріх прийняв католицизм в 1593 р. Вольтер присвятив Генріхові IV свою епічну поему, перше видання якої вийшло в 1723 р. під назвою «Ліга, або Генріх Великий». В наступних виданнях поема дістала назву «Генріади». В цій поемі Вольтер в образі Генріха IV втілив свій ідеал освіченого монарха — мудрого політика, що турбується про своїх підданців і терпимо ставиться до інакомислячих.

Людовіка великого пора. — Людовік XIV (1638—1715), названий «великим», — французький король з 1643 р.; при ньому політика абсолютизму досягла апогею. Розкіш двору «Короля Сонця», як іменували його придворні кола, була політичною демонстрацією величчя і непохитності королівської влади. Вольтер написав похвальну історію царювання Людовіка XIV («*Siècle de Louis XIV*», 1751 р.).

І Монтеспан, погордливу на вдачу. — Монтеспан (Montespan, marquise de, 1641—1707) — Франсуаза Атенаїс де Рошушур де Мортемар — фаворитка короля Франції Людовіка XIV.

Регентства йде доба благословенна. — Регентство — епоха урядування герцога Орлеанського (1715—1723) під час малоліття Людовіка XV, позначена винятковою розбещеністю аристократії.

Прекрасна Дафно — натяк на дочку герцога Орлеанського, герцогиню де Беррі (Berry Marie-Louise-Elisabeth, duchesse de, 1695—1719), яку підозрювали в любовному зв'язку з батьком.

ДО ПРИМИТОК ВОЛЬТЕРА

Одинадцять тисяч дів, убитих у Кельні разом зі св. Урсулою під час навали гуннів. Їх мощі в середні віки притягали багато прочан.

Іаків обдурив Ісава, старшого свого брата, видавши себе за нього перед сліпим батьком Ісааком і діставши благословення на першенство.

Анна де Писеле (Pisseleu Anne de, 1508—1576) — коханка Франциска I; мала величезний вплив на короля. Їй приписували розголос державної таємниці, що потяг за собою воєнні та дипломатичні невдачі Франції.

Діана де Пуатьє (Diane de Poitiers, 1499—1566) — коханка французького короля Генріха II, підкорила своєму впливові недолугого монарха.

Папа Олександр VI Борджа (1431—1503). — Скандальна хроніка його родинного життя дістала широкий розголос, зокрема зв'язок з дочкою-красунею Лукрецією. Наведена Вольтером латинська цитата становить останній рядок відомої в свій час епіграми на Лукрецію Борджа:

Sic jacet in tumulo Lucretia nomine, sed re
Thais, Alexandri filia, sponsa, nurus.

(«Тут у могилі лежить та, що називалася Лукрецією, але жила як Таїс, Олександрові дочка, дружина, невістка».)

Лукреція — римлянка, що славилася чеснотливістю.

Габріель д'Естре (D'Estrées Gabriel le» 1565 1599) — коханка Генріха IV.

Марія Манчіні (Mancini Maria, 1639—1714) — коханка Людовіка XIV перед його одруженням з Марією-Терезією. Була видана заміж за коннетабля Неаполя, принца Колонна. Розлучившись з чоловіком, робила марні спроби домогтися відновлення своїх стосунків з королем.

До Пісні чотирнадцятої

Був згоден мудрий Епікур благати. — Епікур — грецький філософ (341—270 до н. е.), який навчав, що людська поведінка зумовлена прагненням до насолоди.

...Які колись Діана явила Актеонові в гаю. — Актеон — за стародавньою міфологією, мисливець, син бога Арістея, підгледів

одного разу, як купалась богиня Місяця і полювання Діана (Артеміда), за що вона покарала його, перетворивши на оленя, який був розтерзаний власними собаками, що не впізнали господаря.

ДО ПРИМИТОК ВОЛЬТЕРА

Лукрецій — відомий римський поет I ст. н. е., написав філософську поему в 6 книгах «Про природу речей» (*De rerum nature*), де він у віршах викладає матеріалістичне вчення філософа Епікура.

Вакх — бог вина і веселощів, син Зевса і Семели. Його змалювали у вигляді юнака з вінком і пов'язкою на голові та з тірсом (жезлом) у руці.

Персей — герой грецької міфології, син Зевса і Данаї. Зевс пройшов до Данаї у вигляді золотого дощу, незважаючи на рід заходів, ужитих батьком Данаї.

Ромул — за стародавніми переказами, був одним з близнят — синів Марса і дочки царя Альби — Реї Сільвії; разом зі своїм братом Ремом заснував Рим і був його першим царем.

Вільгельм Завойовник (1027—1087) — позашлюбний син нормандського герцога Роберта II Диявола. Після смерті англійського короля Едуарда заявив свої претензії на престол і став королем Англії (1066), користаючись допомогою папи Олександра II та численного війська, що зібралось під його прапори.

Лорд Ч...д. — Честерфільд (*Philip Dormer Stanhope of Chesterfield*, 1694—1773) — англійський державний діяч, що листувався з Вольтером і Монтеск'є. Відомі його «Листи до сина».

Маються на увазі рядки 422—456 пісні IV, рядки 1—327 пісні XXI «Іліади».

До Пісні п'ятнадцятої

Погляньте на героїв з Альбіона і на бійців нащадка Клодіона! — Клодіон — французький король V століття.

Де бігла Аталанта. — Аталанта (грецька міф.) — казкова дівчина, що швидко бігала; для того, щоб наздогнати її, Гіппамен удався до хитрощів, розкидавши на лузі, де вона мала бігти, золоті яблука.

Так в опері поета-кардинала. — Оперний театр, що містився у палаці Пале-Рояль, збудованому кардиналом Рішельє. Поет-кардинал Рішельє написав кілька посередніх п'єс.

Дід короля, що люблять, бо жаліють. — Людовік XV (1710—1774), французький король з 1715 р., правнук Людовіка XIV. Вольтер натякає, з одного боку, на прізвисько «улюблений» (Bienaimé), яке дав двір Людовікові після його тяжкої хвороби в 1744 р. і, з другого боку, на жагучу ненависть, яку викликала, особливо в другій половині царювання, його реакційна політика, що робила зовсім непокараною сваволю чиновництва і віддавала урядування фаворитам та фавориткам. Ця ненависть у 1757 р., через два роки після виходу першого видання «Діви», виявилась, між іншим, у замаху Дем'єна на життя короля. Фраза про любов і ненависть до володаря характерна і для загального світогляду Вольтера. Пор. Брут. дія I, сцена 2:

Loin des cris de ce peuple indocile et barbon... Aveugle dans sa haine, aveugle en son amour, qui menace et qui craint, régne et sert en un jour.

(«Далі від криків цього дикого і неслухняного народу... Слепого в ненависті і сліпого в любові, який загрожує і боїться, царює і служить».)

ДО ПРИМИТОК ВОЛЬТЕРА

Pierre ponce. — Ponce — пемза.

Архієпископ Турнін (пом. близько 800). — Архієпископ міста Реймса опоетизований старофранцузьким епосом («Пісня про Роланда») і рицарськими романами, як учасник подвигів французького короля та імператора Західної імперії — Карла Великого.

Стентор — вістун богів:

І до аргівців прийшла й заводала так Гера велика
В образі Стентора, сильного, мідноголового мужа,
Що голосив так, неначебто інших півсотні сукупно.

(«Гліада», V)

До Пісні шістнадцятої

Хай скомпонують оду піндаричну. — Піндар — грецький лірик (близько 520—456 до н. е.), автор численних віршів. Збереглися його урочисті оди, гімни, написані грецькими діалектами. Його метрика відзначалася великою вишуканістю.

Двох agnus'ів. — Agnus — дощечка з тіста або воску з образом ягнятка (*лат. agnus*), символа Христа.

ДО ПРИМИТОК ВОЛЬТЕРА

Літературний засіб — посилання на автора, що жив за довгий час перед написанням твору, — його часто застосовував Вольтер, щоб уникнути можливих переслідувань.

Св. Фортунат (Venantius Honorius Clementianus Fortunatus) жив у VI ст.; написав церковні гімни, релігійні та світські вірші. Справжнім автором «Pange lingua» є Мамерт (Mamert Claudian, пом. близько 1474).

Проспер Аквітанський (400—463) написав поему «Про позбавлених благодаті» (De ingratiss).

Св. Григорій Турський (540—594). — Назва його твору — «Historia francorum» («Історія франків»).

Св. Бернард Клервоський (Bernhard de Clairvaux, 1091—1153) — був настоятелем монастиря в Клерво, мав винятковий вплив як серед духівництва, навіть у Римі, так і серед представників світської влади; його проповіді сприяли так званому хрестовому поході 1146 р.

Абеляр (Abélard, 1079—1142) — один з богословів і діалектиків Парижа. Релігійне вчення Абеляра про підлягання віри віль-

ному мисленню створило йому багато супротивників; очолені Бернардом, вони домоглися його засудження.

Августін Кентерберійський — пом. близько 610 р. *Еглон* — цар моавітян, *Агаг* — цар амалікітян (Біблія).

Ахав — ізраїльський цар, зазнавав нападів від пророків за введення іноплемінного культу Ваала.

Цариця Аталія (Гофолія) — дочка Ахава, дружина царя іудейського Іорама; після смерті чоловіка і сина домоглась престолу, знищивши всіх нащадків — чоловіків Давидового роду, крім свого внука Іоаса; Іоас за допомогою первосвященика Іоада зійшов на престол, убивши Аталію; під впливом Іоада Іоас знищив культ Ваала, але після смерті первосвященика відродив поклоніння Ваалові знову; після 40 років царювання був убитий своїми придворними (пор. трагедію Расіна «Аталія» — «*Athalie*»); у французькому тексті («*Si méchamment mise à mort par Joad*») майже дослівно повторюються останні вірші епіграми Расіна «*Sur la «Judith» de Boyer*», що кажуть: «Я плачу за бідним Олоферном, якого так злісно втратила Юдіта». Буайє (Boyer Claude, 1618—1698) — абат і поет, надзвичайно плодючий і бездарний. Його ім'я збереглося завдяки епіграмам Буало та Расіна.

Левіафан — міфічна тварина, яка часто була символічним образом єгипетського, асирійського і вавілонського царств.

До Пісні сімнадцятої

Очам Дідони додала тепла. — Дідона — дійова особа з «Енеїди» Вергілія, карфагенська цариця, в якій Еней знайшов притулок і якій він розповів про загибель Трої.

ДО ПРИМІТОК ВОЛЬТЕРА

Скюдери (Scudéri George de, 1601—1667) — поет, написав багато трагедій, трагікомедій в піднесеному, пишномовному стилі,

що відповідав вимогам панівної на той час в аристократичних салонах преціозної літератури. В епічній поемі «Аларіх» описано завоювання Риму вестготами.

Лемуан (Lemoigne, 1602—1671) — богослов і посередній поет, у 1653 р. надрукував епічну поему у 18 піснях «Святий Людовік» (Saint Louis), прийняту духом католицького благочестя.

До Пісні вісімнадцятої

Позбавив батько прав його спадкових. — Договір у Труа був складений у 1420 р. ще за життя Карла VI Божевільного.

Несміло ще Тіфонова дружина. — Тіфон був одружений з Авророю, яка домоглася у Зевса для нього безсмертя, забувши попросити про збереження молодості. Коли Тіфон постарів, Аврора перетворила його на лебедя.

Та Жанна бачить... — Епізод зустрічі з розбійниками сюжетним розробленням можна зіставити з розділом XXII першої частини «Дон-Кіхота» Сервантеса — «Про те, як Дон-Кіхот визволив багатьох нещасних, яких силоміць вели туди, куди їм зовсім не хотілося йти».

На спині в Амфітріти веслувать. — Амфітріта — цариця океану. Вольтер дав поетичну підміну визначення кари — каторжні роботи, галери.

ДО ПРИМИТОК ВОЛЬТЕРА

Ця пісня була видана вперше разом з оповіданням Гійома Ваде (Guillaume Vadé) під назвою «Уривок з епічної поеми твору Жерома Каре, знайдений в його паперах після смерті названого Жерома». Автор умістив її в нових виданнях «Діви» з деякими змінами. Гійом Ваде — псевдонім Вольтера.

Іоанн Бургундський Безстрашний (1371—1419) — син Філіппа Бургундського Сміливого, регента Франції при душевнохворому Карлові VI; продовжував ворожнечу свого батька

з братом короля, Людовіком Орлеанським, вбивши його в Парижі в 1407 р. Це викликало війну, що закінчилася миром 1419 р. Під час побачення з дофіном (Карлом VII) Іоанн був убитий на мосту Монтеро придворним дофіна. Син Іоанна, Філіпп Добрий, приєднався до англійців і разом з ними вступив до Парижа.

Демаре (Desmarests Jean, 1383) — генеральний адвокат паризького парламенту. Вольтер, очевидно, помилився, називаючи Демаре генеральним адвокатом епохи Карла VII.

Ізабелла Баварська (Isabeau) — 1371—1435.

Фрелон — насправді Фрерон (Freron Elie — Catherine, 1719—1776) — вихованець єзуїтів, запеклий супротивник філософії XVIII ст.; був співробітником і видавцем журналів: «Листи про деякі сучасні твори» (Lettres sur quelques écrits) та «Літературний щорічник» (L'année Littéraire). Кожне новаторство зустрічало з його боку різку відсіч, що спричинило, з другого боку, виступ проти нього Вольтера і його прибічників. Цілком очевидно, що Вольтер, наводячи відомості про життя і діяльність Фрелона, нібито запозичені з хроніки Фруассара, насправді говорить про Фрерона (Фрелон — frelon, у перекладі «шершень», «трутень» — літературний злодій). У комедії «Шотландка» (L'Écossaise) Фрерона змальовано під ім'ям журналіста Френартона. В сатирі «Бідний диявол» (Le pauvre diable) Вольтер ще раз змальовує Фрерона, кажучи про нього так: «Я наблизився до людини з тупим обличчям, що його перо скуховарило йому добробут. Великий пірат геліконських калюж, вигнаний Лойолою за витівки; земляний черв'як, народжений із задниці де-Фонтена, безперечно гідний свого походження; лякливий Зоїл, колись огидний розпусник — ця тварина має ім'я Жана Фрерона». Характерна строфа, приписувана Вольтерові:

L'autre jour au fond d'un vallon
Un serpent mordit Jean Fréron.

Que pensez vous qu'il arriva?
Ce fut le serpent qui creva.

(«Не так давно в одній долині змія ужалила Фрерона, і що ж, ви думаєте, трапилось? — Здохла змія».)

Фруассар (Froissart Jean, 1330—1410) — живучи при дворі Франції, Англії, Шотландії та Фландрії, написав хроніку двірського життя цих держав у період з 1326 до 1410 р. («Chronique de France, d'Angleterre, d'Ecosse et d'Espagne»).

Гійон (Guyon Claude-Marie, 1699—1771) — історик; спочатку був єзуїтом, згодом співробітничав з Дефонтеном; відомий своїми памфлетами проти філософів і, зокрема, проти Вольтера.

Шоме (Chaumeux Abraham Joseph, близько 1730—1790) — критик, що нападав на прибічників філософії XVIII ст. У відповідь йому вийшов ряд памфлетів. Шоме був показаний в сатири «Бідний диявол», попереду якої йде лист від імені Катерини Ваде, родички померлого Гільома Ваде. Цей лист закінчується іронічним побажанням: «Творить і далі славу вашого часу, так, як і всі персонажі у книзі, яку вам посилають». Вольтер змалював Шоме донощиком, шпигуном, скандалістом, вважаючи, що «*mâitre Abraham*» та його підлі друзі — найогидніша порода людей.

Сабатьє (Sabatier Antoine, 1742—1817) — французький письменник, що належав до літературних ворогів Вольтера, написав памфлет «Філософський образ розуму п. Вольтера» (*Le tableau philosophique de l'esprit de m. de Voltaire*).

Брізе, цетбо Грізелъ (Grisel Joseph, 1703—1787) — богословський письменник, ревнитель католицтва.

Ля Бомель (La Beaumelle Laurent Angliviel de, 1726—1773) — французький письменник і професор французької літератури в Копенгагені. Його спроби зблизитися з Вольтером не увінчалися успіхом, і особиста сварка перетворилася на літературну ворожнечу. Вже у своїх коментарях до «Століття Людовіка XIV» Вольте-

ра Ля Бомель виявив себе небезстороннім пасквілянтом, але ненависть його до Вольтера досягла апогею в коментарях до «Генріади».

Латинська фраза в перекладі: «Треба, щоб лиходії були відомі».

Еней — за грецькою міфологією, один з учасників Троянської війни. Після поразки Трої на протязі семи років мандрував морем, поки не висадився в Італії. Його пригоди стали Вергілію сюжетом для епічної поеми «Енеїда».

Борей — північний вітер. За легендами, був сином Астрей і Еос (зоряного неба і світанку).

До Пісні дев'ятнадцятої

ДО ПРИМІТОК ВОЛЬТЕРА

У III пісні «Іліади» з Менелаєм б'ється Паріс, що вкрав Єлену, а не Гектор, брат Паріса.

Белліні (Bellini Gentile, 1421—1501) — венеціанський живописець.

Джордано Бруно (Bruno Giordano, 1550—1600) — італійський філософ, пантеїст; скритикував учення Арістотеля, був прибічником геліоцентричної теорії Коперніка, спалений інквізицією як єретик.

Вольтер підкреслює пародійний характер кінцівки романічної історії Доротеї і Ля Трімуйля.

До Пісні двадцятої

Візьмім до прикладу хоч би Адама, згадаймо: ветхий Лот, сліпий Самсон, святий Давид і мудрий Соломон... — За біблійними легендами, Адам — прабатько людства, був вигнаний з раю за те, що, за порадою своєї дружини Єви, яку спокусив диявол в образі змія, їв плоди забороненого дерева пізнання добра і зла. Лот — ледве уник небесної кари, а його дружина була перетворена на соляний стовп. Самсон був осліплений філістимлянами.

Його частину більшу для Пандори. — Пандора — за грецькими легендами, перша жінка, створена Гефестом (Вулканом) на кару людям за вкрадений Прометеем вогонь; їй Зевс дав посуд з усіма нещастями; цікавлячись, Пандора відкрила накривку, випустивши всі нещастя і лишивши в посуді тільки надію.

ДО ПРИМИТОК ВОЛЬТЕРА

Ларше (Larcher P. H. 1726—1812) — учений, який працював над питаннями грецької літератури, уславився перекладами та науковими коментарями до Геродота. Він написав «Додаток до філософії історії» (Supplément à la philosophie de l'histoire), де виправив помилки, припущені Вольтером в його «Філософії історії» (Philosophie de l'histoire), що спричинилось до незгоди між ними.

Геродот (близько 485—425 до н. е.) — грецький історик; залишив двотомну працю, в якій торкався не тільки історії, але й дав ряд географічних, природничо-історичних та етнографічних відомостей про Персію, Єгипет, Ассірію, Вавілонію, Скіфію та ін. Половину його праці становив опис греко-перських воєн.

Астарот (Астарта) богиня неба і зір у фінікійян, ассірійян та інших семітських племен; згодом її ім'я стало загальним іменем усіх язичеських богинь.

Охвістя (Rump-parliament) — так називався англійський парламент після вигнання на вимогу індепендентів у 1648 р. прибічників конституційної монархії та єдності церкви — пресвітеріанців.

Карл I Стюарт (1600—1649) — король англійський, прибічник абсолютизму та єдності церкви, викликав своїми утисками реформістського духівництва, незаконними податками і здирством обурення народу і парламенту. Після дев'ятирічної війни з парламентом його судили і стратили.

Бернар (Bernard Pierre-Joseph, 1710—1775) — його «Мистецтво кохання» було надруковане в 1775 р. Вольтер, характери-

зуючи його творчість, називав його «Бернар люб'язний» (Gentil Bernard), присвятивши йому два вірші: «Три Бернари» (Les trois Bernards) та «Запрошення Бернарові» (Invitation au même).

Сілен (грецька міф.) — фракійський цар, який виховав Вакха і навчив його робити вино; був захисником джерел і генієм плодючості; мав дар пророкування, чому серед його атрибутів був атрибут осла — символ пророчого дару.

Біднай — ім'я автора збірника старовинних індуських оповідань і байок, що частково збереглися в арабських і сирійських текстах.

Локман — міфічний арабський мудрець, якому приписують багато афоризмів, байок, віршів та приказок.

Езоп — легендарний грецький байкар. Приписувані Езопові байки не раз використовувалися пізнішими поетами.

Св. Рох — святий католицької церкви, жив у XIV ст., присвятив себе доглядові за хворими на чуму. Його вважають захисником тварин.

Св. Антоній Фівський (251—356) — пішовши в пустиню, притяг до себе багато учнів, які селилися навколо нього і яким він проповідував молитву і працю. Це вважали початком чернецтва.

Леда (грецька міф.) — кохана Зевса, що набув образу лебедя. Мала від нього двох дітей — Поллукса та Єлену, що вилупилися з яєць; за іншими варіантами, мала від Зевса дітей — Поллукса і Єлену, а від свого чоловіка — Кастора і Клітемнестру.

Мінос — цар острова Кріта; бог моря Посейдон-Нептун надіслав Міносові, для ствердження його прав на царський престол, бика, щоб він приніс йому в жертву, але Мінос приніс у жертву іншу тварину. На кару йому Посейдон навів дружину Міноса Пасіфаї пристрасть до цього бика. Вольтер відходить від міфу, говорячи про Пасіфаю як про дочку Міноса.

Філіра — дочка Океана; була перетворена богами на липу після прикrostі, пов'язаної з народженням потвори Хірона (Філіра у перекладі означає — «липа»).

До Пісні двадцять першої

Беллона — богиня війни, за деякими міфами — дружина Марса, за іншими — сестра.

Замішені Зоїл, Фрерон, Терсіт. — Терсіт — за «Іліадою» — один з учасників Троянської війни, змальований як потвора і боягуз... Зоїл — грецький письменник IV ст. до н. е., який уславився своєю несправедливою причіпливою критикою Гомера; його ім'я стало загальним.

Так Марса і прекрасну Афродіту колись піймали Сонце та Вулкан. — Вулкан — бог огню, був кривий і потворний. Його дружина — красуня Афродіта. Щоб помститися за те, що вона часто зраджувала, Вулкан накрив сіткою Афродіту разом з її коханцем Марсом, і в такому вигляді вони з'явилися перед богами.

ДО ПРИМИТОК ВОЛЬТЕРА

Заповіт кардинала Альбероні — написаний не Мобером, а Дюре де-Морсан. Мобер зробив у ньому деякі поправки і видав.

Альбероні (Alberoni Giulio, 1664—1752) — дипломат і політичний діяч, зробив запаморочливу кар'єру: син винороба, він став першим міністром іспанського короля Філіппа V.

Пані Оду — очевидно, пані де ля Форс (De la Force Charlotte-Rose, 1650—1724) — відома аристократка, онука маршала Франції герцога де ля Форс, яка уславилася своїми любовними пригодами.

Барон (Baron Michel, 1653—1729) — видатний актор з дуже широким сценічним діапазоном, який виконував з однаковим успіхом як комічні, так і трагічні ролі. Був другом Мольєра і грав у його трупі. Зв'язок Барона з пані де ля Форс свого часу наробив багато галасу.

У Сіто і Клерво були монастирі ордену бенедиктинців. Ченці цього ордену робили вино.

Одною з визначних пам'яток Гейдельберга є льох, в якому була бочка, що вміщувала 140 тисяч літрів.

Максим Рильський

ЗМІСТ

Від перекладача	3
-----------------------	---

ОРЛЕАНСЬКА ДІВА

Передмова отця Апулея Різорія, бенедиктинця	11
Пісня перша	15
Пісня друга	28
Пісня третя	45
Пісня четверта	59
Пісня п'ята	79
Пісня шоста	90
Пісня сьома	106
Пісня восьма	119
Пісня дев'ята	134
Пісня десята	146
Пісня одинадцята	161
Пісня дванадцята	175
Пісня тринадцята	188
Пісня чотирнадцята	203
Пісня п'ятнадцята	215
Пісня шістнадцята	225
Пісня сімнадцята	239
Пісня вісімнадцята	252
Пісня дев'ятнадцята	264
Пісня двадцята	275
Пісня двадцять перша	287
Примітки Вольтера	303
Коментарі. Максим Рильський	332

Літературно-художнє видання

Серія «Істини»

ВОЛЬТЕР

ОРЛЕАНСЬКА ДІВА

Поема

Переклад з французької

Головний редактор *О. В. Красовицький*

Відповідальна за випуск *Г. С. Таран*

Художній редактор *О. А. Гугалова*

Комп'ютерна верстка: *О. В. Підлісна*

Коректор *Р. Є. Панченко*

Підписано до друку 07.08.17. Формат 70×100 ¹/₃₂.

Умов. друк. арк. 15,48. Облік.-вид. арк. 18,56.

Тираж 2000 прим. Замовлення №

ТОВ «Видавництво Фоліо»

вул. Римарська, 21А, м. Харків, 61057

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи

ДК № 5244 від 09.11.2016

Електронна адреса:

www.folio.com.ua

E-mail: market@folio.com.ua

Інтернет-магазин:

www.bookpost.com.ua

Надруковано з готових позитивів

у ТОВ «Видавництво Фоліо»

вул. Римарська, 21А, м. Харків, 61057

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи

ДК № 5244 від 09.11.2016

Реклама

Реклама

Реклама